

ISSN 2788-659X

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

2
2024

Еңбек етпесең, жиган білімің кәдеге жарамай жатқан минерал секілді. Оның ішін аршып, асыл кенін жарқырату үшін еңбек керек, қол мен ой қимылы қажет.

Қаныш СӨТПАЕВ

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 2 (14) /2024

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (14) /2024

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2024

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ:

«Астана қаласының Мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы:

Бимолдин Ж.Б.,
Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры, т.ғ.м.

Редакциялық кеңес мүшелері:

Есіркеп С.З.	Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
Сыдықов Е.Б.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.Ә.	п.ғ.д., профессор, МАНПО академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қойгелдиев М.Қ.	ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Әбжанов Х.М.	ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қабылдинов З.Е.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының дүние жүзі тарихы бөлімінің меңгерушісі
Алпысбаева Г.А.	т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Гумаров Ф.Л.	т.ғ.к., Қазан федералдық университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті
Мынбай Д.К.	т.ғ.к., Мемлекет және қоғам қайраткері
Годовова Е.В.	т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	т.ғ.д., МАНПО академигі, ҚазҰЖҒА корреспондент-мүшесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Шілдебай С.К.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
Сатаева С.А.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты хатшы

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

Главный редактор:

Бимолдин Ж.Б.,
Директор Государственного архива города Астана, м.и.н.

Члены редакционного совета:

Есиркеп С.З.	Руководитель управления по развитию языков и архивного дела г. Астана
Сыдыков Е.Б.	д.и.н., профессор, академик НАН РК, председатель Национального конгресса историков Казахстана, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.А.	д.п.н., профессор, академик МАНПО, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Койгелдиев М.К.	академик НАН РК, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	академик НАН РК, директор Центра гуманитарных исследований «Рухани жаңғыру» Казахского национального аграрного университета
Қамзабекұлы Д.	академик НАН РК, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	д.и.н., профессор, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Кабылдинов З.Е.	д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МНВО РК
Кокебаева Г.К.	д.и.н., профессор, заведующая отделом всемирной истории Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова МНВО РК
Алпысбаева Г.А.	д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	к.и.н., доцент кафедры регионоведения и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений Казанского федерального университета
Мынбай Д.К.	к.и.н., государственный и общественный деятель
Годовова Е.В.	д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.Т.	д.и.н., академик МАНПО, член-корреспондент КазНАЕН, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шілдебай С.К.	к.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	к.и.н., зам. директор Центрального государственного архива кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан
Маликова С.З.	к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный секретарь

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н, ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 119,134). E-mail: info@gosarhiv.kz»

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ

<i>Негимов С.</i> Пір. Сәтбаев кенересі	6
<i>Хабдулина М.К., Кошман Т.В.</i> Открытие архива «Золотого века» саков-тиграхауда	13
<i>Нұрпейіс Т.Ә.</i> Академик Кеңес Нұрпейісұлының өмірі мен ғылыми қызметі	24
<i>Еспенбетов Е.У., Алиаскаров Г.С., Хабибрахманов А.Ш., Бурабай Д.А.</i> Тенгрианство – монотеистическая религия народов Великой степи	39
АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ	
<i>Нұрпейіс Т.Ә., Баяхметов С.У.</i> Некоторые проблемы историографии истории колонизации Степного края	59
<i>Gabdulina B.A., Sunchaliev A.M.</i> Relations between the Kazakh Khanate and the Dzungar Khanate	67
<i>Назаров Н.</i> Лақайлар	75
<i>Исахан Ғ.Т.</i> 1920-1930 жылдардағы көпес Қосшығұловтар тағдыры (Астана қ. Мемлекеттік архивінің деректері бойынша)	80
АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ	
<i>Сайлаубек Б.</i> Тәуелсіздік және ұлттық тарих коды	87

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

<i>Даркенов Қ.Ғ.</i> Ақмола өңірі тарихының «ақтаңдақ беттері»	93
<i>Бисенова Г.А.</i> Қолжазбалар – халқымыздың рухани қазынасы	96

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН

About International Archives Day	99
About Congresses And Conferences	102
Өзбекстан Республикасы архивтерінің күндері – Қазақстанда	104
ОТАНДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН	
Елорда әуежайының тарихы архив құжаттарының көрмесінде	105
«Құжаттау, құжаттаманы басқару тәртібі» тақырыбындағы семинар	106
«Бірлігі жарасқан – Қазақстан» фотоқұжаттық көрмесі	108

Екінші дүниежүзілік соғысының даңқты батырлары С. Нұрмағамбетов, Р. Қошқарбаев, Ә. Сембиновтың 100 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел	110
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған дөңгелек үстел	112

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ

Болат Тәжібайұлы Жанаев – 60 жаста!	113
Сәуле Амантайқызы Сатаеваны мерейтойымен құттықтаймыз!	115

Серік Негимов

филология ғылымдарының докторы, профессор
negimov@mail.ru

ПІР. СӨТБАЕВ КЕНЕРЕСІ

Академик Ә.Х. Марғұланның интеллектуалдық, фәлсафалық, ғылыми ұстанымдары – отандық ғылым тарихында (археология, этнология, этнография, этнолингвистика, ғұн өркениеті, тұлғатану, фольклортану, әдебиет тарихы, жазу тарихы саласында) шынайы ғылыми жаңалықтарға қол жеткізу, беймәлім құбылыстардың сырын, жұмбағын дәйектеп-дәлелдеп, кешенді түрде саралап зерделеу, жүйелеп баяндау, толық сипаттау, ұлы идеялар, мақсаттар жолында кесек, ірі қимылдар жасап, мейірбандықпен еңбектеніп бейнеттену, Алланың ақ жолында жүріп, ұлтымыздың абырой-беделін асқақтату. Себебі, ғұлама Алаштың ойы терең, миы толық алтын балық үйіріндей арыстары Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Халел Ғаббасов, Мағжан Жұмабаев, Әлімхан Ермеков, Мұхтар Әуезовтердің көзін көрген, мұраттас, идеялас, пікірлес болған-ды. Ұлт патриоттарының ел тәуелсіздігі, келешегі, білім-ғылымға, мәдениетке ие болу жайындағы келелі кеңес-сұхбаттарын, ой-толғамдарына қанық еді. Қазақ елінің тағдырына жауапты олар тегісінен сталиндік қуғын-сүргіннің кесірінен атылды да, ұлт шаруасы бірен-саран марқасқалардың мойнында қалды. Және де ұшан-теңіз ғылыми шаруаларды атқару – академик Ә.Х. Марғұланның маңдайына бұйырды. Ол халықтың мыңжылдық тағдыры мен тарихы үшін, интеллектуалдық мәдениеті мен дәрежесі үшін мақсаткерлікпен, кемеңгерлікпен ұлтқа қызмет етті.

Ақылы ақ дариядай шалқыған Ә.Х. Марғұланның жанкештілікпен жасаған ұлы игіліктерінің мәнісін, мағынасын түсіну үшін АҚШ-тың 26-шы Президенті Теодор Рузвельттің 1912 жылы 20 наурызда Нью-Йоркте сөйлеген сөзіне ықылас қояйық: «Здесь, в Америке, мы держим в своих руках надежду человечества, судьбу будущего. И если в наших глазах померкнет свет высшей

решимости, если мы втопчем в пыль золотые надежды людей, то на головы наши падут вечный стыд и позор». (Теодор Рузвельт. Законы лидерства. Москва: Эксмо, 2021. С.122).

Ә.Х. Марғұланның патриоттық еңбегі – халқының ақыл-ойының жетілуіне, жан-сезім дүниесінің гүлденуіне жойқын әсер етті, ұлылықтың, даналықтың, мыңжылдық құндылықтарға деген мейлінше өлшеусіз сүйіспеншіліктің, кешенді талдап-зерттеудің үлгі-өнегесін көрсетті. Алаштың жолын, арман-аңсарын, асыл мұратын мүмкіндігінше жалғастырды, байытты, толықтырды. Қазақ ғылымының ту ұстаушысы өзі көреген, өзі ұйымдастырушы, өзі тәлімгер, өзі реформатор, өзі әмбебап ғұлама Қаныш Сәтбаев Ғылым академиясын негіздеді. Мемлекеттің көркею тарихында ғылымның орны қандай екенін жарқыратып танытты. Ғылым майданы дегеніміз – парасат пен ақыл-ой майданы екенін терең түсіндірді. Келешегі жарқын ақылына әрекеті үйлес ынталы жас кадрлердің басын қосып, күшін біріктіріп, бір ұлы мақсатқа жұмылдырды, қанаттандырды, жетілдірді. Сөйтіп, артына алтын із, алтын сөз, алтын дәстүр қалдырды.

Амал нешік, Тәуелсіздік дәуірінде ғылыми тастүйін дәстүрлер, бой түзеген мектептер, телегей тәжірибелер, құндылықтар ізім-қайым жоғалды...

Енді не істеу керек? Ол үшін Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан сынды ғылым қайраткерлерінің тарихи қызметін, рухын, ісін, білімін, сөзін жаңғырту арқылы ұлттың жоғын түгендеуге, биігін бағындыруға болады.

Ұлыдаламыздың, ұлықжұртымыздың рухымен ұлылығын, кереметімен кемеңгерлігін, кеңдігі мен тереңдігін, асылы мен киелі қасиеттерін тумысынан, жаратылысынан болмыс-қалпына дарытып, халық, тарих, мемлекет алдында, Тайбурыл шабысты ересен, өрен дүлдүлдігімен, орасан намыс, отты жігерімен, дария білімімен, тұңғық көрегендік-көсемдігімен, теңдессіз ұйымдастырушылық өнегесімен, әмбебап мәдени қызметімен айрықша ардақталған әлемдік деңгейдегі қазақ ғылымының пірін, дүрін, дүлдүлін академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның естелігінде халықтың қадірлісі Қ.И. Сәтбаевпен дидактасын Қаратау, Талас, Бетпақдала, Шу, Сарысу, Ұлытау, Есіл, Нұра, Балқаш аймағындағы ел тарихын, жер-су сырын терең білетін шежіреші қариялар, қарт жұмысшылар, шопандар «қызықты дәуренге», «бақ құсына», «білім сарайына», «ақыл – ойдың шамшырағына» балағаны әңгімеленген.

Қаныш Сәтбаевтың кемеңгерлік болмысын тану үшін академик Ә.Х. Марғұланның пайымдауларындағы мәліметтерді жадымызда жаңғыртып, сөйлеткен абзал. Жаратушы «Қаныштан ақыл байлығын аямаған», «тұңғық сырмен, терең оймен, таусылмайтын ақылмен, сұлу сезіммен толтырған», ел-жұртына қадірлілігі, қымбаттығы, сондай «пайғамбардай көрінген» деп жазады. Сонымен қатар Әлекең қарт шопан Жайлаубай Кеңесұлының 1946 жылғы мынадай естелігін келтіреді: «Мен өзім Қаныш он бес жылдан аса жолдас болып, даланың көп жерін араладым, Қай тас вольфрам, қай тас ванадий, қай тас қорғасын, қай тас марганец, жез, қалайы, темір екенін қазір жақсы айыра аламын». Міне, Қ.Сәтбаевтың білгірлігіне нақты куәліктер. Оның білімі алапат. «Граниті бар жердің суы терең, әрі тұщы болады» дейді екен.

Екінші. Ә.Х. Марғұлан Қ.И. Сәтбаевтың ата-тегіне, «аталы жұрт ару ел» екеніне тоқталады. Ол арғыдағы «көмекей әулие» Бұқар жырауды ауызға алып, тоғыз атасын атайды. Әкесі Имантай ақылды, кемеңгер, момын кісі болған. Жібек мінезді, терең ойлайтын, әр нәрсені ақылмен, сабырмен шешетін, шын мағынасында кемеңгер кісі болатын, Омбыда Шоқанның пәтерінде тұрған, Азия мектебінде (1862-1864) оқыған, араб, парсы, шағатай тілдерін білген, Шығыс шайырларын жатқа заулаған, XVIII-XIX ғасырлардағы ел тарихына жетік, «Имекеңмен әңгімелесу – университетте лекция тыңдаумен бірдей болатын» деп, тебіреніп жазады.

Үшінші. Бала Қаныш ауыл мектебінің өзінде-ақ араб, парсы, шағатай тілдерін оқыған. Семей семинариясында оқыған жылдарында тағлима мектебінен өткен, өзі де қыранша сілкініп, ой-

зердесін байытқан. Айталық, 1915 жылдың 3 ақпанында География қоғамы театрда қазақша сауық кешін өткізеді. Ұйымдастырушы қайраткер Нәзипа Құлжанова.

Әр бөлімнің тақырыптары мынадай:

1. Біржан мен Сараның айтысы.
2. Батырлар сайысы.
3. Қазақ әндері.
4. Абай өлеңдерінен декламация.

Студент Қаныш Қобыланды батыр рөлін, Жарылғапберлінің, Мұстафаның («Топай көк», «Баянауыл» әндерін орындайды. Ә.Х.Марғұланнның көрсетуінше, бұл кештің суреттерін «Семипалатинский телеграф», «Сибирская жизнь» газеттері жариялаған.

Төртінші. Ә.Х. Марғұлан Қаныш Сәтбаев өскен ортаны да ыспаттайды. Семейдегі оқытушылар семинариясының директоры Әбікей Сәтбаевтың шаңырағында Том технология институтынан Алтай мен Қазақстанға бет түзеген профессорлар мен фольклор үлгілерін жинаушылар М.А. Усов, Г.Н. Потанин, В.В. Сапожников, А.В. Анахин, А.В. Адриановтар бас қосқан, сұхбат құрған. Студент Қаныш олардың әңгімелерінің рухын бойына сіңірген, жетілген.

Балауса Қаныш Том технологиялық институтына түсу үшін математика, физика пәндерін қажыр-қайратпен оқығанын Әлекең тәптіштеп айтады.

Томдағы жоғары оқу орнында Күншығыс мәдениетін зерттейтін ғылыми үйірменің жұмыс жасауын ұйытқы болады. Мұнда тарих, этнография, халық әдебиеті мәселелері туралы теориялық тәжірибелер ортаға салынады. Өзі де қазақ әдебиеті хақында баяндамалар оқиды. Білім қуған Қанекеңнің гитара, скрипка, маңдолина сияқты музыкалық аспаптарда ойнағанын және фокстрат, танго, ча-ча, халигала, твист тәрізді билерді мінсіз меңгергенін Әлекең меруерттей тізіп келтіреді. Бірегей тұлғаның жастық шағында қандай алапат қайратпен алға ұмтылыс-құлшынысы, мақсат-мұраты осындай.

Том политехникалық университетінде Қ.И. Сәтбаев құрметіне арналған ескерткіш белгілер:

Алаш қайраткерлерінің көзін көрген, тәлім-тәрбиесіне қаныққан, ұлтының озық рухани игіліктеріне жастайынан үңілген жас жайнақ Қанышты 1920 жылдарда дала данышпаны, көріпкел Мәшһүр Жүсіп: «Осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы. Тірі болса, тірі жүрсе, бақты, талайлы болатын жігіт ... тірі Қаныштың өміріне Құдай береке берсін!» деп, келешектің кемел тұлғасын сәуегейлікпен болжапты.

Тұйғындық, сұңқарлық қасиеттері ерекше, дүниетануы, барлауы, бақылағыштығы өзгеше Қаныш Сәтбаев 1927 жылдың 8-ақпанында: «Мен – қазақтың, жаратылысым да, жаным да қазақы; ой-түйсігім бойынша да қазақтың; алдағы өмірімді тек қана туып өскен Қазақстанда өткізбекпін... бұл жолда ...рухани күрес жолында өткізгенді жөн көремін, ...Қазақстан қиырында «кезбе» болып, өмір-бақи кен іздеуге құштармын...». Мінеки, Ұлы Дала патриотының, лидерінің, стратегінің фәлсафалық-ғылыми ұстанымы.

1919-1924 жылдарда ұлт тілінде «Алгебра» оқулығын жазған, Сібір геологтарының мектебінде тәрбиеленген, әйгілі ұстаз М.А. Усовтың майталман шәкірті, палеонтология, тарихи геология (яғни жер қыртысының түзілісі, заттық құрамы, даму тарихы, қозғалысы, кен байлықтарының жаралуы мен жайғасу тәртібі жайында), петрография дейтін ілімдерді мінсіз байыптағанды.

Ілім-біліммен мұздай қаруланған жас жаратылыстанушы, «дала дейтін классикалық мектептің» (М. Усовтың тұжырымдамасы) қабілетті өкілі Қ.Сәтбаев «Минусин өңіріндегі Маин кенінен мыс барлау және оны геологиялық зерттеу» дейтін күрделі тақырыпта диплом жұмысын қорғады. (1926 жыл, 14 мамыр)

Дереу Семей губерниялық «Қазақ тілі» газеті: «...Қазақстанның өнеркәсіп тарихында Қаныш жолдас өндіріске басшылық ету қызметіне кірісіп отырған тұңғыш маманымыз.... Сәтбайұлы Қаныш азаматтың қаз тұрып келе жатқан Қазақстан өндірісін қаз тұру жолында аянбай қызмет етуіне сеніміміз күшті, әмсе сол істе жолы болғай!» – дейтін лебізін жалпақ елге жайыпты.

Оқымысты-геолог Қ.И.Сәтбаев 1) рудалық кендер геологиясы мен геохимиясын; 2) Қазақстанның тұтастай минералдық ресурстарын барынша бажайлап анықтауы, саралауы; 3) металлогения мектебінің негіздеушісі. Және де формациялық металлогендік талдаудың кешенді тәсілдерін енгізді. Егер де ғылыми-методологиялық ұстанымдарының кестесін былайша жіктеп көрсетелік: 1) тектоникалық шарттар, 2) стратиграфиялық шарттар, 3) литологиялық-петрографиялық шарттар, 4) құрылымдық белгі-сипаттар. Жер қойнауының білгірі жинақталған геологиялық деректерді, болжам карталарының қисындарын сараптап-саралауда көріпкелдік танытады.

Алатаудай жемісті кесек істерімен замана қайраткерлерін мойындатқан Қ.И. Сәтбаев хақында академик А.А. Яншин: «Сәтбаев талантының сан қырлылығы таң қалдырады: әдебиет және өнер, философия мен экономика, геология, астрономия, астрофизика, ботаника мәселелері – міне, осылардың барлығы оның мұрат тұтқан құлшыныстарының бір бөлігі ғана еді» деп тебіренеді. Әрі жалғастырсақ, агробиология, вирусология, микробиология, зоология, энергетика және т.с.с.

Академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-шығармашылық еңбегінің беломыртқасы – Ұлытау өңірі. Жер бетінің бедері, тау жыныстары мен топырағының сарабал сыншысының мына бір ой-тұжырымдарын миға жүгіртейікші: «Ұлытау кенересі көбінесе қатты тау жыныстарынан жасалған. Кей жерінде бұларға түйіршікті тақта тас жыныстары да қосылып отырады. Қазақ даласындағы ең көне тау – Ұлытау деп айтуға болады. Жердің тарихын зерттейтін ғылым жер жүзінің жасалу тарихын төменгі төрт дәуірге бөледі: 1) Агностозой, 2) Палеозой, 3) Мезозой, 4) Кайнозой.

Бұлардың ең ертесі агностозой дәуірі. Бұл дәуірде жер жүзі тегіс дерлік топан суының астында болған. Дүниеде еш тірі жәндік болмаған мезгіл. Палеозой дәуірінде жердің сыртының біразы су астынан шыққан. Жәндіктерден бұл дәуірдің басында – су ішіндегі құрт, балдыр ғана жасалған, аяғында – балық табы жасалған. Мезозой дәуірі жәндіктердің ең алғаш теңізден құрғаққа шыға бастаған мезгілі. Кайназой дәуірінде адам баласы жаралған. Ұлытау кенересі бұл бөліктің агностозой дәуіріне қосылады. Бұл дәуірде судан шыққан бүкіл жер жүзінде Скандинавия, Шотландия, Сібірдің таулары, Саян тауы мен Ұлытау ғана болған. Біздің Қазақ даласының жартысы тіпті бергін кайнозой дәуірінде ғана су астынан шыққан».

«Ұлытау кенересі» ұғымы нендей мағына беретіндігіне зейін аударалық. Мәселенің мәнісін түп-төркінінен түсіндіруге шебер ойшыл-геолог Ұлытау кенересінің бір жақ шеті Бетпақ Далаға дейін, екінші бір шегі Арал теңізіне шейін созылатынын жазған-ды. Расында Құранның қағидаты бойынша, тау – қара жердің қазығы. «Қаф» сүресінің 7 аятында «барлық биік таулардың түп негізі жердің жоғарғы қыртысынан өтіп, оның көрініп тұрған биіктігінен он-он бес есе үлкен көлемде тереңдеп кетіп, сол арқылы континенттердің тұрақтылығын күшейте түседі». («Қасиетті Құран: мағынасы мен түйінтемелері». – Нұр-Сұлтан, 2020. 776 бет).

Жер жаралуының, жанды-жансыз дүниенің тарихы, жаратылыс гармониясы тиянақты баяндалған. Құбылыстардың мәні мен мағынасын, сыры мен күйін тұтасымен сөйлету, зерделеу – саңлақ Қ.И. Сәтбаевтың өкімді тәсілі. Жер асты құпиясын талдаумен қатар ел тарихынан да әңгімелейді: Талай хандар ордасын осы Ұлытауға тіккен. Талай батырлар жасағын осы Ұлытауға орнатқан. Сондықтан Ұлытаудың жотасы ескі сөз – естеліктің кені. Ұлытаудың биік шың, әжімді құз, терең сайларынан ескіліктің, ерте заманның исі аңқиды. Ұлытаудан шығып, түстікке ағатын Сарысуға құятын «Қаракеңгір» дейтін өзеннің жиегінде атақты Шыңғысханның баласы Жошы хан, Алаша хандардың мазарлары әлі күнге дейін бұзылмай тұр; Жыланшық өзенінің бастау көзі шығатын Ұлытаудың бір биігінде Ер Едігенің моласы бар деп жұрт аңыз етеді; Абылай да ордасын Ұлытауға тіккен; Ұлытаудың түстік бөктеріндегі «Хан төбе» дейтін

жерде өткен ХІХ ғасырдың 30-шы жылдарында атақты Кенесары батырды Орта жүздің баласы басы арғын Шеген би болып ақ киізге салып хан көтерген.

Задында, жер мен ел тарихы жөніндегі түйдек-түйдек сара, дара пікірлері «Қарсақбай ауданының күйі» дейтін еңбегінде өрнектеліп, 1927 жылғы «Жаңа мектеп» журналының № 5-6 сандарында жарияланған. Кеңестік сойқан идеологияның дәуірінде Шыңғысханның, Жошы мен Алаша, Абылай мен Кенесары хандардың, тархан Шақшақ Жәнібектің ұрпағы Шеген бидің, Ер Едігенің аттарының аталуы – нағыз қаһармандық, көкжалдық.

Сәтбаев кенересін яғни ақыл-ойының, ұшқыр қиялының, фәлсафалық интуициясының, энциклопедиялық білімінің, жаратылыстану және гуманитарлығының ауқымын, шек-шекарасын, шарықтау деңгейін айқындау – жүзжылдықтардың еншісінде...

Ол – сөз зергері, өнертанушы, театртанушы, қазақ тарихи жырларының білімпазы, көсемсөзші, этимология мен топонимикаға жүйрік, 1926 жылы А.В. Затаевичке Мәскеу шаһарында домбырамен халықтың жиырма бес әнін нәшіне келістіре орындап, мәтіндерін орыс тіліне тамылжыта тәржімалап, әндердің шығу тарихына қатысты бағалы деректерді, мәліметтерді жұтынып жеткізген.

Оның суреткерлік, шеберлік қабілеті «Обаған» дейтін новелласында («Қазақ тілі» газеті, 1923 жыл, 13 декабрь) жарқын түрде көрініс тапқан. Бұлшық ақсақал қазақтың ежелгі ғашықтық әні «Обағанның» тарихын есілте-көсілте баяндайды. Ол он төртінен туған айдай Ақық арудың қасіреті, жүрек түкпіріндегі сыры...

1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» жинағына жазылған «Сөз басы». Мұнда «Ер Едіге» жырының жазылу, жариялану тарихынан бастап, қазақ елінің территориясын («Бір шеті Алтай мен Тянь-Шань, екінші шеті Балқан тауларының Шығыс бөктері аралығындағы ұлан байтақ жерде түрлі түрік қауымдарының ерікті, бұланды көшпелі өмірмен ерсілі-қарсылы жөңкіліп жүретін мезгілі»), Дешті Қыпшақ, Алтын Орда заманын, «ескі жолды» Есімхан, «қасқа жолды» Қасым хан, «тура жолды» Тәуекел хан, «жеті жарғылы» Өз Тәуке, Ер Абылай дәуірлерін және де халқының қамал-қорғаны хас батырларын меруерттей тізіп атайды. Солай десек те Ер Едіге «қазақ батырларының ішіндегі ең маңдайы, аруағы күшті көсемі, сәулесі күшті шолпаны», «әрі би, әр батыр, әр көсем, әрі ақылды дана».

Академик Қ.И.Сәтбаевтың жазуынша, «ел аузындағы ескі сөз көпшіліктің ар-иманының айнасы». Сондықтан да Едіге әңгімесінің көркемдік әлемін, тарихилық қырларын, барша түрік нәсілдеріне ортақ мұра екендігін әдебиет тарихшысының тұрғысынан байыптайды.

Сонымен қатар әдеби тіл мәселесі, «тіл сақтау», «тіл байыту», жыр уәзіні дейтін қымбат құндылықтар мен қисындарды айрықша атайды.

Филологиялық білімі, танымы, пайымы ерте қалыптасқан Қ.И.Сәтбаев ескі сөздердің «бейнешілдік, кеңдік, суретшілік жақтарынан алғанда» «әлі күнгеше жаңа ақындардың көбіне үлгі» деп ескертеді. Тағы да: «Ескі сөздердің ішінде қазақ жұртының өткен кездегі тұрмысы, салт-санасы, әдеттері көп суреттеліп отырады. Бұл тарих жағынан қымбат нәрселер». Міне, толық түсіндіру, кешенді талдау дегеніміз осы.

Ғұлама Қ.И. Сәтбаевтың «Том қаласында ұлттар кеші» дейтін мақаласында («Қазақ тілі» газеті, 1926 жыл, 28 май) Сібір халықтарының ән-күйлерінің гармониясына, көркемсөз оқуға, ертекішілерге қатысты ойларымен бөліседі. Сондай-ақ түркі рухын оятатын Мағжан Жұмабаевтың «Тез барам» өлеңі оқылған (айтушы Қазалы). Қазақ жұртының «отқа май салар ырымы жанды сүгірет түрінде көрсетілген».

Қ.И. Сәтбаевтың «Қазақстанның ұлт театры туралы» дейтін байыптамасында («Еңбекші қазақ», 1927 жыл, 24 январь) ұлтымыздың ұлы әншісі Әміренің орындаушылық шеберлігі, қазақ труппасының сауық кеші (ән, күй, хор, би, декламация), Исаның толғаулары хақында

қалам тербейді де, «Театр – ел өмірінің түзу айнасы, ел міндерінің құрулы тезі, төреші ұстазы, қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет, өнер кендерінің терең ошағы, ұйтқысы» деп тұжырымдайды.

Академик Қ. Сәтбаев өзінің артында үш ұлы игілік қалдырды: 1) Жезқазған, 2) Ғылым академиясы, 3) Геологиялық ғылымдар институты. (Профессор В.С.Коптев – Дворников)

Қ.И. Сәтбаевтың ұлы еңбегін, астрономия ілімін ілгерілетуге қосқан қызметін бағалап, ғаламшарлар жүйесінің жаңа астероидтың Халықаралық астрофизика орталығы (АҚШ-тың Смитсон институты) Жұлдыздар картасында 2402 санды «Сәтбаев ғаламшарын» тағайындайды. Бұл орайда ақын Хамит Ерғалиев «Ғарыштағы Қаныш» дейтін жырында:

Құдайлығын тіріде құндайды Алып,
Бұл дүниеде қалыпты кім байланып.
Данышпанның талайы тасқа айналса,
Біздің ағай ұшып жүр Күнді айналып!..

Академик Қ.И. Сәтбаевтың ой-толғауларында, жазбаларында Хан Кенеге құрметі орасан. Кенесары Иман батырдың үздік жауынгерлік өнері мен тәжірибесін жоғары бағалап, «Иман келді – аман келді» дейді екен. «Сөз түйінін Иман шешеді екен дейтін лебіздерін арқау еткен («Аманкелді батыр бабалары». «Социалистік Қазақстан», 1944 жыл, 18 июнь)

Ел келешегін кемеңгерлікпен ойлаған, болжаған, бағдарлаған Қ.И. Сәтбаев XX ғасырдың 60-шы жылдарында Қазақстанның көмір, мұнай, газ, су, топырақ, шөлейт даланы игеру мен күн, жел қуаттары сияқты энергетиканың ресурстарын үнемдеуді, өрістетуді ойластырған.

Ғұламалық зердесі, ой-парасат дүниесі, ғылыми ойлау жүйесі кемел кемеңгер 1947 жылдың наурызында КСРО Жоғарғы Советінің делегациясының құрамында Англияға барғанда Премьер-Министр Уинстон Черчилль таңданып: «Қазақтардың барлығы осындай ұзын бойлы ма?» деп сұрапты. Сонда тұтқиылдан Қаныш Сәтбаев: «Менің халқым менен де биік» деп, жауап қайтарыпты.

Асылы, энциклопедист-оқымысты, өрен ұйымдастырушы, ұлт, мемлекет қайраткері Қаныш Сәтбаев – Ұлы Даланың жиһанкез кеншісі, ұлы көшбасшылық идеялардың кеніші, халық перзенті.

Марал Калымжановна Хабдулина

к.и.н., доцент кафедры археологии и этнологии,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
директор НИИ археологии им. К.А. Акишева,
Астана, Казахстан,
Mk_khabdulina@mail.ru;

Татьяна Васильевна Кошман

старший преподаватель кафедры археологии и этнологии,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
tatyanakoshman@mail.ru

ОТКРЫТИЕ АРХИВА «ЗОЛОТОГО ВЕКА» САКОВ-ТИГРАХАУДА
ПОСВЯЩАЕТСЯ 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ КИМАЛЯ АКИШЕВИЧА АКИШЕВА

Аннотация. В 2024 году исполняется 100 лет со дня рождения знаменитого казахстанского археолога Кималя Акишевича Акишева (1924–2003 гг.). Известность ученого связана с открытием в 1970 году «Золотого человека» в кургане Иссык. Это достижение открыло золотой век спрятанного под землей «архива» истории и культуры древних саков VII–IV вв. до н.э. В 1970 году мир облетела молва, что в Казахстане исследован курган, в котором найдено четыре тысячи золотых предметов украшений. По обилию золотого декора «иссыкский воин» стал вровень с золотым облачением мумий египетских фараонов. На основе тщательного анализа К.А. Акишев и талантливый реставратор В.И. Садомсков сделали реконструкцию парадного костюма сакского вождя (V–IV вв. до н.э.). Эта реконструкция стала «визитной карточкой» Казахстана на многих выставочных форумах музеев мира.

В данной статье даются краткие биографические сведения о К.А. Акишеве, излагается история открытия и популяризации уникальной археологической находки XX века.

Ключевые слова: Иссык, Акишев, археология, «золотой человек», сакский воин.

К.А. Акишев относится к плеяде ученых-энциклопедистов, рожденных революционной эпохой становления науки, эпохой требующей от личности проявления организаторских талантов, способности предвидеть, выдвигать идеи, намечать цели, и уметь их выполнять. Широка кругозора, знание памятников различных природно-ландшафтных и историко-культурных регионов, самоотверженный труд выдвинули К.А. Акишева в организатора археологической службы Казахстана. Сама эпоха, особенно послевоенные десятилетия, наполненные ликующим чувством Победы, ощущением выполнимости любых поставленных задач, рождала пассионариев и лидеров.

Кималь Акишевич Акишев (1924-2003 гг.) – доктор исторических наук, Заслуженный деятель науки Казахской ССР, Лауреат Государственной премии Казахской ССР, Лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, член-корреспондент Германского Археологического института, почетный работник образования Республики Казахстан, в 1976 г. занесен в Золотую книгу почета Казахской ССР, в 1998 г. награжден орденом «Парасат», с 1999 г. почетный гражданин города Алматы. К.А. Акишев участник Великой отечественной войны, награжден орденом «Отечественной войны Первой степени», медали «За отвагу», «За боевые заслуги».

Кималь Акишевич Акишев родился 23 мая 1924 г. в Баянаульском районе Павлодарской области. Кималь был самым младшим из сыновей Акыша и Газизы. По линии отца он принадлежал к известному роду Шормановых, его дед Ауежан был одним из сыновей Шормана и братом Мусы Шорманова. Мать Кималья Акишева была старшей сестрой Каныша Имантаевича Сатпаева [10, С. 9-15].

В тяжелые для казахов годы коллективизации от голода скончались мать, сестренки, ушел на заработки отец и не вернулся, братья растеряли друг друга. Кималь остался жив, благодаря своему дяде – младшему брату матери – Канышу Сатпаеву, который разыскал осиротевших детей и забрал их в свой дом в город Карсакпай. Кималь остался в семье К. Сатпаева и до окончания средней школы носил фамилию Сатпаева. В 1941 году К.И. Сатпаев получил новое назначение, и семья переехала в Алма-Ату. Здесь в 1942 году Кималь окончил среднюю школу № 25 [7, с. 53-58].

Сразу же после окончания 10 класса в мае 1942 года, получив аттестат, заявил о своем решении уйти на фронт добровольцем. Но судьба распорядилась по-другому. Фронту нужны были военные специалисты.

Подготовка офицеров в годы войны осуществлялась на базе военных училищ, часть из них была эвакуирована в глубокий тыл. Кималь в июле 1943 года был призван в военкомат Сталинским РВК города Алма-Аты, где получил направление в Воронежское училище связи, размещенное в городе Самарканде Узбекской ССР [5, С. 40-41].

К.А. Акишев окончил училище в марте 1943 года в звании лейтенанта. С марта 1943 г. – участник Великой Отечественной войны, младший офицер 230-й стрелковой дивизии. За проявленный героизм при освобождении Донбасса награжден медалью «За боевые заслуги».

В июле 1944 года Акишева К.А. тяжело ранило, пуля повредила правую руку, от ампутации ее удалось спасти. Пройдя ряд госпиталей, двадцатилетний лейтенант Акишев К. был демобилизован и вернулся в Алма-Ату осенью 1944 года [5, С. 40-44].

С мечтами о геологии пришлось расстаться из-за ранения. По совету дяди в 1945 г. он поступил на исторический факультет Казахского Государственного университета имени С.М. Кирова (ныне КазНУ имени аль Фараби). Так он стал историком, а после специализации – археологом. Его первым учителем стал А.Х. Маргулан, с которым он в 1947-1948 гг. на старом грузовике ЗИС неоднократно пересекал Бетпакадалу и участвовал в раскопках мавзолеев Бегазы, Бугулы.

В студенческие годы в составе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции вел раскопки некрополей эпохи бронзы и именно тогда собрал материал, который и лег в основу кандидатской диссертации.

В октябре 1950 г. поступил в аспирантуру Ленинградского отделения Института археологии АН СССР. Научным руководителем был назначен М.П. Грязнов. 4 декабря 1953 г. на Диссертационном совете Государственного Эрмитажа К.А. Акишев защитил кандидатскую диссертацию «Эпоха бронзы Центрального Казахстана» и считается первым археологом кандидатом наук в Казахстане.

Осенью 1953 г. был зачислен научным сотрудником в отдел археологии Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. В 1955 г. он был назначен заведующим отделом археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР, эту должность он занимал с 1955 по 1989 гг.

К.А.Акишев – один из авторов и руководителей коллектива археологов, издавшего первую в СССР «Археологическую карту Казахстана». Значение этого уникального издания трудно переоценить, оно стало толчком для выпуска в стране ряда аналогичных исследований, при этом за эталон принималась «Археологическая карта Казахстана» (1960 г.).

За полвека научной деятельности К.А. Акишев выполнял ряд крупных государственных задач. Первый значительный вклад ученого связан с целинными экспедициями 1954-1956 годов [11, С.17-20]

Конец 50-х годов XX в. в научной биографии К.А. Акишева отмечен раскопками уникального по грандиозности могильника сакской эпохи – некрополя Бесшатыр. На некрополе Бесшатыр в течение четырех полевых сезонов (1957, 1959-1961) было раскопано 18 курганов, из них – три больших, остальные средние и малые. Наземная часть этих величественных сооружений была укреплена каменным панцирем, периметр насыпей ограничен многотонными валунами [2].

Эти работы осуществлялись Семиреченской археологической экспедицией. Основная ее задача – изучение памятников саков и усуней.

Результаты трудоёмких усилий экспедиции подытожила монография «Древняя культура саков и усуней долины реки Или», изданная в 1963 году. Научный мир получил представление о богатой и самобытной сакской культуре Семиречья [2]. И в наше время эта книга остаётся важным источником по материальной культуре древних кочевников, к ней постоянно обращаются поколения исследователей древностей Великого пояса степей.

Курганы Бесшатыра, открытые К.А. Акишевым, встали в один ряд с такими известными памятниками как Пазырыкские и Башадарские курганы Алтая, царские курганы Северного Причерноморья. Уже тогда Кималь Акишевич, решая чисто археологические проблемы, поставил вопрос об уровне социальной организации саков, об обществе того времени. Он полагал, что неоправданно принижается уровень социального развития племен эпохи раннего железа.

С этого памятника и разведочных работ по Семиречью, открывших огромное количество курганных могильников с сотнями насыпей, начинается исследование одной из ведущих проблем, занимавших К.А. Акишева всю жизнь – проблема сакской археологии и кочевничества, в целом.

Археологическая экспедиция под названием «Семиреченская» известна с 1936 г. Тогда ее руководителем был А.Н. Бернштам. Все десятилетия XX в. Семиреченская экспедиция занималась разработкой двух главных исторических проблем – исследованием культуры кочевников и изучением средневековой городской культуры – и в этих двух направлениях достигла значительных успехов [3].

Ярким событием сакской археологии является открытие погребения «Золотого воина» в царском кургане могильника Иссык V–IV вв. до н. э. Сегодня это самый известный памятник археологии Казахстана. Находки, полученные из этого памятника, стали не просто народным достоянием, но и национальными символами [6, С. 63-67].

Курган Иссык – это одно из грандиозных сооружений могильника сакского времени, сопоставимое по значимости с такими известными памятниками эпохи раннего железа, как Аржан-2, Чертомлык, Куль-Оба, Толстая могила. Диаметр кургана Иссык достигал 60 м, высота 6 м. Теоретически вычисленный объем кургана равен 8600 куб.м.

Полностью сохранившееся погребение молодого сакского вождя было открыто в 1969–1970 гг. Этот факт сохранности элитарного кургана в археологии раннего железного века Казахстана до сих пор остается единственным, поскольку большинство подобных памятников обычно ограблено либо в древности, либо в более позднее время.

Под насыпью кургана были выявлены две могильные ямы. Одна из них оказалась ограбленной. В могильной яме, где было совершено боковое захоронение, был установлен пятивенцовый сруб, сооруженный из обработанных бревен тянь-шаньской ели. На деревянном полу в северной половине камеры был расчищен скелет [1, С.40-42]. Рядом с ним находились предметы вооружения, туалета, в изголовье стояли 36 сосудов. Вдоль тела в ряд стояли пять деревянных подносов.

От одежды воина остались золотые пластины, бляхи и бляшки различных размеров. Головной убор высотой 65 см был богато декорирован 150 золотыми деталями. Всего в погребальной камере было найдено свыше четырех тысяч золотых предметов.

Декор и семантика костюма воина и всего предметного комплекса из Иссыка блестяще проанализированы А.К. Акишевым. Учитывая роль вождя в древнем обществе, одежда иссыкского человека приобретала символическую окраску в ритуалах, обеспечивающих защиту общества. Вождь выступал в роли солнечного бога. Использование насыщенного золотого декора в представлениях древних способствовало приобщению облаченных в это золото погребенных к сфере вечной жизни [1, С. 43-52].

О «Золотом человеке» написано достаточно много, и, как говорил Кималъ Акишевич, золотой воин давно имеет собственную самостоятельную судьбу, смоделированную каждым, кто к нему обращался [9, С. 50-53].

Дорогу в современный мир дал ему К. Акишев, реконструировав его костюм и воссоздав зримый образ. Это тоже было впервые в мировой практике археологии. Тщательная методика раскопок, фиксация находок, выверенные чертежи позволили автору раскопок воссоздать костюм золотого воина.

Фото 1. Акишев К.А. заведующий отделом археологии
Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, кандидат исторических наук,
руководитель раскопок Иссыкского кургана за изучением археологических находок. 1976 г.

Идея пришла неожиданно. Перед археологами стояла задача открытия первого в республике Музея археологии. Под него выделили огромные площади в центре Алма-Аты. Из Прибалтики были привезены новейшие модели экспозиционных витрин. Разрабатывался экспозиционный план. И тут родилась идея не просто выложить находки под витрину, а воссоздать образ воина в полном парадном облачении.

Вместе с реставратором В.И. Садомсковым решили отлить в натуральную величину все пряжки. Кималь Акишевич рассказывал, что для литейных форм использовали пластмассу – пробки от шампанского, которые выпросили на ликеро-водочном заводе. Были созданы 45 форм для штамповки и тиснения художественных блях. Всего на них были изготовлены свыше трех тысяч алюминиевых копий художественных блях, бляшек и пластин. По технической точности исполнения копии, изготовленные из анодированного алюминия, практически не отличаются от золотых подлинников.

Работа кипела каждый день. Реставрационная мастерская находилась в подвальном помещении здания, где позднее располагалось издательство «Наука», по улице Пушкина. После отливки всех пряжек разыскали манекен, сшили кожаную куртку, штаны, сапоги и долго нашивали пряжки на одежду. И когда выставили готового «Золотого воина» в церемониальной (парадной) форме, при длинном мече и кинжал-акинаке на поясе, даже для археологов это стало неожиданностью и сенсацией [9, с. 52-53].

Начиная с 1974 г. «Золотой человек» триумфально побывал на всех континентах планеты, во многих странах Европы, в Америке, Египте, Японии, Индии, Турции, и везде он сразу привлекал внимание посетителей, а высокая планка качества вызывала восторг и изумление у реставраторов. В зарубежной прессе его прозвали «стреляющим экспонатом» павильона Советского Союза.

В 1978 году выходит в свет монография «Курган Иссык». В ней дана одна из первых оценок историко-культурного значения артефактов иссыкского комплекса: «В результате раскопок кургана Иссык получена большая ценная информация для разных направлений гуманитарных наук: древней истории, истории материальной и духовной культуры, истории прикладного изобразительного искусства, истории письменности и языка древнего населения Казахстана.

Анализ и обобщение этой информации меняет некоторые традиционные взгляды и гипотезы и позволяет по-новому оценить уровень развития социально-экономических отношений, культуру и искусство древнего общества» [1, С. 74].

На основе анализа различных источников: письменных, исторических, предметного комплекса, сюжетов искусства К.А. Акишев обосновывает этническую принадлежность иссыкского воина к сакам-тиграхауда.

Фото 2. Первая реконструкция костюма сакского воина Акишева К.А. и инженера – реставратора Садомскова В.И.

Названия древних племен, населявших юг Казахстана в раннем железном веке, сохранились в древнеперсидских клинописях и античных источниках. В них сообщается о трех больших группах саков: саки-тиграхауда (саки, носящие остроконечные шапки), саки-хаомаварга (саки, варящие напиток хаом) и саки-тиай-пара-дарайя (саки, которые за морем) [1, С. 5-6].

Дискуссионным является вопрос о расселении саков на территории современной Средней Азии и Казахстана. Для локализации саков-тиграхауда на юге Казахстана и Семиречье К.А. Акишев привлекает изображения саков в остроконечных шапках, зафиксированных на Персепольских рельефах и Бехистунской скале (518 г. до н.э.).

К.А. Акишев приводит доказательства, что на этих рельефах изображены представители саков-тиграхауда. Одним из доводов является новое толкование этнокона «тиграхауда» от мидийского «tīgra» – стрела, а отсюда, как пишет исследователь, – «саков-тиграхауда», точнее именовать «саки в стреловидных шапках». Таким образом, факт находки стреловидного головного убора в Исыкском кургане подкрепляет локализацию группы саков-тиграхауда в Семиречье [1, С. 63].

«Золотой воин» давно имеет собственную историю и судьбу, образ его является символом независимого Казахстана. Сюжеты древнего искусства, украшавшие парадную одежду «золотого воина», передающие сакральный смысл мифологии саков, вошли в государственную атрибутику Республики Казахстан.

Золотой воин в реконструкции парадного костюма, неоднократно являлся главным экспонатом выставочных экспозиций музеев мира.

Первая археолого-этнографическая выставка АН СССР «На шелковом пути» («Кочевые народы Евразии»), подготовленная Институтом этнографии АН СССР была создана для Японии, где демонстрировалась в разных городах в течение 10 месяцев в 1981–1982 гг.

Фото 3. Акишев К.А. с участниками археолого-этнографической выставки «На Шелковом пути». Япония, 1981 г.

Затем два с половиной месяца в 1985 г. она работала в Финляндии (г. Хельсинки). Швеция — третья страна, получившая возможность увидеть выставку.

Фото 4. Акишев К.А. на археолого-этнографической выставке АН СССР
«На шелковом пути» («Кочевые народы Евразии»)
г. Хельсинки, Финляндия, 1985 г.

Фото 5. Акишев К.А. на археолого-этнографической выставке АН СССР.

В основу выставки легли коллекции Музея антропологии и этнографии (Ленинградская часть Института этнографии АН СССР).

Кроме того, экспонаты были получены из Музея археологии Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР.

В задачи выставки входило показать яркое своеобразие культур кочевых народов, населявших степи Евразии – от северного побережья Черного моря до Алтая, Тувы и Монголии.

Экспонаты выставки отражали непростой путь развития культур кочевых народов, воспринимавших многие достижения своих оседлых соседей, но внесших и самостоятельный вклад в мировую культуру [4, С. 45-47].

Название «На шелковом пути», появившееся в Японии, отражает тот факт, что территория обитания кочевников примыкала с севера к торговым путям, ведущим из Китая на запад; отдельные маршруты пролегли через земли кочевников. Это название удачно подчеркивает значение разносторонних связей между народами, благодаря которым стали возможными плодотворные культурные взаимовлияния, имевшие место уже в отдаленные от нашего времени эпохи. Рабочее название выставки – «Кочевые народы Евразии».

Выставка состояла из двух больших разделов – археологического и этнографического. Эти разделы в свою очередь дробились на подразделы. Археологическая часть, например, была представлена тремя подразделами: а) скифо-сакским; б) гунно-сарматским; в) древнетюркским. В самих этих подразделах экспонаты группировались по функциональному признаку: конская упряжь, утварь, оружие и орудия труда, одежда и украшения, идеология и искусство.

Среди археологических экспонатов, представлявших культуру ранних кочевников, наибольший интерес публики вызвал «Золотой человек» (реконструкция парадной одежды сакского аристократа V в. до н. э., погребение которого, не тронутое грабителями, было раскопано археологом К. А. Акишевым в кургане Иссык, недалеко от Алма-Аты.

Фото 6. Выставка «Наследие Великой Степи: шедевры ювелирного искусства» в рамках реализации международного выставочного проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира» в Национальном музее Кореи. Ноябрь 2018 г.

Наряду с реконструкцией посетители видели также подлинные украшения костюма. Некоторые золотые пластины из декора «Золотого человека» являются прекрасными образцами «звериного стиля» с его своеобразными приемами стилизации; например, фигуры лошади и лося с вывернутыми крупами (накладки на ножны кинжала) передают напряжение, беспокойство, порыв.

На данный момент все артефакты из кургана Иссык находятся в Национальном музее Республики Казахстан [8, С. 23]. С 2017 года реконструкция «Золотого человека» в рамках выставочного проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира» была представлена на различных музейных платформах.

Проект начался в декабре 2017 года в городе Минске с выставки «Искусство кочевников Великой Степи». Главным экспонатом был сакский воин из кургана Иссык. Выставки были проведены в Лондоне (Великобритания), Гонконге (Китай), Минске (Беларусь), Москве (Россия), Баку (Азербайджан), Сиане (Китай), Гданьске (Польша), Сеуле (Южная Корея), Казани (Татарстан), Ташкенте (Узбекистан), Скопье (Северная Македония), Анкаре (Турция), Куала-Лумпуре (Малайзия), Афинах (Греция), Нью-Дели (Индия) и Уфе (Башкортостан) [8, С. 24-26].

Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2024, ИРН проекта BR21882346. Древность и средневековые Алматы: исследование и сохранение археологического наследия.

Библиографический список источников и литературы:

1. Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. Москва: Искусство, 1978. – 131 с.
2. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 300 с.
3. Ганиева А.С. Вклад К.А. Акишева в археологию Казахстана и Евразии: Автореф. дисс.... к.и.н. Алматы, 2010. – 29 с.
4. Кожа М. «Сіздерде да фараондар болған екен ғой» дегіздірген Кемел Ақышев // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Сарыарка. 2014. – С. 45-47.
5. Кошман Т.В. Путь солдата (об офицере роты связи 230-й стрелковой дивизии Акишеве К.) // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. Астана: Сарыарка. 2014. – С. 40-44.
6. Мухтарова Г.Р. «Алтын адам» құпиясы және Кемел Ақышев // Восхождение к вершинам археологии: сборник материалов международной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. Алматы: Институт археологии им. А.К. Маргулана, 2014. – С. 61-67.
7. Сатпаева М.К. Мой брат Кималъ // Мобилизованный археологией. К 80-летию Акишева Кималъ Акишевича (1924-2003 гг.). Астана: ЕНУ. 2004. – С. 53-58.
8. Султанова А. Золотой человек как предмет дипломатических отношений // Современные исторические и историко-антропологические исследования Евразии: материалы II международного научно-практического семинара, посвященного 100-летию К.А. Акишева (17-19 апреля 2024 г.). Астана. 2024. – С. 23-30
9. Хабдулина М.К. «Золотой воин» К.А. Акишева // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: Тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости РК. Караганды. 2011. – С. 50-53.
10. Хабдулина М.К. Беззаветное служение археологии // Мобилизованный археологией. К 80-летию Акишева Кималъ Акишевича (1924-2003 гг.). Астана: ЕНУ. 2004. – С. 9-23.
11. Хабдулина М.К., Кошман Т.В., Егинбай А.Е. Грандиозный проект археологического картографирования XX века: целинная экспедиция К.А. Акишева в Приишимье // Археология Казахстана. 2023. № 3 (21). – С. 17–31.

Марал Қалымжанқызы Хабдулина

*т. г. к., Археология және этнология кафедрасының доценті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қ.А. Ақышев атындағы Археология ҒЗИ директоры,
Астана, Қазақстан, Mk_khabdulina@mail.ru;*

Татьяна Васильевна Кошман

*Археология және этнология кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан, tatyana.koshman@mail.ru*

ТИГРАХАУД САҚТАРЫНЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫР» АРХИВІНІҢ АШЫЛУЫ

Кемал Ақышұлы Ақышев туғанына 100 жыл толуына арналады

Аңдатпа. 2024 жылы белгілі қазақ археологы Кемал Ақышұлы Ақышевтің (1924–2003) туғанына 100 жыл толады. Ғалымның даңқы 1970 жылы Есік қорғанынан «Алтын адамның» табылуымен байланысты шықты. Бұл жетістік біздің дәуірімізге дейінгі VII–IV ғасырлардағы ежелгі сақтардың тарихы мен мәдениетінің жер астында жасырылған «архивінің» алтын ғасырын ашты. 1970 жылы әлемге Қазақстанда төрт мың алтын зергерлік бұйымдар табылған қорған зерттелді деген хабар тарады. Алтын әшекейлердің көптігі жағынан «Есік жауынгері» Мысыр перғауындарының мумияларының алтын киімдерімен тең болды. Мұқият талдау негізінде К. А. Ақышев пен талантты реставратор В. И. Садомсков сақ көсемінің (б.з. д. V–IV ғғ.) салтанатты костюмін қайта жасады. Бұл реконструкция дүние жүзіндегі мұражайлардың көптеген көрме форумдарында Қазақстанның «визит картасына» айналды.

Бұл мақалада Қ.А. Ақышев туралы қысқаша өмірбаяндық мәліметтер келтірілген, XX ғасырдың бірегей археологиялық олжасының ашылу және танымал болу тарихы баяндалған.

Түйінді сөздер: Есік, Ақышев, археология, «алтын адам», сақ жауынгері.

Maral Kalymzhanovna Khabdulina

*Candidate of Historical Sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilev,
Associate Professor of the Department of Archaeology and Ethnology,
Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology,
Astana, Kazakhstan, Mk_khabdulina@mail.ru*

Tatyana Vasilevna Koshman

*Senior Lecturer at the Department of Archaeology and Ethnology,
Eurasian National University named after L.N. Gumilev,
Astana, Kazakhstan, tatyana.koshman@mail.ru*

OPENING OF THE ARCHIVE OF THE «GOLDEN AGE» OF SAKOV-TIGRAHAUD

Annotation. 2024 marks the 100th anniversary of the birth of the famous Kazakh archaeologist Kimal Akishevich Akishev (1924–2003). The scientist's fame is associated with the discovery of the «Golden Man» in the Issyk mound in 1970. This achievement opened the golden age of the hidden underground «archive» of the history and culture of the ancient Saks of the VII–IV centuries BC. In 1970, word spread around the world that a mound had been explored in Kazakhstan, in which four thousand gold jewelry items were found. According to the abundance of gold decoration, the «Issyk warrior» became on a par with the golden vestments of the mummies of the Egyptian pharaohs. Based on a thorough analysis of K.A. Akishev and the talented restorer V.I. Sadomskov made a reconstruction of the ceremonial costume of the Saka leader (V–IV centuries BC). This reconstruction has become the «calling card» of Kazakhstan at many exhibition forums of museums around the world.

This article provides brief biographical information about K.A. Akishev, describes the history of the discovery and popularization of a unique archaeological find of the twentieth century.

Keywords: Issyk, Akishev, archeology, «golden man», Saka warrior.

References

1. Akishev K.A. Kurgan Issyk. Iskustvo sakov Kazakhstana. Moskva: Iskustvo, 1978. – 131 s.
2. Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. – 300 s.

3. Ganieva A.S. Vklad K.A. Akisheva v arheologiyu Kazahstana i Evrazii: Avtoref. diss.... k.i.n. Almaty, 2010. – 29 s.
4. Kozha M. «Sizderde da faraondar bolran eken roj» degizdiregen Kemel Akyshev // Dialog kul'tur Evrazii v arheologii Kazahstana. Sbornik nauchnyh statej, posvyashchennyy 90-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya arheologa K.A. Akisheva. – Astana: Saryarka. 2014. – S. 45-47.
5. Koshman T.V. Put' soldata (ob oficere roty svyazi 230-j strelkovoј divizii Akisheve K.) // Dialog kul'tur Evrazii v arheologii Kazahstana. Sbornik nauchnyh statej, posvyashchennyy 90-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya arheologa K.A. Akisheva. Astana: Saryarka. 2014. – S. 40-44.
6. Muhtarova G.R. «Altyn adam» kыpiyasy zhane Kemal Akyshev // Voskhozhdenie k vershinam arheologii: sbornik materialov mezhdunarodnoj konferencii «Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazahstana», posvyashchennoj 90-letiyu so dnya rozhdeniya K.A. Akisheva. Almaty: Institut arheologii im. A.K. Margulana, 2014. – S. 61-67.
7. Satpaeva M.K. Moj brat Kimal' // Mobilizovannyj arheologiej. K 80-letiyu Akisheva Kimalya Akishevicha (1924-2003 gg.). Astana: ENU. 2004. – S. 53-58.
8. Sultanova A. Zolotoj chelovek kak predmet diplomaticheskikh otnoshenij // Sovremennye istoricheskie i istoriko-antropologicheskie issledovaniya Evrazii: materialy II mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara, posvyashchennogo 100 –letiyu K.A. Akisheva (17-19 aprelya 2024 g.). Astana. 2024. – S. 23-30
9. Habdulina M.K. «Zolotoj vojn» K.A. Akisheva // Saks kaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokul'turnyh processov stepnoj Evrazii: Tezisy dokladov Kruglogo stola, posvyashchennogo 20-letiyu Nezavisimosti RK. Karagandy. 2011. – S. 50-53.
10. Habdulina M.K. Bezzavetnoe sluzhenie arheologii // Mobilizovannyj arheologiej. K 80-letiyu Akisheva Kimalya Akishevicha (1924-2003 gg.). Astana: ENU. 2004. – S. 9-23.
11. Habdulina M.K., Koshman T.V., Eginbaj A.E. Grandioznyj proekt arheologicheskogo kartografirovaniya HKH veka: celinnaya ekspediciya K.A. Akisheva v Priishim'e // Arheologiya Kazahstana. 2023. № 3 (21). – S. 17–31.

Нұрпейіс Талдыбек Әліұлы

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі,
Алматы қ, Қазақстан, E-mail: taldybek_n@mail.ru

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҮРПЕЙІСҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ
(15.03.1935-07.12.2007 жж.)

Қазақстан тарих ғылымында өзіндік із қалдырған көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, ҚР ҰҒА академигі Кеңес Нұрпейісұлы 1935 жылы 15 наурызда Алматы облысы, Кеген ауданы, Саты ауылында дүниеге келді.

Әкесі Нұрпейіс Нүсіпбайұлы кезінде колхоз құруға ат салысқан, ауылдағы ірі қара өсіретін ферманың меңгерушісі болған. Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін, 1942 жылдың сәуір айының соңына таман жазықсыз ұсталып кетеді. Өзінің отбасы туралы Кеңес Нұрпейісұлы: «Өзім туралы айтсам, алыстағы бір сайдың ішіндегі, таудың бөктеріндегі бұрынғы Кеген ауданы, Саты ауылында туып өскем. Бастауыш мектепті ауылда бітірдім. Шешем ерте қайтыс болып, әкем, «Ораз Жандосовпен таныстығы бар» делініп, халық жауы атанып, ұсталып кеткен соң, 4-5 жыл балалар үйінде тәрбиелендім. Әкеміз колхозда ферма бастығы болған, сол кезде ұсталып кеткен. Әскерден жездеміз Нұрбек (немере әпкемнің жолдасы) келіп, солармен еріп Алматыға келдім» – деп еске алып отыратын.

Кішкентай Кеңес әкесін содан қайтып көрген емес, тек ол кісінің қуғындау қағазында «Карлаг лагерінде өлді (1943 ж.)» деп жазылған. Әкесі көзі тірісінде екі әйел алған, К. Нұрпейісұлы екінші әйелі Әйімжаннан туылады. Алайда, ол кісі К.Нұрпейісұлы бір жасқа толғанда сусамыр (қант диабеті) ауруынан қайтыс болып кетеді. Жөргегінде анасынан айырылған ол Нұрпейістің бірінші бәйбішесі Қойсынның қамқорлығында болады. Қойсын анасы да көп ұзамай соғыс басталар жылы қайтыс болады да, артында Қаниза деген қызы, Әлі атты ұлы қалады. Буыны қатпаған Әлі 1942 жылы әкелері қамалып, аналары қайтыс болып кеткен соң, тұл жетім қалған кішкентай бауыры Кеңесті жетектей отырып, ауылдан он бес шақырым жердегі Қарабұлақ ауылындағы балалар үйіне апарады. Ол бес жылдай (1942-1946 жж.) сол жердегі бастауыш мектепте оқиды.

Соғыстан кейінгі ауыр кезеңде 1946 жылы мектеп жабылып, балалар үйінде тұрып жатқан оқушылар мектептен кетуге мәжбүр болады. Әкелері соғыстан аман-есен келген балалар өз жанұясымен қайта қауышып жатса, ал тұлдыр жетімдер далада қалады. Бала Кеңес те әкесінің бір танысының үйінде отымен кіріп, күлімен шығып жүреді. Бірде оны әдеміше келген, қырықтарға таяп қалған қараторы келіншек іздеп келеді. Ол келіншек Тұрлыхан атты шөбере әпкесі жолдасы Нұрбек екеуі келіп, бала Кеңесті алып кетеді. Үшеуі 1946 жылдың күз айында Алматыға келіп орналасады.

К. Нұрпейісұлы әкесінің орнына әке, анасының орнына ана болған жездесі мен әпкесі туралы: «Тұрлыхан деген менің шөбере әпкем Алматыдағы тігін фабрикасында саңлақ тігінші болған екен. Мені 1946 жылы алып келді, жағдай қиындаған, жұмыссыздық жайлаған заман. Жездем Нұрбек министрліктің қарапайым бір шаруашылық жағын басқарды, табысы аз. Сонда әпкем ісмерлігін пайдаланып, дүкеннен кездеме әкеледі де, киім тігеді. Тапқаны тамағына жетпей жүрсе де, мені басымнан аяғыма дейін комиссардың баласындай етіп киіндіреді. Ол кісілер маған жетімдік көрсетпеді. Үйлендірді, қолымда болды, екеуін де қолымнан жерледім. Екеуінің де басына белгі қойдым», - деп ілтипатпен еске алады.

Кеңес Нұрпейісұлы Алматыға келген соң 1924 жылы негізі қаланған №18 Жамбыл атындағы ер балалар мектебінде 1952 жылға дейін оқиды. Бұл жерде Мария Александровна Крыловецкая, Кенжеалы Айманов, А. Мусин сияқты мықты ұстаздардан тәлім-тәрбие көріп, мектепті күміс медальмен аяқтап шығады.

Орта мектепті тәмамдағаннан кейін, 1952 жылы Республикадағы бірден-бір іргелі оқу орны болып саналатын С.М. Киров атындағы (қазіргі Әл Фараби атындағы ҚазҰУ) Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түседі. Аталмыш оқу орнында К.Нұрпейісұлына жоғары дәрежелі ғалымдар дәріс беріп, жақсы білім алуына ықпал етеді.

К. Нұрпейісұлы ізденіске толы студенттік кезеңінде білім берген ұстаздарын ерекше ықыласпен еске алады: «Менің жеке басым қажырлы да қайсар талант Е. Бекмахановтың, өз пәндерін терең меңгеріп, олардың мазмұнын аудиторияға жан-жақты жеткізетін Л.С. Фришманның, А.Н. Зайкиннің, А.Ә. Әлиевтің, К.П. Коржованың дәрістерін барлық ықыласыммен тыңдайтын едім. Көпшілігіміз ауылдан келген жастар жоғарыда есімдері аталған аға-апаларға қарап ой түзеуді үйренсек, бой түзеуді ұлдар жағымыз сол кездегі жас мұғалімдер мен Университеттік комсомол ұйымының жетекшілері Т.Ә. Найзағариннен, Ж.О. Ибрашевтан, С.Б. Нұрмұхамедовтен, қыздар жағы Университетте жаңадан оқытушы болып жүрген Гауһар Күленова, Руфина Филлиповна Смирнова сияқты аға-апалардан қарап үйренді», - дейді.

Осындай талантты ұстаздардан білім алған Университет түлектерінің басым көпшілігі 30-40 жыл ішінде факультет пен Университеттің атына кір келтірмей еліне елеулі, халқына қалаулы азаматтар дәрежесіне жетіп, туған елдің рухани өмірін дамытуға айтарлықтай үлес қосты.

Студент Кеңес оқудың алғашқы күнінен бастап-ақ тәлімгер-ұстаздар мен бірге оқитын жолдастарының назарын, өзінің табандылығы мен эрудициясына, сұңғыла ойы мен терең біліміне аударта білді. Төменгі курста жүрген кезінде-ақ оның ғылыми баяндамалары мен хабарламалары оқытушылар мен студенттердің үлкен қызығушылығын тудырады. Өйткені осы еңбектерінде К. Нұрпейісұлы өзін дереккөздерге талдау жасай алатын, ең бастысы, кез келген аудиторияда өз ұстанымын сауатты әрі дәлелді көрсете білетін болашақ зерттеуші ретінде көрсетті. Сол кездің өзінде-ақ ол, негізінен, дәстүрден де алыстап кетпей, тарихшылар мен қоғам қайраткерлерінің түрлі пікірлерін тарих ғылымындағы жаңа үрдістердің тууы мен дамуын бейнелей отыра, өзіндік бір ерекшелікпен жинақтады. Әрине, студент Кеңес те басқа жастар сияқты тоталитарлық идеология үстемдік еткен кеңестік тарих ғылымындағы маркстік-лениндік идеяларға сенді және сол идеологияның ықпалында тәлім алды. Сондықтан да, тарихи ойлары да біржақты көзқараспен жазылғандығы өмір шындығы.

Шынында да, ғалым алғашқы қадамын сонау студенттік жылдардан бастады. Себебі, университеттегі аз ғана уақыт аралығында ол өзінің жұмысқа деген салмақты және жауапкершілікті көзқарасымен, аудитория ынтасын жаңа ғылыми идеяларға аудара білу, олардың сол уақытта өте өзекті, сонымен бірге ғылымда әрқилы бағаланып жүрген мәселелерге деген қызығушылығын оята алу дарынымен әріптестері мен студенттердің құрметіне ие болды. Сондықтан университетті үздік бітірген Кеңес Нұрпейісұлының білім ордасында қалдырылуына ешкім де таңданбады. К. Нұрпейісұлы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін 1957 жылы «Тарихшы, орта мектептің тарих пәнінің мұғалімі» мамандығы бойынша, №006156 үздік дипломмен бітіріп шығады.

Көп ұзамай тарих факультетінің деканы М. Ақынжановтың ұсынысымен арнайы степендия иегері, студенттердің қоғамдық жұмыстарының белсенді мүшесі талапшыл жасты ұстаздары өзі оқыған факультеттің «Жалпы тарих» кафедрасына оқытушылық жұмысқа алып қалады. Бұл кафедраның сол кездегі меңгерушісі, тәжік ұлтының ұлы профессор Аббас Әлиев болды. «Жалпы тарих» кафедрасында қызмет істеген жылы К. Нұрпейісұлы үш пәннен: «Археология», «Этнография» және «Көне дәуір тарихынан» сабақ берді. Бөлімде 1958 жылдың ақпан айына дейін қызмет жасаған жас маман, сол жылдың ақпанында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ ССР Ұлттық Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтына кіші ғылыми қызметкерлікке қабылданады. Бұл кезең ғалымның өміріндегі үлкен белесті кезең болды. Міне, осылайша ғалым-ұстаздардан білім алып, үлкен тәрбие мектебінен өткен, жалынды жастық шағын артта қалдырып өмірдің жаңа жолын іздеуге бет бұрады.

К. Нұрпейісұлының Отан тарихындағы орны мен ғылыми қызметіне баға беру үшін ең алдымен ғалымның ғалым болып қалыптасуына, оның тарих ғылымындағы өзіндік орнына тоқталған жөн сияқты. Жоғарыда айтылып кеткендей, К. Нұрпейісұлы 1958 жылдың ақпан айында Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтына кіші ғылыми қызметкерлікке қабылданады.

Көрнекті ғалымның өмірінің соңына дейін қызмет істеген Ғылым Академиясы жайлы айтар болсақ, КСРО Ғылым академиясының қазақ филиалы 1946 жылғы 1 маусымда Қазақ КСР-ның Ғылым академиясы (қазіргі ҚР Ұлттық ғылым академиясы) болып құрылды. Бұл тарихи оқиға Қазақстан ғылымының жаңа сапалық деңгейге шыққандығының, маңызды мәселелерді шешуге қабілетті көптеген ғылыми кадрлардың өскенінің, ғылыми-зерттеу мекемелерінің айтарлықтай жүйесі құрылғандығының көрінісі болды.

Бала кезінен білім шыңына өрлеп, осы мақсатта сан алуан қиындықтарды жеңе отырып, туған халқына, еліне еңбек етуге тырысқан жас зерттеуші ғылым академиясында да өзін жаңа қырынан көрсете білді. Әрине, К. Нұрпейісұлының ғалым тарихшы болып қалыптасуына ұс-

таздарының да әсері көп болды. Атап айтар болсақ жас ғалымның ұстаздары А.Н. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский, Г.Ф. Дахшлейгер, Т.Елеуов, А.С. Елагин сияқты тарих ғылымының саңлақтары зерттеушінің қалыптасуына зор ықпал етті. Әсіресе, ұстазы әрі рухани әкесі Ақай Нүсіпбековтың рөлі ерекше болды. «Ақаң тоғыз жылға жуық республикалық Ғылым академиясы жетекшілерінің бірі болған кезде де, ширек ғасырдан астам Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтын басқарған жылдарда да өз төңірегіне көкірегінде көзі бар, басқаға айтар сөзі бар талантты шәкірттерін жинады, олардың қанаттарының қатаюына, үлкен ғылымнан өз еңбектеріне сай орын алуларына көмектесті. Ол шәкірт таңдауда, ғылым кадрларын тәрбиелеуде кейбіреулер басшылыққа алатын «география» мен «биография», ұлты мен ұлысы дейтін көрсеткіштерге мән бермеді», – деп еске алушы еді Кеңес Нұрпейісұлы.

А.Н. Нүсіпбеков Ұлы Отан соғысына қатысқан майдангер. Панфилов дивизиясында батарея комиссары, дивизияның саяси бөлімінің қызметкері болған. Соғыстан кейін еліне оралып Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын бітіріп, 1948 жылдан бастап өзінің ғылыми және қоғамдық қызметін бастайды.

Ақай Нүсіпбеков орталықтандырылған әкімшіл-әміршіл жүйенің шырқау кезеңінде, демократиялық дәстүрлерден ада, саяси мәдени дәрежесі өте төмен, социализм мен коммунизмнің қиялдарына сенген таптық идеология шырмауындағы үрейлі қоғамда ғылым саласына келсе де, өзін жан-жақты зерттеуші ретінде көрсете білді. Ширек ғасырдан астам уақыт бойы Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтын басқарды. Институттың республикадағы тарих ғылымының орталығына айналуы А. Нүсіпбековтың қызметімен тығыз байланысты болды.

Ақай Нүсіпбекұлы ширек ғасырдан астам уақыт институт ұжымын ұлтқа, руға, тамыр-таныстыққа бөлмей әділ басқарды. Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі жылдары тарихшылар арасында «ұлшылдарды әшкерелеу» өте шиеленісіп кеткен еді. Қуғындалып, сотталып, айдалып кеткен Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, П. Галузо және басқа тарихшылар ғылымға қайта оралған кезде де ұжымдағы жағдай оңай болған жоқ, айтыс-тартыс одан әрі жалғаса берді, себебі кешегі оларды әшкерелегендердің ішінде де өз көзқарасын өзгертпей, күресті тоқтатпағандар да көп болды. Міне, осындай уақытта Ақай Нүсіпбекұлы таразының басын тең ұстап, әділдікпен бұрмай-тартпай басшылық етті, әсіресе жас ғалымдарға көп қамқорлық жасап, институт ұжымын солардың күшімен жаңартып, өсіріп отырды.

Кейінірек, яғни 1999 жылдан бастап Кеңес Нұрпейісұлы біраз уақыт Қазақстан тарихы ғылымының іргетасын қаласқан тарихшы ғалым, соның өсіп-өркендеу жолында зор еңбек сіңірген, қазақ тарихшыларының бүтін бір ұрпағын баулап шығарған ұстазы «Ақай Нүсіпбеков атындағы қоғамдық қорды» басқарып келді.

Ақай Нүсіпбеков Қазақ ССР Ғылым академиясының Тарих, археология, этнография институтының директорлығына 1956 жылы келді. Қазақстан тарих ғылымының дамуына зор үлес қоса отырып, ұйым жетекшісі ретінде тарихты зерттеуде көптеген тың мәселелерді көтеріп, қолға алуды ұйымдастыра білді. 1968 жылдан бастап 1976 жылға дейін Қазақ ССР Ғылым Академиясының вице-президенті қызметін атқарды. Осы кезеңде, ол қоғамдық-саяси, тарихи ойдың дамып, ғылымның өркендеуіне өз үлесін қосты. Одаққа белгілі ғалым, академик А. Нүсіпбеков директор, мүше-корреспондент Г.Ф. Дахшлейгер орынбасары қызметінде болды. Институттың бөлім меңгерушілері көрнекті ірі ғалымдар, академиктер А.Х. Марғұлан, С.Н. Покровский, ғылым докторлар Б.С. Сүлейменов (мүше-корреспондент), Т.Б. Балақаев (кейін-доктор), Х.А. Арғынбаев (кейін-доктор) және т.б. істеді.

Бұл «Хрущевтік жылымық» кез болатын. Айдалған Е. Бекмаханов және Б.Сүлейменов түрмеден босап қайтқан, басқа қуғынға ұшыраған А.Х. Марғұлан, Б. Асфендияров, Е. Ділімбе-

товтер өздерінің ғылыми жұмысында еркіндікке қол жеткізген уақыт еді. Дегенмен Кенесары қозғалысы, Қазақстанның Ресейге қосылуы, қазақ халқының қалыптасу тарихы және басқа да өзекті проблемалар әлі өзінің тиісті бағасын ала қоймаған еді, сондықтан Отан тарихындағы пікірталас кеңестік тар идеология шеңберінен шықпады. Алайда, Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы, Қазақ халқының территориясының бірігуі, индустриялық, мәдени, аграрлық дамуы, кеңестік жұмысшы-шаруа таптары мен интеллигенцияның қалыптасуы, олардың қатарындағы ұлттық кадрлардың өсуі, Ұлы Отан соғысындағы жеңіске Қазақстанның қосқан үлесі, тың және тыңайған жерлерді игеру және басқа өзекті проблемаларды шешуде ірі-ірі қадамдар жасалып, көптеген игілікті істерге қол жеткізілді.

Кеңес Нұрпейісұлының ғалым болып қалыптасуына ұстазы – институттың ғылыми хатшысы, аға ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі, директордың орынбасары сияқты қызметтерді атқарған Григорий Федорович Дахшлейгердің алатын орны бөлек. Ол өмірінің соңына дейін институт қабырғасында жүріп отандық тарих саласына ғана емес, сонымен бірге тарихнама мен тарихи география, этномәдениет мәселелерін зерттеуге ат салысқан адам.

Г.Ф. Дахшлейгер тарих саласында ғана емес, археология, этнография салаларынан да қажырлы еңбек етті. К.Нұрпейісұлымен бірігіп, орыс тілінде «Қазақстан шаруаларының тарихы» еңбегін 1985 жылы жарыққа шығарды.

К.Нұрпейісұлы Г.Ф. Дахшлейгер жайлы: «Ғалымның «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана», «Историография Советского Казахстана», «В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографий» атты жеке монографиялары нағыз тарихшы-ғалым екендігін көрсетті, ол тарих ғылымының тарихындағы көрнекті ғалымдардың бірі емес, бірегейі болып қала береді», -деп жоғары баға береді.

Ғылыми мекемедегі зерттеу жұмыстарының дұрыс дамуы мақсатында жас зерттеушілер сыртқы дүниемен, басқа да ғылыми мекемелермен тығыз байланыс орнатып отырды. Көптеген жас мамандар Москва мен Ленинградтың ғылыми мекемелерінен дайындықтан өтті. Бұл заңды құбылыс еді, себебі елдегі бүкіл ғылыми процесстердің даму концепциясы кеңестік саясаттың, коммунистік идеологияның аясында жүргізіліп отырды. Кеңес Одағы академиясының түрлі салалары бойынша құрылған Ғылыми кеңестер одақтас республикалардағы академиялық институттардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыт беріп отыратын.

Кеңес Нұрпейісұлының ғалым болып қалыптаса бастауы Кеңестік тоталитарлық жүйе кезеңімен тұспа-тұс келді. Сол кездегі Отан тарихының ең өзекті мәселесі – Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы, оған жергілікті шаруалардың, әсіресе ауыл қазақтарының белсенді қатысуын нақтылы деректер арқылы көрсету күн тәртібінде тұрған тың мәселе еді. Міне, осы проблемаға Кеңес Нұрпейісұлы 1960-1970 жылдары қатты көңіл бөлді.

Университетті бітірген жас ғалым ең алғашқы мақаласында 1919 жылы Мариновкада болған көтерілістің 40 жылдығына арнап, онда кеңестің жүйеге қарсы шыққан ішкі жауды жоюдағы қызыл әскер күшінің жеңісін баяндап жазды. Ал одан кейінгі мақалалар да 1917 жылы кеңес өкіметін құру барысына, Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарында Кеңес өкіметін орнату, Азамат соғысына дейінгі Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы мәдени құрылыс қызметіне, азамат соғысы кезіндегі тартыстарға, Шемонаиха партизандарының ақтарға қарсы күресіне, Азамат соғысының батырларына арнап ғылыми негіздегі мақалалар жазып отырды.

Жаратылысы мен тегіндегі талабы Кеңес Нұрпейісұлының ізденісін арттыра түсті. Нәтижесінде, ғалым 1963 жылы 28 маусымда «Солтүстік-шығыс Қазақстан облыстары Кеңестерінің жұмысшылар мен шаруалар билігін нығайту үшін күресте (1917 ж. ақпан-1918 ж. маусым)» атты кандидаттық диссертациясын өте сәтті қорғап шықты және Біріккен ғылыми Кеңестің мүшелері, майталман ғалымдар, тарих ғылымдарының докторы, профессор Г.А. Әбішев, та-

рих ғылымдарының кандидаты, Біріккен ғылыми Кеңестің хатшысы К.А. Ақышев, КазССР ҒА академиясы, ҒА вице-президенті, экономика ғылымдарының докторы, профессор С.Б. Бәйішев, философия ғылымдарының докторы, профессор К.Б. Бисембиев, КазССР ҒА мүше корреспонденті, тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Б. Бекмаханов, С.Я. Болатов, тарих ғылымдарының кандидаттары, Г.Ф. Дахшлейгер, Т.Д. Жангелдин, Т.Д. Жұмағазин сынды т.б. ғалымдар Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбегіне жоғары баға беріп, бірауыздан қолдады. Көп ұзамай ғалым Қазақ ССР ҒА-ның қоғамдық ғылымдарының Біріккен Кеңесінің шешіміне сәйкес тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алады. Бұл алғашқы ғылыми жұмыстың жазылып, жан-жақты зерттелуіне ықпал еткен К. Нұрпейісұлының ғылыми жетекшісі, әрі талантты тарихшы Тәжен Елеуовтың орны ерекше еді. Ғалым өзінің жас, талапты шәкіртін Кеңес Одағының Мәскеу, Ленинград, Орынбор, Омбы, Томбы, Ташкент сияқты ірі қалаларының мұрағаттарына жіберіп, мол құжаттық материалдар жинауына және ғылыми ізденіс жолында тәжірибе алуына үлкен ықпал етті. Республиканың 14 облысын аралап, революцияның шығу тарихын зерттеу мақсатымен ғылыми экспедицияларға қатысып отырды. Әсіресе, Кеңес кезеңінің тарихы, ауыл кеңестерінің қызметі мен шаруалардың бұхаралық ұйымдары, кедей-қосшы ұйымдары, жер мен су мәселелері жөнінде революцияға қатысқан көзі тірі адамдардан естеліктер жинаумен айналысып, кәсіби шыңдала түсті.

Нәтижесінде, 1963 жылы 5 тамызда Мәскеу қаласына КСРО Жоғарғы және Арнайы Білім Министрлігі жанындағы Жоғарғы Аттестациялық комиссиясына жас зерттеуші Кеңес Нұрпейісұлының жеке құжаты мен 28 маусымда қорғаған зерттеу жұмысының бір данасы жіберіліп, ғалым көп ұзамай-ақ, тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алып, көпшіліктің қызу қолдауына ие болады.

Жас ғалым К. Нұрпейісұлының алғашқы ғылыми зерттеу жұмысына жоғары білікті майталман ғалымдар үлкен баға берді. Жас зерттеуші өзінің диссертациялық жұмысында Солтүстік-Шығыс Қазақстан аудандарындағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың үстем болуына қарамастан, революция қарсаңындағы қазақ ауылдарына біртіндеп және заңды түрде капиталистік қатынастардың әсер ете бастағанын, өлкедегі орын алған әлеуметтік және ұлттық езгінің күшеюі елде революциялық және ұлт-азаттық қозғалысының дамуына қолайлы жағдайлар туғызғандығы мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар, революцияның объективтік және субъективтік алғы шарттарының пісіп-жетілуі оны нақты әзірлеп, жүзеге асыру міндетін сөз етеді. Ғылыми жұмыста мүмкіндігінше көлемді жиналған мол материалдарды, әсіресе Мәскеу, Алматы, Семей, Омбы сияқты т.б. қалалардың мұрағаттарынан алған құжаттарды ұтымды пайдалана отырып, жергілікті Солтүстік-Шығыс Қазақстан Кеңестерінің Кеңес өкіметін орнату мақсатында қарқынды жұмыс істегендігін жақсы баяндайды. Сондай-ақ, Кеңестендіру көрінісін ауылдық жерлердегі социалистік экономика мен мәдениеттің негізгі ошақтарының пайда болып, жұмыс жүргізе бастауынан көрсетеді. Бұл тақырып терең көңіл аударуды және салмақты ғылыми деректану негізін құруды талап етті. Республикалық қана емес, шет қалалардың мұрағаттарынан алынған құжаттар, мұражайлық, әдебиеттік, статистикалық және басқа да деректердің жүйеленіп ғылыми айналымға енгізілуі зерттеліп отырған тақырыптың қомақтылығын және маңыздылығын арттыра түседі. Сондай-ақ жас ғалымның ғылыми мақалалары алдыңғы қатарлы республикалық басылымдар: «Коммунизм таңы», «Коммунизм жолы», «Лениншіл жас», «Еңбек туы», «Ленинкічи», «Қазақстан мектебі», «Известия», «Социалистік Қазақстан», «Огни Алатау», «Семей таңы», «Вечерняя Алма-Ата», «Жетісу», «Приуралье» т.б. үнемі шығып отырды.

Тарихи әдебиеттерде 50-жылдардың ортасына дейін Сталиннің жеке басына табыну үрдісі кең етек алып, әсіресе, сол кездері өңірдің жергілікті Кеңестерінің белсенді ұйымдастырушы-

лары: С. Сейфуллин, Н. Нұрмақов, С. Шарипов, А. Асылбеков сияқты революционерлерге қара күйе жағылып, бұл қайраткерлер туралы мүлдем оқылмайды. Осы мәселелерді ескере келе К.Нұрпейісұлы өзінің ғылыми жұмысында да, басқа да ғылыми еңбектерінде нақты фактілермен толықтыра түседі. Мұндағы басты өзгешелік, ғалымның зерттелетін проблеманың ерекшелігі мен спецификасын жан-жақты және нақты мәліметтер арқылы талдауы болып табылады.

Кеңестік тоталитарлық қоғамның отбасы бірлігін шайқалтып, ұлт санасына сызат түсірген тұстары жеткілікті. Адамды бір-біріне қарсы қою, айдап салудың неше түрлі китүрқы жолдарын меңгерген кеңестік саясаттың ылаңы да жетерлік еді. Сондай қоғамда өмір сүрген ғалым: «Мен осы уақытқа дейін әкемді «халық жауы» деп жала жапқан қоғамның тарихын дәріптеп келіпін...», – деп сол қоғамның әділетсіздіктеріне қынжылады.

Көптеген тарихшылар жалпы ғылыми ортаның қолдауына ие болғанымен, жас зерттеушілердің еңбектері, ол авторлардың тағдыры алдын-ала шешіліп қойған еді. Ресми идеологияның шырмауындағы қатып қалған тұншықтыру, жаныштау механизмін тоқтату мүмкін болмаса да, жас тарихшылар өздерінің адал еңбектерімен, талапшылығымен ғылыми ортада көрініп жатты.

Ал, 1968 жылы орыс тілінде «Қазақстан Кеңестері жұмысшылар мен шаруалар билігін нығайту үшін күресте (1917 ж. қараша–1918 ж. маусым)» атты монографиясын жариялады. Автор бұл еңбегінде Ұлы Қазан төңкерісінен бастап ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқанына дейінгі кезеңді қарастырады.

1972 жылы ғалым «Қазақстанның шаруалар советтері (1917-1929)» деген іргелі монографиясын шығарады. Әсіресе, осы мәселелерге Кеңес Нұрпейісұлы 1960-1970 жылдары аралығында көп көңіл бөлді және үнемі жазып ғылыми мақалалар ретінде жариялап отырды. Соның негізінде 1973 жылы «Қазақстанның шаруалар Кеңестері (ауылдық Советтерінің 1917-1929 ж.ж. құрылуы, нығаюы және практикалық қызметінің тарихы)» деген тақырыпта докторлық диссертация жазып, сол жылдың ақпан айында Жоғарғы Аттестациялық Комиссияның шешімімен ғалым тарих ғылымдарының докторы дәрежесін алады. Міне, осындай аумалы-төкпелі кезеңде, ұстазы А. Нүсіпбековтің жетекшілігімен ғалым өзінің докторлық жұмысын жазып, өз қатарынан алға озып шығады.

Ғалым өз зерттеулерінде Социалистік төңкерістің орнауы кезеңінде болған елдегі түбірлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің нәтижелерін, Ұлы Отан соғысының сұрапыл кезеңіндегі халықтың ортақ жеңісі мен жетістігін, жас кадрлардың сапалық құрамын жақсарту, депутаттардың халық алдында ұдайы есеп беру сияқты көптеген мәселелерді алға тартып отырды. Кейін Қазақстан шаруалары мәселесін де терең зерттеп Г. Дахшлейгермен, С. Познанскиймен бірігіп іргелі еңбектерін жариялайды. Алғашқы Қазақ Кеңес энциклопедиясына да қыруар, әртүрлі бағытта мақалалар дайындап, айтулы еңбек сіңірді.

Жастайынан білімге құмартып өскен көрнекті ғалым К.Нұрпейісұлы институт қабырғасында ғылыми қызметтермен қоса Мәскеу, Ленинград, Орынбор, Омбы, Томск, Ташкент сияқты қалалардың мұрағаттарын екі жыл бойы аралайды. Республиканың түкпір-түкпіріне экспедициялық сапарларға шығып, қариялардың айтқандарын жинап жазып, оларды ғылыми айналымға енгізіп, көптеген құжаттарды құрастырып жеке жинақ қылып шығаруда үлкен іс тындырды. Әсіресе, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының ғалым қызмет еткен «Қазан төңкерісі мен азамат соғысы тарихы» бөлімінің қызметкерлерінің 1959-1960 жылдар аралығында ұйымдастырған Шығыс-Қазақстан, Қостанай, Ақмола облыстарына экспедициялық сапарлары үлкен тарихи маңызға ие болды. Институттың ғылыми қызметкерлері 110 елді-мекенді аралап, Қазан төңкерісі мен азамат соғысының 300 тарта ар-

дагерімен кездеседі. Кездесу нәтижесінде облыстың партиялық және кеңестік мұрағаттардан 227 естелік жазылып, бір мезгілде 286 тарихи ескерткіш пен жеке портреттік, топтық суреттер түсіріліп алынады. Экспедицияның қарқынды жұмысы кезінде мұрағат құжаттары арасында қазақ еңбекшілері мен 1918 жылғы алғашқы Кеңес депутаттарының жұмысы туралы құнды деректердің табылуы экспедиция жұмысының материалдарын толықтыра түсті. Жинақта Верный уезі Ботпай болысының ауылдық Кеңесінің және Ақмола уезінің 24 болысы Кеңесінің депутаттар сайлаулары кезіндегі хаттамалары, осы оқиғалардың бел ортасында жүріп, көзімен көрген азаматтардың естеліктері енгізіледі. Бұл өңірлерге Кеңес өкіметінің орнауы туралы естеліктер мен әңгімелер жинағына материалдар жинастырып жазған танымал ғалымдар М.И. Долженко, К. Бейсекенова, Е. Кушеров, М. Байкенов, «Қызыл партизандары – Березов отряды» туралы мәліметтер жинаған А.С. Елагин, С.А. Тихоновский мен Е.Н. Тихоновская, А.Т. Шпичко, Г.П. Бровко, Л.Н. Дедкова, С. Демесинова, С. Касиманова, К. Нұрпейісов, Қостанай облысы туралы естеліктерді топтастырған Ф.И. Мирошниченко, Я.Е. Двудучанский, Н. Қазанқапова, М. Байкенов, Н. Кенетаева, К. Нұрпейісұлы, С. Сұраншиева сияқты т.б. ғалымдардың «Из истории Октябрьской революции и гражданской войны в Казахстане» атты мақалалар мен естеліктер жинағын құрастыруда еңбектері орасан зор. Бұл жинақ екі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімде Қазақстандағы Қазан төңкерісі мен азамат соғысы тарихы мен 1917-1918 жылдардағы Петропавл мен Верный Кеңестерінің, республика ревкомдарының қызметі, облыстардағы халық шаруашылығы мен мәдени құрылыстағы Кеңес өкіметінің алғашқы қадамдары баяндалады.

Ал екінші бөлімде, Қостанай мен Шығыс Қазақстан облыстарындағы Кеңес өкіметін құру жолында азамат соғысына қатысқан ардагерлердің естеліктері жарияланған. Бұл бөлімде, сондай-ақ, Колчак тылындағы Шемонайхин мен Қостанай көтерілісшілері мен партизан қозғалыстары туралы нақты фактілерге құрылған мәліметтер келтіріледі. Жинақ материалдарында Ресейдің шет аймақтарындағы орыс, қазақ басқа да ұлт еңбекшілерінің батырлық күресі баяндалады. Сонымен қатар, «Қазан төңкерісі мен азамат соғысы тарихы» бөлімінің ұйымдастыруымен 1956-1961 жылдары Батыс-Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстан өңірлеріне де мемуарлық және құжаттық материалдарды жинау мақсатымен экспедиция ұйымдастырылады. Әр жыл сайын экспедиция құрамында А.С. Елагин, М.А. Байкенов, К. Нұрпейісұлы, П.И. Тугов, А.И. Цыба, М. Шамшатов, Е.А. Мозгунова, Г. Есенғалиева, А. Оспанов сияқты бөлім қызметкерлері болды. Сонымен бірге, 1952 жылы ҚазақССР Ғылым академиясының ұйымдастыруымен 1916 жылғы көтеріліске және Қазан төңкерісі мен азамат соғысына байланысты жаңа материалдар мен деректер жинау мақсатымен Торғай жеріне де экспедиция жіберіледі. Экспедиция басшысы болып белгілі ғалым Т.Е. Елеуов тағайындалады.

Нәтижесінде Торғай уезінің әскери комиссариатының басшысы болған Амангелді Иманов туралы тың мәліметтер табылады және Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуға ат салысқан азаматтардың жаңа есімдері белгілі болады. Жоғарыда аталып өткен құжаттық мәліметтердің барлығы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының «Труды» жинағына жинақталып жарияланып отырды.

Көрнекті тарихшы К. Нұрпейісұлы 1978 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ҚазССР Ғылым Академиясында «Қазақстандағы Қазан төңкерісі мен азамат соғысы тарихы» бөліміне ұзақ жыл басшылық етті. 1970-1980 жылдары аралығында Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты қызметкерлерінің арасында ұйымшыл, еңбекқор топ қалыптасты. Отандық тарих ғылымының аға буын өкілдері – академиктер А.Н. Нүсіпбеков, А.Х. Марғұлан, Б.А. Төлебаев, республиканың Ғылым Академиясының мүше-корреспонденттері Б.С. Сүлейменов, Г.Ф. Дахшлейгер, сонымен бірге орта буын өкілдері – болашақ академиктер

Р.Б. Сүлейменов, М.К. Қозыбаев, М.Х. Асылбеков, К.Н.Нұрпейіс, О.И. Смағұлов, Б.Е. Көмеков, К.М. Байпақов, сондай-ақ Т.Б. Балақаев, К.А. Ақышев, Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, А.Н. Әбішева, Х.А. Қауанова, К.А. Пищулина және т.б. ғалымдар жас зерттеушілерге мақтан бола білді. Бұл әрине, Институт директоры А. Нұсіпбековтың де басшылығына байланысты еді.

Көрнекті ғалым Кеңес Нұрпейісұлы ғылыми-зерттеу еңбектері арқылы отандық тарих саласында өнімді де нәтижелі зерттеулерімен мол мұра қалдырды және осы еңбектері үшін 1980 жылы 15 ақпанда ССРО Министрлер Кеңесінің жанындағы Жоғарғы аттестациялық комиссиясының шешімімен ССРО тарихы кафедрасының профессоры ғылыми дәрежесін алады.

1980-1991 жылдары аралығында КСРО-ға кіретін мемлекеттер шет елдермен әр түрлі әсіресе мәдени, ғылыми, экономикалық бағытта жұмыс жүргізуге мүмкіндік алды. Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында бұл іс-шарадан тыс қалмай американдық ғалымдармен бірлесіп «Қазақ-американ зерттеу бағдарламасы» бойынша келісім-шартқа отырды. Бұл келісім-шарт бойынша Қазақстан ғалымдары Калифорния университетінің, ал кейін жаңа мүмкіндіктер туа қалған жағдайда АҚШ-тың басқа университеттерінің тарих, археология және этнография салаларындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатыспақ болды.

Шартқа сәйкес Қазақстан ғалымдарының Калифорния университетінің ғылыми мекемелерінде, музейлер мен лабораторияларында бірлескен жұмыстар жүргізуіне американ археологтарының қазба жұмыстарды жүргізу әдістерімен, археологиялық ескерткіштерді өңдеу жолдарымен танысуына мүмкіндіктер жасау көзделді. Осындай екі жақты бірлесіп жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде ғылыми басқосулар – конференциялар, симпозиумдар ұйымдастырылып, мақалалар, монографиялар жазылып, альбомдар шығару жоспарланды және бағдарламаның Қазақстан жағынан жетекшісі М.Қ. Қозыбаев, ал АҚШ жағынан Дженин Дэвис Кимбалл басқарды.

1990 жылы жаз мезгілінде американдық ғалымдар Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірлеріне қазақ-американ ғылыми бағдарламасы аясында археологиялық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырады, экспедиция барысы өте сәтті өтті. Этнографиялық экспедицияға келген шетелдік ғалымдар Кеңес Нұрпейісұлының туған жері Сатыға, қазақтың көрікті өңірі Көлсай жеріне келіп, қонақ болып қайтады. Көп ұзамай американдық ғалымдар Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының ұжымын АҚШ-қа қонаққа шақырады. Институт атынан қазақтың талантты академиктері, тарих ғылымының докторлары М.Х. Асылбеков пен К.Нұрпейісұлы бастап тарих ғылымының кандидаты, этнограф А. Қалыш, археолог Е. Смағұлов және топтың тілмәші З. Смағұловалар барады. Кеңес Нұрпейісұлы Оңтүстік-Калифорния Университеті мен Калифорния Ғылым Академиясында, сондай-ақ Беркли қаласындағы Шығыс славян Орталық Университеті, Стенфорд университеті мен Гувер Университеттерінің студенттеріне «Қазіргі таңдағы Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық, саяси және этникалық жағдай» тақырыбына дәрістер оқыды. Жас студенттер дәрісті орыс тілінде тыңдап, ғалымға көп ұлтты қазақ жеріндегі славян ұлттарына қатысты әр түрлі сұрақтар қойып, объективті жауап алып отырды.

Академик К.Н. Нұрпейісұлының тарихтың әр саласын сөз еткен келелі мәселелерге арналған мақалалары, баяндамалары, ғылыми еңбектері, кітаптары тек елімізде ғана емес шет мемлекеттерге де танымал болды. Осы орайда жазушы Ә. Ибрагимов ғалымның отан тарихындағы еңбегін жоғары бағалап: «Кеңес Нұрпейісұлы Москва, Ереван, Уфа, Сан-Франциско, Беркли сынды үлкен-үлкен қалаларда небір танымал ғалымдар бас қосқан жиындарда баяндамалар жасап, әріптестерін тәнтті етті. Сонау АҚШ пен туысқан Түркия елдеріндегі Қазақстан тарихының жетістіктері жайлы сыр шерткен мән-мағыналы әңгімелері арқылы елі мен жерінің та-

рихын әлем кеңістігіне насихаттау деген де нардың жүгін көтерер азаматтарға ғана лайықты еңбек», – деп ғалым еңбегіне жоғары баға береді.

Кеңес Одағының ыдырап, социалистік жүйенің жойылуына байланысты қазақстандық тарих ғылымының теориялық-методологиялық проблемаларын қайта қарап, жаңа тарихи таным қалыптастыру қажеттілігі туындады. Мұндай заңды құбылыс бірқатар саяси, әлеуметтік, идеологиялық, дүниетанымдық факторларға негізделді. Бұл бір жағынан алпауыт мемлекеттің тарих сахынасынан кетуіне, екіншіден, коммунистік идеологияның құлдырауына, үшіншіден, осыларға сәйкес ғылымда үстемдік маркстік-лениндік идеологияның дағдарысқа ұшырауымен көрінді. Сондықтан да уақыт өткен сайын жаңа ғылыми методология қалыптастыру қажеттігі айқын сезіле түсті. Тарихты жазуда, зерттеуде өзекті мәселелерге жаңа көзқарастар тұрғысынан қарап, дербес, тың, ой-пікірлер мен тұжырымдар түйіндеу міндеті тұрды. Ғылымда эталондық ой-тұжырымдар, салмақты қорытындылар жасап келген тәжірибелі, білікті аға буын маман-зерттеушілер, ғалымдар бірден ескі ұстанымдардан бас тартып, жаңаша ойлауға бет бұра алмады. Осыған орай басым көпшілігі ғылыми зерттеулер жүргізуге ықылас таныта алмай, ғылымнан қол үзді. Жаңа бағытта төл тарихымызды жазуға тарихшыларымыздың теориялық және методологиялық дайындықтарының төмендігі кедергі келтірді.

Міне, осындай аласапыран кезеңде Кеңес Нұрпейісұлы алғашқылардың бірі болып жаңа тарихи таным бағыты және ұлттық мүдде тұрғысында тың зерттеулер жазып, өзінің дәйекті пікірлерін соны тарихи деректер негізінде білдірді. Ғалымның тарихнамалық зерттеулерді жүргізуге ықыласы артып, тарих ғылымының тарихын терең түсінуге алғашқы қадамдары жасалды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Кеңес Нұрпейісұлы осы бағытта да алғашқылардың бірегейі болып күрделі де күрмеуі қиын мәселені шешуге ұмтылды. Тарихнамалық заңдылықтарға арқа сүйеп, сонымен қатар жаңа методология қалыптастыруда өзіне дейінгі кемшіліктері мен олқы тұстарын көрсетіп, іргелі зерттеу дайындады.

50 жылдан аса уақыт бойы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Ұлттық Ғылым Академиясында кіші ғылыми қызметкерден дастап, жетекші ғылыми қызметкер, бөлім бастығы, ҚР ҰҒА академигі бола жүріп, тәуелсіздік алғаннан кейін «Кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы» деп қайта аталған бөлімді басқарып, өзінің шығармашылық ұжымымен бірілесе отырып, ғылыми-танымдық жұмыстар жүргізді. Отандық тарихтың көкейкесті мәселесін, атап айтсақ, «XX ғасырдағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын», XX ғасырдың 40 жылынан осы кешегі желтоқсан оқиғасына дейінгі тарихи оқиғаларға қатысты тақырыптарды көтеріп отырды. Осыған байланысты, еліміздегі тарихи шындықты мақсат еткен «Әділет» атты тарихи-ағартушылық қоғамның және сонымен қоса «Қазақ тілі» қоғамының құрылуына қомақты үлесін қосты. Оның, қазақ тарихындағы келеңсіз құбылыстар мен әкімшіл-әміршіл жүйенің тарихи ойға қысымын жақсы сезініп оған қарсы әрекет үшін бар мүмкіндікті пайдаланып қалуға тырысуы сонау 1980 жылдардағы «қайта құру» кезінде-ақ басталған еді. 1989 жылы еліміздегі тарихи шындықты қалпына келтіруді мақсат еткен «Әділет» атты тарихи-ағартушылық қоғам құрып, оның мақсаты мен бағыт бағдарын айқындап, жетекшілік жасады.

«Әділет» («Справедливость») тарихи-ағарту қоғамдық қорының негізгі мақсаты – 30-40 жылдар мен 50 жылдардың басындағы сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғаларды тарихи және заңды тұрғыда ақтау, еске алу болып табылды. Олардың жақын туыстары мен отбасыларын «халық жауы» деген аттан тазартуға, қолдау көрсетуге көмектесу болып табылды. Сонымен қатар, тарихи ағартушылық қоғамдық «Әділет» қоры Алматы қалалық кеңесінің атқарушы комитетінің шешімімен тіркеліп, құрамында 27 адам бар 7 комиссия құрылды, олардың міндеті: тоталитарлық кезеңдегі саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қоғам, мемлекет қайраткерлері мен жазықсыз жапа шеккен қарапайым еңбеккер халықтың есімін мәңгі ұмытпай сақтау, құрмет-

теу, еске алу, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу болып табылды. Осыған байланысты К. Нұрпейісұлы басшылығындағы қор Ұлттық апат құрбандарын еске алу мақсатымен Республика шеңберінде іс-шаралар жүргізуге бастамашы болып отырды. Мысалы, «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы үш жыл бойы мектеп оқушыларын тарихи-зерттеушілікке баулитын «Тарихтағы адам. Қазақстан. XX ғасыр» деген тақырыппен байқау өткізгенде, байқауға қатысушылардың едәуір бөлігі ауылдарында орын алған аштық қасіреті іздерін өз отбасыларында болған оқиғалармен, қарт ардагерлер естеліктерімен есте қаларлықтай жаңғыртып отырды. Балалардың ізденушілік жұмыстарына ұстаздары, тарих пәнінің мұғалімдері жәрдемдесіп отырды. Осындай шараларға байланысты К. Нұрпейісұлы: «Ел ішіндегі қазынаны мұражайларға осындай жолмен жиюға тырысу жөн. Ортақ іске ғалымдардың, қаламгерлердің, барша көкірегі ояу азаматтардың ат салысатынына күмән жоқ. Шежірешілер бұл орайда танымды мағлұматтар береді. Ұлттық апат құрбандарының есімдерін атап қаралы тізім жасауды көздейтін арнайы акция бастау ләзім. Аштан қырылған адамдардың аты-жөндерін қалпына келтіруге бүкіл халық атсалысатын: шежірешілер, отбасылық, әулеттік мұрағат иелері, тарихшылар, әуесқой зерттеушілер, естелік жинаушылар өз деректерімен мұражай қорын сөзсіз толықтырып отырады. Ұлттық Апат құрбандарына тағзым ету, қолдан туғызған ашаршылықтан қырылғандарды атап еске алу жүргізіліп отырса, бүкілхалықтық іске айналатын болады», - деген үлкен ой тастайды.

Ғалым шығармашылығындағы айырықша атап көрсететін жайт – Алашорда тарихы академиктің зерттеулерінің басты бағыттарының бірі болды. К. Нұрпейісұлы газет тілшісінің: «Бұрынғы кезде Алаш жайлы айтпақ түгілі, Ахмет Байтұрсыновтың өлеңдерін де жариялай алмай жүрдік емес пе?», - деген сауалына: «Өлең өз алдына. Екеуміз де идеологиялық тоқпақтың астында өстік: не болса да, таптық тұрғыдан зерттеу мәселесі туымыз болды. Сонда революция, азамат соғысына байланысты мақала жазсақ, неге алаш қозғалысын сынамайсың деп шыға келетін. Міне, сондықтан да Алаш қозғалысын зерттеу онша оңайға түскен жоқ. Міне, осы іске 1990 жылдан бастап кірістім. Қайта құру, егемендік алу сияқты елеулі өзгерістер зерттеу жұмысына көп мүмкіндіктер ашып берді. Сонда мен академия басшыларының, институт жетекшісі академик М. Қозыбаевтың толып жатқан жазған хаттары және телефон соғу арқылы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивінде жарты жылдай отырдым. Сонда Алаш қайраткерлеріне 1930-1932 жылдары екі рет сот процесі болғандығына көзім жетті. Соның бірінде Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-тан астам адам сотталған. Екінші сот процесінде Мұхамеджан Тынышбаев бастаған зиялы қауым халық жауы ретінде айыпталған екен», – деп байыпты жауап қайтарады.

Қазақстанның Кеңес дәуіріндегі тарихын зерттеген К. Нұрпейісұлы 1918-1920 жылдардағы ұлттық мемлекеттік құрылыс, Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының құрылу тарихы, Орта Азия мен Қазақстанның ұлттық-территориялық межеленуі, Кеңес өкіметінің Қазақстандағы аграрлық реформалары, республикадағы қоғамдық-саяси өмір мәселелеріне байланысты зерттеулер жүргізу нәтижесінде бірқатар монографиялық еңбектер жазып тарих ғылымының жаңаша ойларына өз үлесін қосты. Бұл еңбектер автордың бұрынғыша саясат ырқымен шындықты бүркемелеуге бармағанын көрсетеді. Ұстанымы терең, байсалды ойлайтын, қоғамдық шындықты түсіне пайымдайтын ғалым болып танылды.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі К. Нұрпейісұлы шығармашылығын да шыңдай түсті. Ғалым өмірінде айырықша атап көрсететін жайт – Алашорда және оның жекелеген мемлекет қайраткерлері турасындағы мәселелерді қарастыруда жаңа серпін беруі еді. К. Нұрпейісұлы тәуелсіздік таңында, 1995 жылы төл тарихымыздағы тың тақырып – «Алаш һәм Алашорда» тарихын зерттеуге кірісті. Ол, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлі мен орнын тиянақты, әрі байыпты саралауды алғаш қолға алғандардың бірі болды. Өзінің

еңбегінде Кеңес өкіметі кезінде 60 жылдан астам зерттеуге тыйым салған Алаш һәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттері, мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы, Алашорданың нақтылы іс-әрекеттерін ғылыми тұрғыда сөз етеді. Сондай-ақ, Кеңес Нұрпейісұлы Алаш тарихына байланысты көптеген мақалалар жазып, республикалық, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда, конгрестерде баяндама жасады. «Алаш туралы сөз» атты ғылыми фильмге кеңесші болып, өмірінің соңғы жылдарына дейін жоғарғы оқу орындарында «Алаш және Алашорда» мәселелері бойынша арнайы курстар оқыды.

Алаш қозғалысы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени өзгерістердің нәтижесінде өмірге келді. Бұл қозғалыстың өзегі, орталық элементі өзінің бастау көздерін 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы әкелген өзгерістерден алған, ал саяси ұйым ретінде 1917 жылғы жазда құрылған тұңғыш жалпыұлттық алаш партиясын құру үшін ұлттық-демократиялық қазақ интеллигенциясының жұрт таныған жетекшілері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқайұлы, Мұхаметжан Тынышбаев, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, Әлихан Ермеков, Жақып Ақбаев, Халел Хаббасов т.б. ондаған қайраткерлер 1905-1917 жылдар аралығында қажырлы еңбек етті. Алаш партиясы негізінен әлеуметтік табиғаты жөнінен әртекті ұлттық-демократиялық қазақ интеллигенциясы-саяси ұйымы болды. «Алаш партиясы» деген атпен таныған ұлттық демократиялық қазақ зиялыларының өтпелі кезеңдегі саяси ұйымы халық санасының қозғаушы күші міндетін жалпы алғанда, заман талабына сай адал атқарды.

Академик К. Нұрпейісұлы Отан тарихының саяси өмірінде маңызды орын алған Алаш тарихымен ғана шектелмей, ұлт зиялыларының өмірі мен қызметтерін зерттеуге ат салысты және қайраткерлер тұлғасын нақты сомдай білді. Әсіресе, жеке тұлғалар Н. Өмірзақов, С. Сауранбаев, Ы. Көшкінов, С. Аманжолов, Б. Мәметов, Н. Жақыпбаев, Е. Бекмаханов т.б. сынды азаматтардың есімдерін халқына қайта алып келуге ат салысты. Олардың қоғамдық қызметтеріне байланысты жазылған «Тарихи тұлғалар» атты кітабы жарыққа шықты.

Ғалымның ғылыми-шығармашылық жолы оның атқарған сан қилы еңбек жолымен және ұстаздық қызметімен астасып жатты. Көп жылдар Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының студент жастарына дәріс беріп, тарихшы ұстаздарды тәрбиелеуге елеулі үлес қосты. Институт басшылары талантты тарихшы ғалым екенін, терең де жан-жақты білімін, нағыз ұстазға тән мінез-құлқын, басқа да адамгершілік қасиеттерін ескеріп қазақ қыздары – болашақ ұстаздар осы ағаларынан үлгі алсын деген мақсат қойған. Сонымен қатар, К. Нұрпейісұлы ұзақ жылдар бойы ғылым жолындағы жас мамандардың жанашыр қамқоршысы болды. Жас маман тарихшыларды туған ел тарихының күрделі мәселелерін шешуге жұмылдырды. Сол еңбегінің айқын дәлелі – оның жетекшілігімен 40-тан аса кандидаттық, 12 докторлық диссертациялар қорғалды. Бүгінде шәкірттерінің есімдері республикаға ғана емес шет елдерге де танылып сол арқылы ғалымның өнегелі өмірі жалғасын табуда.

Осылайша, тарих ғылымының майталманы К. Нұрпейісұлы тәуелсіздік таңында төл тарихымыздағы ешкімнің тісі тие қоймаған соны алқабы – Алаш һәм Алашорда тарихын зерттеуге бой ұрды. Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлі мен орнынақты әрі байыпты саралауды алғаш қолға алғандардың бірі болды. Өзінің «Алаш һәм Алашорда» деген еңбегінде кеңес өкіметі кезінде 60-жылдан астам зерттеуге тыйым салынған Алаш һәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттері, мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы, Алаш орданың нақтылы іс-әрекеттерін ғылыми тұрғыда

сөз етеді. Сөйтіп, қалың оқырман XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінің біразы Алаш партиясы мен Алашордаға тікелей байланысты екенін бағамдай түседі.

К. Нұрпейісұлы кең ауқымды гуманитарлық бағдардағы ғалым қалпынан айнымастан, басқа да қызметтерді қоса атқарды. 2003 жылдан бастап тұтастай Жетісуға арналған «Туған өлке» атты тарихи-өлкетану журналының бас редакторы бола жүріп, туған республикамыздың тарихын қашанда ұлттық мүдделер тұрғысынан қарастырды. Кешегі XX ғасырдың басындағы дүрбелең оқиғаларды зер сала зерттеп, 1916 жылғы қазақ халқының патшалық билікке қарсы ұлы дүмпуінің шынайы себептерін, оның ең алдымен отаршылдық езгіге қарсы халық жүрегіне ғасырлар бойы шемең боп қатқан ашу-ызасының орайлы сәтте арнасынан асып, бүрқ еткен алапат тасқыны екенін алғашқылардың бірі болып дәлелдеді. Бұдан бергі қысыл-таяң кезеңде қолдарындағы қаламы мен қаруларын қатар жұмсап, еліміздің ғасырлар бойы аңсаған азаттығы жолында бітіспес айқасқа шыққан Алаш қозғалысы мен сол асыл мақсат үшін жандарын пидә еткен ардагер азаматтар хақында ашық та батыл жазып, еліміз жастарына нағыз табандылық пен туған халқына деген адалдықтың үлгісін көрсетті. Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанда көп өкіметті билік орын алғанын да алғаш дәлелдеген тарихшы К. Нұрпейісұлы болды.

«Туған өлке» атты журналдың негізгі міндеті – мүмкіндігінше, бұрын жарияланбаған, бұрын баспалардан жарық көрмеген мұрағат құжаттарын, арнайы сақталудағы құжаттарды, археология саласындағы жаңалықтар мен жаңа тарихи-мәдени зерттеулерді жариялау болып табылады.

Кеңес Нұрпейісұлының шығармаларының құндылығын арттыра түсетін тағы бір қозғаушы күш – оның қазақтан шыққан тарих ғылымының тұңғыш докторы, талантты тарихшы Е. Бекмахановтың шәкірті болуында дер едік. Ұстазы алдындағы шәкірттік парызын адал өтеп, 2000 жылы «Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века» атты еңбекке жауапты редакторлық етті. Аталған стенограммада 1948 жылдың шілде айында өткен әйгілі тартыс кеңінен сөз болады. К. Нұрпейісұлы бұл туралы: «Аталған стенограмма XX ғасырдың 40-шы жылдарындағы Республика тарих ғылымының деңгейі мен сол жылдардағы қоғамның саяси-психологиялық жағдайынан хабар беретін өзіндік құжат», - деген пікір айтады.

Ғалым ұстазы А. Нүсіпбеков туралы «Ұстаз туралы үзік сыр» деген естелігінде: «1948 жылғы 14, 15, 16, 17 және 19 шілдеде, бес күн бойы, Қазақ ССР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтында Е. Бекмахановтың «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты кітабы жөнінде пікірталас өтті. Оған 23 адам қатынасты. Сөйлеушілердің басым көпшілігі кітап авторына буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияны дәріптеуші деп саяси айып тағып, ал оның еңбегін Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың тарихын осы тұрғыдан (буржуазияшыл-ұлтшылдық) көрсеткен кітап деп бағалады.

Осы айтыста А. Нүсіпбеков пен тағы да төрт-бес кісі ғана Е.Бекмахановтың кітабына ғылыми талдау жасап, оның авторына саяси айып тағушыларға үзілді-кесілді қарсы шықты. Бұл туралы мәлімет біздің қолымыздағы осы айтыстың көлемі 16 баспа табақтай стенограммасында тайға таңба басқандай түскен...»,- деп еске алады. Сонымен бірге К. Нұрпейісұлы «Тарихи шындықтан аттап өте алмаған» атты мақаласында «Ермақан Бекмаханов Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихына арналған және басқа да зерттеулері аса құнды шығарма, ал оның өзі аса талапты тарихшы екенін ұстазы А.М. Панкратова көптеген ғылыми және саяси айтыстарда аса үлкен батылдықпен айтып, 1952 жылдың 2 желтоқсан күні Қазақ КСР Жоғарғы сотының қылмысты істер жөніндегі коллегиясының үкімімен «совет өкіметіне жау пиғылда болып», өз еңбектерінде «ұлтшылдық идеяларды насихаттап, антисоветтік үгіт жүр-

гізгені үшін» деген айыптармен 25 жылға бас бостандығынан айырылып, алыстағы концлагерге айдалғаннан кейін де оның жеке басын қорғап қалуға көп күш жұмсады», – деп жазады.

Ғалым тарихи тұлғалар мен оқиғаларға арналған бірқатар телевизиялық құжаттық фильмдер мен радиохабарлар жасауға қатысып отырды. Отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі жоғары бағаланып мемлекеттік жоғарғы марапаттарға ие болды және қоғамдық жұмыстарға белсене араласты. Еліміздің еркіндікке қол жеткізген бүгінгідей белесті кезеңінде, халқымыздың тарихын жан-жақты зерттеген ғалым, көрнекті тарихшы Кеңес Нұрпейісұлының есімі жаңа қырынан көрінері анық.

К. Нұрпейісұлы өмірден озса да ғалымның ғылым жолындағы ізденісі, қоғамдық қызметі, үздік ғылыми зерттеулері үшін берілген марапаттардың берілуі оны ғылыми ортасы мен халқының бағалағаны іспеттес.

Академик К. Нұрпейісұлының ғылыми мұрасын танымдық және әдістемелік тұрғыда екі кезеңге бөлім қарастырар болсақ, кеңестік қоғамда тарих ғылымының іргелі мәселелеріне батыл да байыпты зерттеулерімен танылған ғалым көптеген әріптестері сияқты таптық көзқараспен бағындырған биікте қалып қоймайды. Тәуелсіздік жағдайында рухани қайта түлеу бағытына ие болған ғалым отан тарихына жарқын із қалдырып, ұлт мүддесіне қызмет етудің үлгісін көрсетті. Оның ғылыми тұжырымдары алдағы уақытта тарихи таным аясын кеңейтуде кең өріс алатын болады.

Еліміз егемендік алғаннан кейін өзіміздің тарихымызды халқымызға, әсіресе жастарға үйретуге мол мүмкіндік ашылды. Тарихи сана жетілмей, тәрбиеленбей, өткенімізге дұрыс баға бере алмайтындығымыз кәміл. Сондықтан да, осы кезге дейін (тәуелсіздігімізді алғанша) хандарымыз қанішер, батырларымыз баукеспе ұры болып келді. Сөйтіп тарихи шындық бұрмаланды. Енді еліміз тарихының шаң басып жатқан шындық беттері ашылған кезде тарихи санамызды ояту үлкен мақсат болып отыр.

Осы жолда отан тарихының шынайы болмысын ашып жазу мәселесін алғашқылардың бірі болып қолға алған Кеңес Нұрпейісұлы болатын.

Еліміздің тарихында елеулі із қалдырған тұлғалар қатарында өз еңбектерімен өшпес із қалдырған зиялы қауым өкілдері тұр. Олардың арасында тарихшы-ғалым, академик Кеңес Нұрпейісұлының ғылымдағы орны ерекше. Ол саналы ғұмырын өз ұлтының тарихын бүтіндеуге арнады, тарих ғылымының негізгі салалары бойынша терең де көлемді зерттеулер жүргізді, соңына игі істерімен қатар шығармашылық мұрасын қалдырды және адамгершілік пен адалдықты ту еткен, жаны жайсаң азамат ретінде халық құрметіне бөленді.

К. Нұрпейісұлы ата-анасынан ерте айырылып, жастайынан тағдыр тауқыметін тартқанына қарамастан алдына қойған мақсатына жетудегі талпынысы, білімге деген құштарлығы, ізденімпаздығы секілді жағымды қасиеттері жас ұрпаққа үлгі-өнеге болары сөзсіз.

Осы айтылғандарды ескере келе төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

1. Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми мақалалары мен зерттеу еңбектері қай кезеңде болмасын өзінің ғылыми құндылығын жоймайды.

2. Отандық тарих ғылымына қосқан зор үлесін ескере отырып Кеңес Нұрпейісұлының бүгінгі егеменді еліміздің тарихын зерттеген ғалым ретінде тарихта аты қала береді.

Еліміздің тарихи-ғылыми деректер сақталатын бай мұрағаттар қоры К. Нұрпейісұлының назарынан еш уақытта тыс қалған емес. 30 жылдан астам уақыт академик республика, облыстар, қалалар мұрағаттарының жақын жанашыры, білікті кеңесшісі болды, Алматы облыстық мұрағатымен тығыз байланыста жұмыс істеді, ақыл-кеңес беріп, құнды ғылыми мағлұматтардың жарық көруіне белсене араласты. Сонымен қатар, ғалым республикадағы археологиялық істің дамуына да зор үлес қосты. Ол негізінен Қазақстанның XX ғасыр тарихы бойынша сан

алуан құнды құжаттарды тауып, өңдеп, ғылыми айналымға енгізді және Қазақстанда жарияланған 20-дан астам құжаттар жинағының құрастырушысы, редакторы, алғысөзі мен түсініктемелерінің авторы болды.

Ғылым саласы бір орнында тұрмайды, уақыт жылжып өткен сайын жаңа, тың деректер мен мәліметтерге толыға түседі, байытылып отырады. Сол секілді Кеңес Нұрпейіске қатысты зерттеу еңбектері көбейіп, ғалымның тарих ғылымына қосқан үлесі терең де жан-жақты зерттелетініне сенімім мол.

Бүгінгі күні Кеңес Нұрпейісұлы туралы айтқанда, оның кісілік келбетін, ғалымдық қабілеті мен біліктілігін, ұрпақ тәрбиесіндегі айырықша еңбегі еске түседі. Табиғаты сұлу, ғажап өңірде өмірге келген ғалым жан-дүниесі де сұлулыққа толы болды. Бойына туған табиғатынан дарыған сұлулық пен бірге қайырымдылық, мейірімділікті серік еткен Кеңес Нұрпейісұлы, ар-ождан тазалығын жоғары қойып, ғұмырының соңына дейін халқына адал қызмет етті.

Кеңес Нұрпейісұлының есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында ғалымның өмірінің соңғы жылдарында тұрған Алматы қаласындағы Абай даңғылының бойындағы 51/53 үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылды, Алматы қаласының Алатау ауданындағы бір көшеге ғалымның есімі берілді, Астана қаласындағы ҚР Ұлттық Академиялық кітапханасында ғалымның жеке кітапханасының кітаптары орын тапқан «Академик Кеңес Нұрпейісұлы атындағы ғалымдар залы» ашылды. Осы игілікті іске мұрындық болған ҚР Ұлттық Академиялық кітапханасының сол кездегі басшысы, қазақтың қайраткер қызы Үмітхан Дәуренбекқызы Мұңалбаеваға алғысымыз шексіз! Бәрінен де ең қуанышты жағдай, ҚР Үкіметінің 2021 жылғы ақпан айындағы Қаулысымен Кеңес Нұрпейісұлының туған жері Алматы облысы Кеген ауданының орталығы Кеген селосындағы бір мектеп-лицейге ғалымның есімі берілді. Осындай игілікті іс-шаралар бұдан да бұлай жалғасын табады деп ойлаймыз.

Т.А. Нурпеис

*к. и. н., доцент кафедры истории Казахстана КазНУ им. Аль-Фараби,
академик Академии истории и общественных наук, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: taldybek_n@mail.ru*

T.A. Nurpeis

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, Academician of the Academy of History
and Social Sciences, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: taldybek_n@mail.ru*

Е.У. Еспенбетов^{1*},
Г.С. Алиаскаров²,
А.Ш. Хабибрахманов³,
Д.А. Бурабай⁴

¹ Институт языков и культуры народов СВ РФ
Северо-Восточного Федерального университета им. М.К. Аммосова,
г. Якутск, Республика Саха-Якутия, РФ
E-mail: turk_tengri@mail.ru

² Общественный фонд «Turk Tengri», Алматы, Республика Казахстан;

³ Общественный фонд «Turk Tengri», Казань, Республика Татарстан, РФ;

⁴ Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева (UIB),
Алматы, Республика Казахстан.

ТЕНГРИАНСТВО – МОНОТЕИСТИЧЕСКАЯ РЕЛИГИЯ НАРОДОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Аннотация. В последние годы, в Казахстане повсеместно увеличивается число приверженцев Тенгрианского вероучения, сформировавшегося и достигшего статуса государственной религии в период возвышения ряда древнетюркских каганатов и империй в раннее средневековье. Предполагается, что количество граждан, открыто идентифицирующих себя как тенгрианцы достигнет более 1 (одного) миллиона человек уже через несколько лет. Данная статья посвящена теме признания Тенгрианства (исконного мировоззрения и веры тюрко-монгольских народов) в качестве одной из официально зарегистрированных религий в Республике Казахстан, наравне с Исламом, Христианством, Иудаизмом и Буддизмом. На первый взгляд, весьма вероятно, что концепция о присвоении Тенгрианству легального статуса может стать актуальной проблемой из-за теоретических опасений по поводу религиозного «раскола» общественности страны в целом. Однако, как показывают годы Независимости, в Казахстане как светском и демократическом государстве гармонично соседствуют различные конфессии и верования, что лишний раз подчеркивает решительную позицию страны в отделении института государства от института религии. В данной статье прослеживаются ключевые этапы роли Тенгрианства в истории Казахстана и уделяется большое внимание их современной, адекватной трактовке и суждению. В качестве доказательной базы используется тщательный анализ транскрипций текстов из оригиналов древнетюркских рунических памятников, благодаря которым могут быть подвергнуты сомнению некоторые исторические «мифы» и «шаблоны». Исходя из вышеизложенного, были продемонстрированы возможные решения по данному вопросу, одним из которых является инициатива представителей Тенгрианства по поводу официальной регистрации Республиканского Тенгрианского Религиозного Объединения «Тенгри Эль»/ каз. «Тәңрі Ел» в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Тенгри, Тенгрианство, Тюрки, каганат, религия, руника.

Введение

Еще с глубокой древности, изначально любое крупное религиозное движение всегда формировалось на базе учения и мировоззрения, отдельно взятой харизматичной личности (пророка, учителя) или группы людей (*Апостолы* (Ожегов, 1990: 34), *Асхаб аль-Кирам* (Ализаде, 2007: 98)), деятельность которых преобразовывали небольшую группу своих последователей в общественный духовный институт со своими правилами и предписаниями. Первоначально под религией подразумевалась как связь человека с богом, так и законы, по которым он должен жить в этом мире. Более того, из исторических сведений можно предположить, что и первые священные писания буквально «Законом» и именовались, к примеру «Тора» (досл с др. евр. «Закон» / «Моисеев закон») в иудейской традиции или «Коран» (араб. «Назидание») для жителей Аравийского полуострова.

К сегодняшнему дню в Казахстане официально зарегистрированы свыше 3 900 религиозных объединений, которые представляют 18 конфессий (<https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>). В их число входят как крупные мировые религии (Ислам, Христианство, Буддизм), так и вероисповедания с небольшой по численности приверженцев среди граждан РК: Церковь Иисуса Христа Святых последнего дня (мормоны), Свидетели Иеговы, Буддизм, Новоапостольская церковь, Общество сознания Кришны, Иудаизм, Церковь объединения (муниты) и Бахаи.

Важно отметить, что вероучение некоторых вышеперечисленных организаций аналогично с учением неортодоксальных направлений в христианстве, но отличается своеобразным трактованием некоторых религиозных догматов, что существенно затрудняет их классификацию. В частности, отдельные исследователи и религиоведы причисляют Свидетелей Иеговы к сектам, что разделяет мнение большинства граждан РК о данной организации. Несмотря на это обстоятельство, община продолжает законно вести свою деятельность (Дворкин, 2014: 148). По тому же принципу, примерно обстоит ситуация и с «Обществом сознания Кришны», которых в народе именуют исключительно как «Сектанты» (Дворкин, 2014: 313).

Необходимо особо подчеркнуть, что духовные центры всех перечисленных нами религий, располагаются далеко за пределами РК. Например, священными местами христиан являются Иерусалим и Ватикан, мусульман – Мекка, Медина, Иерусалим, буддистов – Бодх-Гая и Лхаса.

К сожалению в нашей стране практически не уделяют должного внимания Тенгрианству, по всей вероятности единственного учения, в первую очередь ориентированного под местные климатические и природные условия, реалии жизнедеятельности и сформировавшегося как религиозно-политическая идеология во времена Великого Тюркского Каганата в VI веке с сакральными местами расположенными в Центральной Азии, к примеру: Тянь-Шань / Тенгри таг (Горбунов), пик Хан-Тенгри и Отукен (Акишев, 2013: 122, 123).

Тенгрианство – это открытое мировоззрение, имеющее свои внутренние устои и связи с современными духовно-нравственными системами. Термин «тенгризм/тенгрианство» впервые использовал казахский ученый Чокан Валиханов (Laguette, 2007: 204), также это определение позже применяли французский востоковед Жан-Поль Ру (Roux, 1984: 65) и Олжас Сулейменов (Сулейменов О.О., 1975: 36). Без сомнений, Тенгрианство может выступать как элемент культурной и цивилизационной самоидентификации в условиях становления многополярного мира как казахского народа, так и всех тюрков в целом (Аюпов, 2012 : 15). Древнетюркская культура из-за своего географического положения в самом центре Евразии, являлась по сути «мостом» между Западной и Восточной цивилизациями. Во время становления Тюркского каганата, тенгрианство явно приобрело монотеистическую форму для обеспечения политического единства. Некоторые исследователи полагают, что Тенгрианство – о дна из древнейших

религий мира (Сулейменов О.О., 1975: 271, Аджи М., 2011: 176), возможно это и действительно так, но к данному моменту времени, сторонникам этой версии лучше опираться на достоверные древнетюркские письменные свидетельства (Малов, 1951: 451; Аманжолов, 2010: 368).

В предоставленном исследовании нами предпринята попытка осмысления роли и потенциала Тенгрианского мировоззрения в современном обществе, ведь для него важен принцип: «Тенгри (Бог) – Киси (древнетюрк. «Kici» – «человек») – Жер (земля)» и невозможно не заметить тот факт, что оно идеально вписывается в систему нынешней государственной идеологии и не имеет противоречий с ней. По своему потенциалу, Тенгрианское учение в своей основе экоцентрично и может стать мощным духовно-нравственным стимулом для урегулирования вопросов связанных с экологическими проблемами Центрально-Азиатского региона, соответствуя международным принципам конвенции устойчивого развития природы. Тюркское кочевое миропонимание в основе которого лежало главным образом Тенгрианство, имеет еще нераскрытый потенциал в условиях прогрессируемого глобального изменения климата для развития «зеленой» (в том числе «синей») экономики.

Материалы и методы

Научная методология изучения Тенгрианства определяет следующую структуру статьи:

1. Вопрос исследования. Рассмотрение Тенгрианства в качестве официально зарегистрированного религиозного объединения Республики Казахстан в контексте современного развития государства в условиях его независимости и суверенитета, возрождения историко-культурных ценностей национальной идентификации в эпоху глобализации и глокализации на мировой арене.

2. Выдвинута гипотеза (тезис). В ходе исследования был выдвинут основной тезис о целесообразности признания Тенгрианства как официально зарегистрированной религии Республики Казахстан, исходя из исторического периода целостного этапа управления и развития древнетюркской государственности.

3. Этапы исследования. Проведённый анализ включает 4 этапа исследования Тенгрианства:

- сбор фактических, статистических, аналитических данных, количественной и качественной информации;
- сравнительно-исторический анализ, позволяющий выделить причинно-следственные связи и выстроить логическую цепочку;
- методы исследования: историко-археологический, наблюдательный, аналитический, метод статистической обработки и анализа исходной информации, фактический и сравнительные анализы;
- результаты исследования: данная научная работа может быть применена как доказательная основа для общественного признания тенгрианства как этнической и монотеистической религии тюрко-монгольских народов.

Обоснование выбора темы, цели и задач

Многие известные ученые Казахстана, имеющие «авторитетное» мнение в народе, попросту игнорирует все научные материалы и доказательства связанные с темой Тенгрианства, возможно по своим личным религиозно-идеологическим убеждениям, либо из-за нехватки базовых знаний как в истории самих древних тюрков, так и в их руническом письменном наследии (Битиг). Более того, внутри самой тенгрианской общины существует различные взгляды на интерпретацию классификации современного Тенгрианского движения. Одна группа видит Тенгрианство в качестве веры и мировоззрения, другая напротив, является сторонниками его

возрождения и присвоения статуса официальной национальной (этнической) религии тюрко-монгольских народов. Как показывает наблюдение, некоторые граждане, не признающие Тенгрианство как религию, имеют не только «поверхностные² (или даже дилетантские) знания как в историческом наследии древних тюрков, так и в самой научной терминологии в целом. Многие из них действительно не знают истинного смысла, сходств и различий между понятиями «Вера», «Мировоззрение» и «Религия». Более того, нередко последователей Тенгрианства даже в научной среде именуют «шаманистами». С нашей точки зрения такая умышленная фальсификация названий крайне недопустима, в некоторой степени она действительно аналогична ранее использованному европоцентристами до начала XX века обозначению Ислама как «Магометанство» либо «Мухамеданизм», поскольку под этим подразумевалось, что в религии мусульман центральное место занимал человек, а не Бог.

Во избежание дальнейших недоразумений, важно сразу подчеркнуть различие между тенгрианством и шаманизмом. Шаманы (Бақсы) помимо Тенгрианства, играли заметную роль в социальной жизни и во многих культурах. Шаманизм – это не более чем деятельность отдельной личности, владеющей особыми навыками (лечение, предсказание, духовное наставничество) и до появления в научной терминологии понятия термина «тенгрианства», русские и европейские исследователи, шаблонно обозначали культовые обряды кочевых племен шаманизмом. В племенной структуре шаман безусловно обладал огромными полномочиями, но уже в период становления древнетюркской государственности, основанной на традиционном мировосприятии и несмотря на большое общественное влияние, у шаманов был все-таки ограниченный доступ к власти. Даже согласно древнетюркским письменным источникам, шаманы ни разу не упомянуты как ключевые государственные деятели. Буквально, можно сказать следующее: шаманизм – это всего лишь вера в способности шамана входить в контакт с миром духов и получать определенные ответы на запросы, в то время как тенгрианство – это уже целый комплекс определённой системы взглядов, обоснованной на вере в трансцендентные силы, вобравший в себя свод моральных норм и типов поведения, традиций и культово-обрядовых действий.

Надо признать, пользуясь неосведомленностью населения касательно исторических основ и фундаментальных принципов Тенгрианства, под видом псевдотенгрианских проповедей и собраний, действительно могут продвигаться различного рода сектантские или даже радикальные учения, угрожающие целостности и национальной безопасности Республики Казахстан.

В связи с этим, авторы данной статьи относятся к убежденным сторонникам создания официальной религиозной организации, действующей согласно Конституции РК и имеющую определенные права и обязанности. На сегодняшний день у тенгрианской общины Казахстана нет собственного места («Тенгрилиг» – досл. «Храм») для регулярных собраний тенгрианцев. В древности Тенгрианцы собирались в определенных священных (часто удаленных) местах для совершения обрядов и ритуалов, однако в нынешних реалиях урбанизированного общества, возросла потребность постройки Тенгрилига непосредственно в городской черте. Собственное Тенгрианское религиозное объединение поможет урегулировать многие волнующие в последнее время общества вопросы, а также будет активно препятствовать развитию маскирующихся под вид Тенгрианства сектантских течений.

В данном исследовании приводится анализ исторических событий связанных с культурно-политическим возвышением тюркоязычных каганатов (империй) и выявлением причин их ослабления. Основатели Древнетюркского каганата в VI веке усовершенствовали принципы и традиций Тенгрианства и выдвинули их на государственный уровень. Основной причиной проведения политики государственного Тенгрианства являлась острая нужда в поднятии по-

литического авторитета каганов во время объединения племен различного происхождения. Данный курс управления долгое время был одним из ключевых факторов доминирования в евразийском пространстве как Великого Тюркского каганата, так и его государств-преемников (Западно-тюркский, Восточно-тюркский, Тургешский, Уйгурский, Кыргызский каганаты). Важно отметить, что и «Потрясатель вселенной» Чингисхан, считая себя наследником древних каганов, использовал Тенгрианское учение для создания и управления Монгольской империей. Однако впоследствии, при переходе части правящей элиты Чингизидов в другие религиозные системы и отказа от заветов предков (Яса), наблюдается заметный политический и культурно-экономический спад и раскол империи на различные автономные ханства. Скорее всего вследствие долгого пребывания в составе Советского Союза, который придерживался атеистического мировоззрения, для современного казахского общества характерен религиозный синкретизм, когда верующие воспринимают исконно Тюркские Тенгрианские традиции с Исламскими. Однако данное обстоятельство чревато тем, что при более детальном изучении основных теологических канонов Ислама и чтением Корана, среднестатистический гражданин Республики Казахстан начинает замечать фундаментальные расхождения традиционно мусульманского образа жизни и религиозными нормами с исторически сложившимся культурным кодом мировоззрения кочевника-казаха. К примеру, в Авраамических религиях близкородственные (кузенные) браки не запрещены, однако не всегда приветствуются. При этом заключение браков между кузенами имеют высокую распространённость на Большом Ближнем Востоке.

В традиционно же казахском обществе, такие брачные союзы строго запрещались во избежание кровосмешения (инцеста), ведь родственники включительно до седьмого колена считались близкими и несли коллективные обязательства друг перед другом. Это лишний раз подчеркивает отличное знание нашими предками основ генетики и биологии.

За последние десятилетия с ростом влияния роли исламских сообществ в Казахстане, актуализировались темы, касающиеся важнейших символов национальной культуры как игра на музыкальных инструментах (домбра, кобыз), ношение национальной этнической одежды и проведение государственных праздников (Наурыз, Новый год). Также среди населения, особенно подрастающего поколения ведется открытая агитация ношения главного атрибута исламской идентичности – мусульманской женской одежды (хиджаб, чадра, никаб, паранджа) которая исторически не характерна казахским женщинам.

На протяжении веков распространение Ислама всегда характеризовалось арабизацией общества, то есть потерей этнического самосознания, ассимиляцией неарабских народов, употреблением имен и терминов на арабский манер.

У нерелигиозной и светской части нашего общества есть небеспочвенные опасения, что активная пропаганда исламских идей и законов Шариата может подвергнуть арабизации и нашу страну. Официально Ислам позиционируется как религия «мира и добра», однако часто именно ее последователи в отличие от других конфессий выступают в качестве наиболее активных противников Тенгрианства.

Заслуживает внимания тот факт, что даже на пике своего возвышения, исторически приверженцы тенгрианства без особого прозелитизма почтительно относились к религиозным убеждениям своих подданных и покоренных ими народов.

Целью представленного исследования является определение места и роли Тенгрианства как одной из официальных религий Республики Казахстан в пространстве светского, сакрального и духовного, для чего решается ряд поочередных задач:

1. Проведение актуализации и концептуализации исторических основ и принципов Тен-

грианства в контексте новых тенденций, способствующие разработке его религиозных обрядов, норм, правил, доктрин и стандартов;

2. Подчеркивание важности защиты юридических прав и свобод последователей тенгрианского сообщества в Казахстане;

3. Использование данной научной статьи в качестве научно-доказательной базы в исследовании, реформировании и трансформации Тенгрианского мировоззрения в Республиканское Тенгрианское Религиозное Объединение «Тенгри Эль» для принимающего решения экспертной комиссии и уполномоченного органа в соответствии с Конституцией Республики Казахстан;

4. Признание международным тенгрианским сообществом и тюркскими организациями местности «Отукен», расположенной в Жамбылском районе Алматинской области и гор Тянь-Шаня (Тенгри таг) как духовно-религиозных центров мирового Тенгрианства.

Основная часть

Название «Тенгри» от древнетюрк. ᠲᠡᠩᠭᠢ «*Tәңгі*» – зафиксировано в древнетюркских рунических памятниках и встречается более 150 раз. На протяжении тысячелетий племена тюрко-монгольского происхождения, последователи шаманства, поклоняются небу (тенгри), который является олицетворением всех высших сил природы (Брокгауз, Ефрон, 1890-1907: 303-304). Концепция Бога «Тенгри» с ее символической системой, связанной с небом, была более абстрактной, загадочной и даже мистической, чем персонифицированное понимание Бога в христианстве.

В современной терминологии обозначает «Небо», «Небесный дух» и «Бог» (см. Таблицы 1, 2, 3). Иногда тюрки также использовали термин «Көк» (древнетюрк. ᠬᠥᠭ), который как раз и больше подразумевал собой не только «Голубой», «Небесный» цвета, но и само «Небо», «Небосвод».

В философском понимании слово «Көк» часто выступало для обозначения вещей, созданных природой (неискусственно). Символично то, что благодаря именно расшифровке первых 2-х слов в Орхон-Енисейских текстах «Тенгри» ᠲᠡᠩᠭᠢ и «Тюрок» ᠲᠦᠷᠦᠭ, датский тюрколог Вильгельм Томсен в конце XIX века смог доказать мировой научной общественности, наличие у древних тюрков собственной системы письма (Томсен, 1894: 10). Для примера можем рассмотреть 1 (первую) строку стелы Культегина (Малов, 1951:21):

«Өзе Көк Тәңгі асыра жағыз жер қылынтақұда екін ара кісі оғұлы қылынмыс кісі оғұлынта өзе ечүм апам Бұмын қаған Истеми қаған олурмыс олурупан Төрүк боданығ елін төрүсүн тутта берміс іті берміс».

«Когда наверху Небесный Бог (Тенгри), а внизу бурая Земля возникли, сотворен был меж ними сын человеческий. Предки мои Бумын каган, Истеми каган сев на трон, дали праведным подданным (народу) свод законов и права».

Таблица 1. Термин «Тенгри» в древнетюркских памятниках (таблица составлена авт. Еспенбетов Е.У., Алиаскаров Г.С., Хабибрахманов Г.С., Бурабай Д.А.).

Оригинал из древнетюркских памятников	Транскрипция	Русский перевод
ТҮҮК	<i>Тәңрі (Тенгри)</i>	Тенгри, Бог, Небо
ӨКІТҮК	<i>Тәңгітег</i>	Тенгриподобный
ҺҮҮК	<i>Тәңрікен</i>	Благочестивый, Набожный, Божественный
ЈХТҮК	<i>Тәңрідә</i>	У Тенгри
ЈҮҮТҮК	<i>Тәңрі білгә</i>	Тенгри знающий
ПТҮК	<i>Тәңрісі</i>	
ТҮҮТҮК	<i>Тәңрі жарылқады</i>	Тенгри благословил
ҺҮҮ ТҮҮТҮК	<i>Тәңрі жарылқадуқ үчүн</i>	По милости Тенгри
ТҮҮТҮК	<i>Тәңрі жарылқазу</i>	
ҺҮҮ ӨКІТҮК	<i>Тәңрі куч бертук учун</i>	Силой данной Тенгри
ТҮҮ ТҮҮТҮК	<i>Тәңрі күч берің!</i>	обр. «Тенгри дай силу»!
ӨҮҮ ТҮҮК	<i>Тәңрі Ұмай</i>	Тенгри Умай

Таблица 2. Корень «Тенгри» в различных языках мира (этимологическая база Старостина)

Звучание	Языки	Значение
<i>Тәңрі</i>	протоалтайский	1. Бог 2. Небо 3. (Клятва *)
<i>Тәңрі</i>	древнетюркский, турецкий, узбекский, уйгурский, азербайджанский, туркменский, караимский, крымскотатарский	1. Бог 2. Небо
<i>Теңрі</i>	караханидский	1. Бог 2. Небо
<i>Тәңре</i>	татар, башкирский	1. Бог 2. Небо
Теңгері	кипчакский (кодекс куманикус)	1. Бог 2. Небо
Теңгири	кумыкский	1. Бог 2. Небо
Тәңірі (Тәнрі)	казахский, каракалпакский	1. Бог 2. Небо
Теңір	кыргызский	1. Бог 2. Небо
Теңер	желто-уйгурский	1. Бог 2. Небо
Теңері	ойратский	1. Бог 2. Небо
Тангара	якутский, долганский	1. Бог 2. Небо
Тігәр	хакасский	1. Бог 2. Небо
Тегри	шорский	1. Бог 2. Небо
Турă	чувашский	1. Бог 2. Небо
Тейри	балкарский, карачаевский	1. Бог 2. Небо
Таңру	саларский	1. Бог 2. Небо
Таһһир	ногайский	1. Бог 2. Небо
Дээр	тувинский	1. Бог 2. Небо
Дээри	тофаларский	1. Бог 2. Небо
Тегре	алтайский	1. Бог 2. Небо
Тэнгер	монгольский	1. Бог 2. Небо
Теңр	калмыкский	1. Бог 2. Небо
Тенгри	бурятский	1. Бог 2. Небо
Тэнри О-но-микото	японский (учение Тэнрикё)	1. Бог 2. Небо

Тангра	болгарский	1. Бог 2. Небо
Дингир	шумерский	1. Бог 2. Небо
Тунер / Тунар, Донар (Тор)	древнесаксонский	1.Бог 2.Небо
Тангароа	полинезийские	1.Бог 2.Небо
Тянь	Китайский	Небо
Тенгер	Венгерский	Море
Тарку (Тургу, Торк)	армянский	Бог плодородия

Таблица 3. Географические термины с связанными с термином «Тенгри» (таблица составлена авт. Еспенбетов Е.У., Алиаскаров Г.С., Хабибрахманов Г.С., Бурабай Д.С.)

Название	Другое название	Страны	Ссылки
Тенгри-Таг (горы)	Тянь-Шань	Казахстан, Кыргызстан, КНР, Узбекистан	(Горбунов, 2006:92)
Хан Тенгри (пик)	Хан Тәңірі	Казахстан, Кыргызстан, КНР	(Горбунов, 2006: 104)
Тенгри-Нур (озеро)	Нам-Цо	КНР (ТАР)	(Мирополюский, Тихонова, 1984: 339)
Тэнгер (Пустыня)	Тэнгэр цөл	КНР (Внутренняя Монголия, Ганьсу)	(Филатова, 2008)
Тангра (гора)		Антарктика (Южные Шетландские острова, Ливингстон)	(Иванов, 1996)

Согласно древнетюркским источникам древние тюрки также почитали мать-природу Умай, Эрлика (дух потустороннего мира), Аруахов (духи предков) и Кут (особую жизненную силу), а свою империю именновали как «Беңгү ел» (каз. «Мәңгі ел»), что в переводе означало «Вечное государство» (Малов, 1951: 20). В 552 году объединив многочисленные племена, братья из династии Ашина Бумын каган и Истеми каган стали основателями одной из крупнейших империи в истории человечества – Великого Тюркского каганата. Судя по историческим документам и народным преданиям, первые каганы считались непосредственными «исполнителями» воли Тенгри, через которых народам Великой Степи был явлен закон «Торү» (Наделяев, Насилов, Тенишев, Щербак, 1969: 581) (см. Таблицу 4). Вероятнее всего, племена принявшие подданство «Бодан (Будун)» (Наделяев, Насилов, Тенишев, Щербак, 1969: 108) были объединены под собирательным и религиозно-идеологическим названием «Тюрок» или «Тюрок Бодан». В казахском языке слово «Бодан» по сей день сохранилось в аналогичном значении (<https://www.sozdik.kz/>):

- уст. покоренный; подчиненный (о стране, народе);
- бодан болу → подчиняться; покоряться (о стране, народе); принять подданство;
- бодан ел → покоренный народ;
- бодан қылу → подчинять; покорять (страну, народ).

Сделав сравнительно-исторический и этимологический анализ религиозного этнонима «Тюрок» (древнетюрк. «Төрүк»), можно предположить, что он в начале и обозначался как «Законный», «Праведный» (подробнее см. Таблица 4), являясь по сути синонимом современного неологизма «Тенгрианец». Практически все мировые религии в той или иной форме оказывали воздействие друг на друга и Тенгрианство играло в этом отнюдь не последнюю роль. Если говорить о мировых цивилизациях (Христианская, Исламская, Буддийская), сформировавшихся на религиозной основе, то впору включить в этот список и Тюркскую (Тенгрианскую). Отличным подтверждением данной гипотезы служит тот факт, что даже современные народы,

относящие себя к представителям тюркской группы языков, обладают совершенно различным антропологическим типом лица, от ярко выраженных монголоидов до среднестатистических европеоидов и вероятнее всего и были объединены на базе мощной религиозной монотеистической тенгрианской доктрине.

Таблица 4. Этимология древнетюркского корня «Төрү» (каз. «Төре») (таблица составлена авт. Еспенбетов Е.У., Алиаскаров Г.С, Хабибрахманов А.Ш., Бурабай Д.С.)

Оригинал из древнетюрк. памятников	Транскрипция	Перевод
𐰽𐰺𐰍	<i>Төрү</i>	(Арх.) Закон, право, судейство
𐰽𐰺𐰍𐰏	<i>Төрүз</i>	Законная власть
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүк төрүсін</i>	Тюркские (законные) установления
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүсінча</i>	По закону
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүміз</i>	Наши законы
𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүн</i>	Их закон
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүнүн</i>	Их законы
𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүк</i>	1.Тюрк 2. Праведный, законный, легитимный
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүкүм</i>	Мои праведные
𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍	<i>Төрүкміз</i>	Мы праведные
𐰽𐰺𐰍	<i>Төргес</i>	Хранители (обладатели) закона, права

Следует добавить, что имя династии основателей каганата «Ашина» не упоминается в древнетюркских памятниках, впрочем, по мнению тюрколога Зуева Ю.А. (Зуев, Ю.А., 1960: 121-124; Досымбаева А.М., 2001: 496-505; <https://bitig.kz/>) название представляет собой только китайскую кальку термина «Усунь» (древнетюрк. «Усін», казах. «Үйсін», кырг. «Усун», калм. «Йосн», что переводится как «Объединение», «Союз», «Сборище», «Общепринятое правило», «Свод законов и обычаев», «Кодекс»). По нашему мнению, у истока возникновения государственности как Тюркских империй, так и Тургешского, Карлукского, Караханидского каганатов и Монгольской империи находилась Древнейшая Усуньская конфедерация племен III-II веков до н.э. (Акишев, 2013: 87 и другие источники, указанные в библиографическом списке). Действительно, одной из главных проблем тюркологии в целом является преднамеренный поиск истока тюркской цивилизации и государственности на Алтае. Проведя обработку данных на основе сведений из древнетюркских рунических памятников, можно сформировать мнение, что вероятным местом зарождения тюркской цивилизации является Семиречье (Жетысу) – исторический и географический регион включающий в себя территории Юго-Восточного Казахстана, Кыргызстана, Синьцзяна вплоть до восточной части Республики Узбекистан. Фокусируясь на суровом климате Алтая и сопряженный с этим фактором небольшое число жителей данной местности, а также расположенным намного южнее центральным ветвям Великого Шелкового пути, можно открыто заявить, что даже по экономико-географическим обстоятельствам его территория практически не имела шансов позиционироваться как центр одной из величайших империй в истории человеческой цивилизации. Необходимо принять во внимание, что на территории Жетысу располагались практически все основные священные места древних тюрков «Отукен» (Акишев, 2013: 122-123), «Тенгригаг» / «Тянь-Шань» (Горбунов, 2006: 92; Аристов, 2001), «Тениз» (Балхаш), пик «Хан Тенгри» и важнейшие города зафиксированные в историче-

ской хронике: Чигу-чен (древние усунь), Канка (Кангюи), Суяб (Тюркский, Западно-Тюркский, Тургешский каганаты), Баласагун (Караханиды), Алмалык (Чагатайский улус и Моғулистан), Талхиз, Мерке, Коялык, Тараз, Сыгнак, Яссы (Туркестан), Сайрам (Испиджаб), Невакет, Канка, Шаш (Ташкент), Илибалык и многие другие. Важнейшим духовно-религиозным центром и священной столицей древних тюрков была местность Отукен 𐰽𐰺𐰍𐰏 (древнетюрк. «Өтүкен» или «Өтеген»), которая считается местом зарождения прототюрков (Малов, 1951: 19). По заветам каганов, тюркский народ может прийти в упадок только в случае потери контроля над Отуkenом. Исходя из этих данных можно предположить, что это местность может официально позиционироваться как духовно-религиозный центр мирового Тенгрианства. Существуют различные гипотезы (Тува, Монголия, Алтай) касательно точного ее расположения (Тува, Монголия, Алтай), однако скорее всего упомянутый в древних источниках Отукен находится именно в Жамбылском районе Алматинской области недалеко от Танбалы (Акишев, 2013: 122-123) буквально в 70 км от стратегически важных караванных путей. По сути, Отукен также важен в Тенгрианской религии, как и гора «Сион» в иудаизме и в некоторых ответвлениях христианства. В регионе Жетысу зафиксирована наибольшая концентрация свыше двух тысяч древних курганов как сако-усуньского, так и непосредственно тюркского периодов, что свидетельствует о постоянном присутствии большого числа его жителей (Акишев, 2013: 11). Известный казахский ученый Кемаль Акишев отмечал, что главная река Жетысу «Или» получила свое название в честь основателя тюркского каганата Бумына («Или Каган» – досл. «Народный каган»), а реки «Исык» и «Кеген» в честь его сыновей-преемников Исык кагана и Мукана (Кеген) кагана соответственно (Бичурин Н.Я., 1950: 227-228; Акишев, 2013: 122). Вероятнее всего и титул правителей Караханидского государства «Елек» («Илик-хан», «Илиг-хан», «Илек-хан», «Элик») имел непосредственную прямую связь с титулом тюркского кагана (Бартольд, 1964: 519). Термин «Елиг» с древнетюркского и караханидского языков переводится как «Рука» и согласно руно-тамговой концепции имел определенный символ 𐰽 (ел, еліг). Заметная часть исследователей-тюркологов признают, что иссыкское письмо, обнаруженное на чаше с надписью из 26 знаков при раскопках «Золотого человека» в Алматинской области и датируемым примерно VI-V веком до н.э., по всей вероятности, является «предком» орхоно-енисейского рунического письма (Гаркавец А.Н., 2019: 15). Латынь, Кириллица, Арабица и Еврейское письмо являются священными в Католичестве, Православии, Исламе и Иудаизме соответственно, однако в Тенгрианстве именно Тюркский Битиг (Орхоно-Енисейское письмо) и древнетюркский язык выполняли аналогичную роль. Сейчас тюркская руника изучается в основном в среде научной элиты, однако по-настоящему она может получить широкое распространение в обществе, только как один из важных символов и атрибутов тенгрианства.

В соответствии с распространенной гипотезой, столица империи Чингизидов Каракорум располагалась в Центральной Монголии, однако наша исследовательская группа полагает, что исторический Каракорум также базировался в Жетысу, на территории современного Кыргызстана недалеко от границы с Казахстаном и Узбекистаном. В качестве подтверждения этой гипотезы, могут служить топонимы гор, река и перевал с аналогичным названием, сохранившиеся по сей день (www.earth.google.com). В XV века именно в этой местности образовалось Казахское ханство, в последствии ставшей основой крупнейшей по территории тюркоязычной страной мира Республики Казахстан.

В нашем государстве большинство деятелей науки и культуры практически не придают особого значения религиозной принадлежности всех главных действующих лиц в истории кочевников. Например, последователями веры в Тенгри были Аттила, Бумын, Истеми, Культегин, Бильге Каган, Тоньюкук, Сулук, основатели Болгарского ханства Аспарух и венгерского царства

Арпад, Барсбек, Моян Чур, Чингисхан, Джучи, Чагатай, Угедей, Бату, Гуюк, Мункэ, Ариг Буга, Майки би, Мухали Джалаир. При этом на государственном уровне идет активное лоббирование и внедрение идеи о якобы проведенной еще в IX веке первой волны исламизации Южных территорий Казахстана, позже продолженной уже в период в правления Узбек-хана в 1321 году. Конечно нельзя отрицать факт присутствия мусульманских миссионеров на территории Казахстана в средневековье, но в этом случае можно тоже самое сказать и о довольно успешных проповеднических кампаниях несториан (Керейское и Найманские ханства), буддистов и манихеев. В действительности, окончательное внедрение Ислама среди большинства казахского населения было реализовано администрацией Царской России посредством татарских и среднеазиатских мулл. В качестве научно-доказательной базы можно привести исторические сведения исследователей XIX-XX веков, описывающих поверхностное знание казахами канонов Ислама и широкую распространенность культа предков и шаманства (Franz v. Schwarz, 1990: 51-125; Левшин, 1832: 52-53; Уалиханов, 1985: 49, 71; Golden, 1992: 343; Букейханов, 2006: 19). Вооружившись критическим подходом и приступив к рассмотрению тысячелетнего периода отечественной истории, можно открыто констатировать тот факт, что тюркская цивилизация долгое время была на пике своего могущества во многом благодаря соблюдению принципов и уставов «Торү», сформировавшегося в VI веке в первую очередь на мощном тенгрианском миропонимании. Именно постепенный отказ многочисленных представителей элиты различных тюркских государственных образований от древних заветов «Торү» и их обращения в другие конфессии, стали одной из существенных причин культурно-политической и экономической деградации. К началу XX века практически все тюркоязычные этносы (кроме турков) находились в колониальной зависимости от Российской империи и Империи Цин. Целесообразно подчеркнуть, что даже на закате Османской империи этноним «Тюрк» в те годы употреблялся чаще всего в уничижительном смысле, тогда как горожане и властная верхушка в качестве самоназвания предпочитали использовать либо термин «Османы», либо только указывать религиозную принадлежность как «мусульмане» (Ақсам, 2004: 68; Еремеев, 1971: 133-135).

В начале XX века Османская империя находилась на стадии распада и вероятной потери большей части своей территории, однако после прихода к власти Мустафы Кемаля Ататюрк в 1923 году она смогла сохранить свою государственность, но уже под новым самоназванием – Турецкая Республика (тур. Türkiye Cumhuriyeti). Активно проводя реформы Турция провозгласила себя светским государством, поддерживала эмансипацию женщин (характерно для тенгрианского мировоззрения), а на законодательном уровне термин «тюрк» начал использоваться вместо «Османы» для всех граждан страны (Еремеев, 1971: 208-210).

В глазах кемалистов религия Ислам с присущей ей ортодоксией, как и халифат в целом связывал Турцию со средневековьем. Поэтому вслед за свержением султаната, был расформирован и халифат и все богослужение велось уже на турецком, а не на арабском.

Турецкие ученые начали более интенсивнее исследовать доисламские верования тюрков, живших в Центральной Азии и Сибири. Возможно из-за симпатии новой турецкой элиты к истории древних тюрков и Тенгрианскому учению в частности, именно «Тенгри» стало официальным синонимом арабского «Аллах» по всей стране и в конечном счете использовалось в лозунге «Tanrı Türkü Korusun» (досл. «Тенгри, благослови тюрков»).

Сейчас Турция играет важную роль в Евразийском пространстве, одной из причин такого успеха вероятнее всего является изучение собственного исторического наследия древнетюркских каганатов. В качестве наглядного примера можно привести и исторический опыт изменения официального статуса близкого к тенгрианскому учению японского Синтоизма в период реставрации Мейдзи, которые по сути преобразовали конфессиональную карту стра-

ны. После эпохи многовекового культурно-экономического упадка и последующего за этим провозглашения в 1868 году руководством Японии курса на возрождение древнего японского государства, местное язычество синто стало официальной государственной религией.

Благодаря активному вмешательству государственного аппарата в религиозные вопросы, фактически был положен конец тысячелетнему синто-буддисткому синкретизму, а все синтоистские храмы были объединены в одну организационную структуру, в которой Император страны восходящего солнца рассматривался еще и как синтоистский первосвященник.

Кардинальные религиозно-идеологические и социальные реформы положительно повлияли на самоидентификацию японцев и на создание благоприятных условий, превратившие Японию в одну из сильнейших экономик мира (Ермакова Е. М., Комаровский Г. Е., Мещеряков А. Н., 2002: 261-274).

Современное Тенгрианство

Среди высшего руководства Казахстана, наблюдается опасения по поводу возможного раскола на религиозной почве казахстанского общества, в случае признания Тенгрианства как одной из официальных религий страны. При этом Республика Казахстан признавая себя светским и демократическим государством, уже на протяжении более тридцати лет демонстрирует мировому сообществу ярчайший пример гармоничного сосуществования различных конфессий и верований.

По Закону Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 483-IV. О религиозной деятельности и религиозных объединениях (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>) ни одна из религий не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной, поэтому тенгрианцы Казахстана как законопослушные граждане страны имеют право на регистрацию собственного религиозного объединения.

Важно также отметить, что тенгрианские сообщества в последние десятилетия появились практически во всех тюркоязычных странах, Монголии, Венгрии, Румынии, Болгарии, Украине и в Российской Федерации. Большой вклад в развитие тенгрианского учения внесли татарские (Безертинов, 2017: 256), башкирские и якутские ученые.

В 2011 году представителями тенгрианской интеллигенцией в Якутске был создан «Международный фонд исследования Тенгри» (МФИТ) (<https://tengrifund.ru/>). При его поддержке, в 2019 году Министерством юстиции РФ (Управление по Республике Саха (Якутия)) была зарегистрирована первая тенгрианская религиозная организация «Айыы Тангара итэгэлэ (Вера в Айыы Тангара (Тенгри))» (https://tengrifund.ru/tengrianskaya-religioznaya-organizaciya.html?_utl_t=fb).

Одной из существенных проблем современного тенгрианского движения является тот факт, что многие его активисты по большей части обладают, поверхностными знаниями в тюркской рунической письменности, истории древнетюркского периода и тюркологии в целом.

Под видом тенгрианства, некоторые исследователи пытаются навязывать обществу придуманную в начале XX века алтайскими проповедниками синкретическую на основе шаманизма и буддизма религию Бурханизм или алт. «Ак јан» - «Белая вера» (Екеев Н. В. 2012: 112—120).

Для недопущения распространения псевдотенгрианских идей, созрела острая необходимость создания специального уполномоченного религиозного органа, регулирующего жизнедеятельность тенгрианской общины Республики Казахстан с четко организованной иерархической структурой и собственным словарем терминов (см. Таблицы 5 и 6).

Одним из примеров организации такого рода может служить тенгрианское общественное объединение «Тенгри Эль», которая на момент выхода статьи занимается сбором необходимых

юридических документов и подписей граждан.

Одними из руководителями вышеуказанного объединения тенгрианцев Казахстана и по совместительству авторами данной научной статьи являются: Еспенбетов Е.У., Алиаскаров Г.С., Хабибрахманов А.Ш., Бурабай Д.А. Количество членов объединения достигла более 500 человек на 18.04.2024 год (авт.).

Рис. 1 – официальный логотип РТРО «Тенгри Эль»

Таблица 5. Словарь терминов ТЭ (таблица составлена авт. Еспенбетов Е.У., Хабибрахманов А.Ш., Алиаскаров Г.С., Бурабай Д.А.)

Название	Оригинальное звучание	Значение
Абак	древнетюрк. «Абақ»	1. Древнетюрк. «Союз» нескольких родов, состоящий из кровных родственников, но и представителей других родов; 2. Союз (община) ТЭ.
Баксы	древнетюрк. и каз. «Бақсы»	Священнослужитель (учитель, наставник) в тенгрианстве.
Балбал	древнетюрк. «Балбал»	Обработанный поминальный каменный столб.
Бедиз	древнетюрк. «Бедіз»	Скульптура высеченная из камня.
Бенгу Эль / Манги Эль	древнетюрк. «Беңгү Ел»; каз.»Мәңгі ел»	1. досл. «Вечный народ/страна»; 2. Древнетюрк. термин, который использовался для обозначения всего мира; 3. позднее территории, на которую распространяется влияние ТЭ.
Бенгу таш	древнетюрк. «Беңгү таш»	Древнетюркское обрядное название писанного камня, посвященного усопшему.
Битиг	древнетюрк. «Бітіг», каз. «Бітіг»	1.Писание, письмо, надпись; 2. Книга, документ; 3. процесс письма; 4. амулет (с заклинаниями).
Битиглиг	древнетюрк. «Бітігліг»	Школа, тенгрианское религиозное учебное заведение.
Битигчи	древнетюрк. «Бітігчи»	1. ученик, студент; 2. писарь;

Битигчи оглан / кыз	древнетюрк. «Оғлан», «Қыз»	1. древнетюрк. «Юноша»/ «Девушка» 2. Ученик / ученица ТЭ.
Бұйрук	древнетюрк. «Бұйрұқ»	1. Веление, воля Тенгри, предначертание (рел.); 2. Приказ.
Бодан	древнетюрк. «Бодан»	1. досл. с древнетюрк. «Народ», «Подданные»; 2. община ТЭ; 3. прихожане ТЭ.
Ел баксы	каз. «Ел бақсы»	Главный баксы области (района, города) ТЭ;
Каган торюк тили	древнетюрк. «Каған төрүк тілі»	основной язык богослужения и молитв, также повсеместно используется казахский язык. Для тенгрианцев-иностранцев можно использовать любой другой язык.
Катун	древтюрк. «Қатұн»	1. тит. «Госпожа»; 2. Уважительное обращение к замужним Тенгрианкам.
Кунцуй	древнетюрк. «Кунчуй»	1. досл. с древнетюрк. «Принцесса»; 2. Уважительное обращение к незамужним Тенгрианкам.
Курултай	каз. «Құрылтай»	Общий съезд и собрание Тенгрианцев;
Курум	каз. «Қорым»	кладбище, могильник, куль- товое сооружение в некоторых районах Центральной Азии; искусственная пирамида, сложен- ная из камней вручную людьми, у которой обычно совершаются религиозные обряды; термин, который определяет такое соору- жение.
Оғуш	древнетюрк. «Оғұш»	1. досл. «друг», «соратник», «близкий по духу»; 2. Единоверец (уважительное обращение к Тенгрианцу);
Орду	древнетюрк. «Орду»	1. Досл. «Центр»; 2. Центральный аппарат ТЭ
Тардуш	древнетюрк. «Тардуш»	Верховный совет ТЭ;
Тенгри	древнетюрк. «Тәңрі»	Верховный бог народов Великой Степи. Другое название — «Кок Тенгри» (каз. «Көк Тәңрі» - Небесный Бог). Народы Великой Степи придержи- вающиеся традиций предков, поклоняются богу Тенгри, являю- щемуся высшим представителем всех сил природы.

Тенгрианство / Тенгрилиз	древнетюрк. «Тәңріліг»; каз. «Тәңрілік».	1. Монотеистическая религия (мировоззрение, вера) кочевых народов Центральной Азии. Автором термина «тенгризм/тенгрианство» является казахский этнограф XIX века Чокан Валиханов. В 1956 году французский востоковед Жан-Поль Ру ввёл этот термин в широкий научный оборот; 2. «Угодный богу», «благочестивый», «праведный»; 3. Место служения, храм, святилище ТЭ.
Тенгричи	древнетюрк. «Тәңрічи»; каз. «Тәңріші».	1. Священослужитель; 2. Последователь тенгрианства.
Тенгрикен	древнетюрк. «Тәңрікен»	1. Древнетюрк. «Благочестивый», «Набожный»; «Божественный»; 2. Председатель ТЭ.
Тенгрианцы	древнетюрк. «Тәңрічілер»; каз. «Тәңрішілер».	Международное научное название последователей тенгрианства.
Тенгри Эль	древнетюрк. «Тәңрі ел».	1. досл.с древнетюрк. «Богом хранимый народ»; 2. Тенгрианская община ТЭ.
Торю	древнетюрк. «Төрү»; каз. «Төре».	Закон, право тюрков.
Торю битиг	каз. «Төре бітіг»	судебник
Торюлюг	древнетюрк. «Төрүлүг»; каз. «Төрелік».	1. Арбитраж, судейство; 2. решение, разрешение спора.
Торючи	каз. «Төреші».	1.Арбитр, судья. 2. Проповедник (тенгрианства)
Толес	древнетюрк. «Төлес»	Совет аксакалов (старейшин и баксы) ТЭ.
Тюрк / Тюрк кисі	древнетюрк. «Төрүк кісі» / «Төрүк».	Последователь тенгрианства.
Тюрк Эль	древнетюрк. «Төрүк елі».	Община тенгрианцев.
Тюрк битиг	древнетюрк. «Төрүк бітіг»	Священная письменность тюрков (орхоно-енисейское письмо);
Уйсун	древнетюрк. «Усін», каз. «Үйсін», калм. «Йосн», «Юсун»	Свод законов, традиций и обычаев. Досл. «Объединение», «Союз»;
Эль	древнетюрк. «Ел», «Ил», «Эл»; каз. «Ел».	1. Люди, народ, население; 2. Родина, родной край, страна; 3. Место рождения.
Эльтебер	древнетюрк. «Елтебер»	1.досл. «Представитель власти» 2.Заместитель Председателя ТЭ.
Шад	древнетюрк. «Шад»	Советник Председателя ТЭ.

Таблица 6. Иерархическая структура РТРО «Тенгри Эль» (таблица составлена авт. Еспенбетов Е.У., Хабибрахманов А.Ш., Алиаскаров Г.С., Бурабай Д.А.)

Название	Казахский язык	Значение
Курултай тенгрианцев РК	<i>Құрылтай</i>	Собрание тенгрианцев
Тенгрикен	<i>Тәңрікен</i>	Председатель ТЭ
Эльтебер	<i>Елтебер</i>	Заместитель Председателя ТЭ
Шад	<i>Шад</i>	Советник Председателя ТЭ
Ел баксы	<i>Ел бақсы</i>	Главный Баксы (района, области, города)
Тардуш	<i>Тардуш</i>	Верховный совет ТЭ
Толес	<i>Төлес</i>	Совет аксакалов (старейшин и баксы) ТЭ
Ревизионная комиссия ТЭ	<i>Тексеру комиссиясы</i>	Ревизия ТЭ
Экспертная комиссия ТЭ	<i>Сараптау комиссиясы</i>	Эксперты ТЭ
Орду	<i>Орталық аппарат</i>	Центральный аппарат ТЭ
Битиглиг	<i>Бітізгіз</i>	Школа, тенгрианское религиозное учебное заведение

Результаты и обсуждения

Тенгрианство – это уникальное историко-культурное достояние кочевой цивилизации, прежде всего ставившего перед собой принцип познания человеком непостижимых тайн и законов природных явлений, а также его роли в этом жизненном процессе. Имеет собственный 12-ти циклический тенгрианский календарь «Мушел» (каз. Мүшел) (Мухамбетова А.И., 2001: 12-21).

Исходя из вышеуказанного, в представленной научной работе предпринята попытка осмысления тенгрианства как в истории прототюркской цивилизации, так и его роль в современной жизни страны.

Осуществлен анализ преимуществ тенгрианского учения в расширении роста духовности с целью снятия напряжения и недопонимания, возникающего между различными конфессиями, развития плюрализма мнений и укрепления взаимного уважения среди казахстанцев.

Заключение и выводы

В Астане за последние 20 лет было организовано VII съездов лидеров мировых и традиционных религий, однако из-за отсутствия официального статуса в нем не могут принять участие представители тенгрианства (<https://religions-congress.org/ru/page/o-sezde>).

Казахстан, как одна из крупнейших стран тюрко-монгольского мира и наследник кочевой цивилизации, в случае регистрации религии на основе тенгрианского мировоззрения, обладает большими шансами позиционироваться в мировом сообществе как духовный и религиозный центр мирового Тенгрианства. Данный факт положительно скажется на развитии религиозно-паломнического туризма по святым местам страны. Тенгрианское учение обладает еще не до конца реализованным потенциалом, чтобы в перспективе быть в будущем основой для доминирующей общечеловеческой идеи планетарного масштаба.

Библиографический список:

1. Аджи М.Э. Европа. Тюрки. Великая Степь.: АСТ, Астрель; - Москва; 2011. – 411 с.
2. Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). – Алматы: «Хикари», 2013. - 192 с.

3. Akcam T. From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide. London. Zoryan institute, 2004. -287 с..
4. Ализаде А. А. Асхаб аль-Кирам // Исламский энциклопедический словарь. - М.: Ансар, 2007. – 98 с.
5. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: «Мектеп», 2010. – 367 с.
6. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек, «Илим», 2001 с.
7. Аюпов Н. Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение: Монография. - Алматы: КазНПУ имени Абая; Изд-во «КИЕ», 2012. – 256 с.
8. Бартольд Б.Б. Илек-ханы. Сочинения. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии Т. II. Ч. 2. - М., 1964. – 519 с.
9. Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство». Учебное пособие. 2-е изд. – Казань: РИЦ «Школа», 2017. -160 с.
10. Букейханов А.Н. Киргизы // Казахи: историко-этнографические труды, - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2006. – 304 с.
11. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5-и томах. Том 4 / Академия наук Казахской ССР.- Алма-Ата, 1985.- 461 с.
12. Гаркавец А.Н. Тюркская руническая надпись на чаше из иссыкского кургана V-IV веков до нашей эры. На русском, казахском, английском, турецком языках. Приложение: Надписи на сосудах из Надь-Сент-Миклоша.- Алматы: Баур, 2019. – 56 с.
13. Golden Peter B. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East - Wiesbaden: Harrassowitz, 1992 – 343 с.
14. Горбунов А.П. Горы Центральной Азии. Толковый словарь географических названий и терминов. – Алматы. Искандер. 2006. – 132 с.
15. Google Earth. Кара-корум URL: https://earth.google.com/web/search/%d0%ba%d0%b0%d1%80%d0%b0-%d0%ba%d0%be%d1%80%d1%83%d0%bc/@41.394619,72.37119873,1941.29424458a,558057.17852919d,35y,359.9999703h,0t,0r/data=CigIjgokCd_q8irONkdAEUJzEsdwnENAGRG0cR9LeFNAlTvtIvTovlBAOgMKATA
16. Дворкин, А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. Издание 3-е, переработанное и дополненное. Нижний Новгород: «Христианская библиотека», 2014. - 816 с.
17. Досымбаева А.М. Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. О казахстанском очаге тюркской культуры. Алматы, «Гылым», 2001. –С. 496-505.
18. Древнетюркские символы в системе Unicode. Unicode Consortium. Unicode 13.0 Character Code Charts. Old Turkic (англ.). URL: <https://www.unicode.org/>. Unicode Consortium. — Range: 10C00–10C4F.
19. Екеев Н. В. Этноконфессиональная идентичность личности (на примере коренного населения Республики Алтай) // Бурханизм на Алтае: история и современность. - Горно-Алтайск, 2012. - С. 112-120.
20. Еремеев Д. Е. Этногенез турок: (Происхождение и основные этапы этн. истории). — М.: Наука, 1971. — 272.
21. Ермакова Е. М., Комаровский Г. Е., Мещеряков А. Н. Синто – путь японских богов. Санкт-Петербург. Гиперион, 2002. — 704.
22. Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 483-IV. О религиозной деятельности и религиозных объединениях URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>
23. Зуев Ю.А. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Тамги лошадей из вассальных княжеств. Т. 8. Алма-Ата, Тр. ИИАЭ АН Каз.ССР. 1960. – 141.
24. Ivanov. L.L. Livingston Island: Central-Eastern Region. Scale 1:25000 topographic map. Sofia: Antarctic Place-names Commission of Bulgaria, 1996 URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Central-Eastern-Livingston-Map.png>
25. Казахско-русский словарь <https://www.sozdik.kz/>
26. Кызласов И. Л. Тенгрианство. Телевизионная башня – Улан-Батор [Электронный ресурс]. –2016. – С. 29. – (Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004-2017, т. 32)
27. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / соч. Алексея Левшина. - СПб. : Тип. Карла Крайя, 1832. – 304.
28. Laruelle Marlène (2007). «Religious revival, nationalism and the ‘invention of tradition’: political Tengrism in Central Asia and Tatarstan». Central Asian Survey. 26 (2): 203—16. doi:10.1080/02634930701517433.
29. Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования, М.; Л.: Академия Наук СССР. 1951. - 114 с.
30. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - Издательство академии наук СССР, 1959. – 452 с.

31. Мухамбетова А. И. Тенгрианский календарь и время в казахской культуре: Евразия. – 2001. – №2. – С.12–22.
32. Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. Издательство Наука. Ленинград, 1969. – 677
33. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва. Изд-во Русский язык.1990. – 921
34. Онлайн-база древнетюркских памятников URL: <https://bitig.kz/>
35. Roux J.-P. La religion des Turcs et des Mongols (фр.) / ed. - Paris: Payot, 1984. – 323 с.
36. Религиозные объединения Республики Казахстан на сайте Электронного Правительства URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>
37. Сайт НАО «Центр Н. Назарбаева по развитию межконфессионального и межкультурного диалога». <https://religions-congress.org/ru/page/o-sezde>
38. Словарь географических названий Казахстана URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_001543687
39. Сайт Международного фонда исследования Тенгри. https://tengrifund.ru/tengrianskaya-religioznaya-organizaciya.html?_utl_t=fb
40. Словарь географических названий Китая: 1: А-С / Составители: Я. А. Миропольский, Г. Е. Тихонова. Редактор: К. Н. Черножуков. - М. : Издательство «Наука», 1984. – 339 с.
41. Сулейменов О. О. АЗ и Я. Книга благонамеренного читателя. - Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 351 с.
42. Тенгер (Пустыня). Китай: Общегеографическая карта: Масштаб 1:6 000 000 / ред. Т. П. Филатова. — Роскартография, ФГУП «Омская картографическая фабрика», 2008. - (Страны мира «Азия»).
43. Тенгри. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп. - СПб., 1890 - 1907. – С. 303-304. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A2%D1%8D%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8>
44. Franz v. Schwarz. «Turkestan, Zweig der indogermanischen Volker. Nach funfzehnjahrigem Aufenthalt in Turkestan. Dargestellt von Franz v. Schwarz, vormals Astronom de Taschkenter Observatoriums und Leiter der Turkestanischen Meteorologischen Instituts. - Freiburg: Herdesche Verlagshandlung., 1900. - S. 51-125.
45. Этимологическая база Старостина. Дата обращения: 28 октября 2021. URL: https://starlingdb.org/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2Fdata%2Falt%2Faltet&text_number=2306&root=config

Е.У. Еспенбетов¹, Г.С. Алиаскаров², А.Ш. Хабибрахманов³, Д.А. Бурабай⁴

¹М. К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс Федералды университетінің Солтүстік-Шығыс халықтарының тілдері мен мәдениеті институты, Якутск қ., Саха-Якутия Республикасы, РФ, E-mail: turk_tengri@mail.ru;

²«Turk Tengri» қоғамдық қоры, Алматы, Қазақстан Республикасы;

³«Turk Tengri» қоғамдық қоры, Қазан, Татарстан Республикасы, РФ;

⁴Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті (УИБ), Алматы, Қазақстан Республикасы.

ТӘҢІРШІЛДІК – ҰЛЫ ДАЛА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МОНОТЕИСТІК ДІНІ

Андатпа. Соңғы жылдары Қазақстанда ерте орта ғасырларда бірқатар көне түркі қағанаттары мен империяларының өрлеуі кезеңінде қалыптасқан және мемлекеттік дін мәртебесіне қол жеткізген тәңіршілдік дінді ұстанушылар саны барлық жерде артып келеді. Тәңіршілдіктер ретінде ашық түрде анықталған азаматтардың саны бірнеше жылдан кейін 1 (бір) миллионнан астам адамға жетеді деп болжануда. Бұл мақала Қазақстан Республикасында Ислам, Христиан, Иудаизм және Буддизммен қатар ресми тіркелген діндердің бірі ретінде тәңіршілдікті (түркі-моңғол халықтарының алғашқы дүниетанымы мен сенімі) тану тақырыбына арналған. Бір қарағанда, тәңіршілдікке заңды мәртебе беру тұжырымдамасы жалпы ел жұртшылығының діни «бөлінуіне» қатысты теориялық алаңдаушылыққа байланысты өзекті мәселеге айналуы мүмкін. Алайда, Тәуелсіздік жылдары көрсетіп отырғандай, Қазақстанда зайырлы және демократиялық мемлекет ретінде түрлі конфессиялар мен нанымдар үйлесімді қатар тұрады, бұл мемлекет институтының дін институтынан бөлінуіндегі елдің шешуші ұстанымын тағы бір рет атап көрсетеді. Бұл мақалада Қазақстан тарихындағы Тәңіршілдік рөлінің негізгі кезеңдері баяндалады және олардың қазіргі заманғы, барабар түсіндірмесі мен пайымдауына көп көңіл бөлінеді. Дәлелді негіз ретінде ежелгі түркі руникалық ескерткіштерінің түпнұсқаларынан мәтіндердің транскрипцияларын мұқият талдау пайдаланылады, соның арқасында кейбір тарихи «мифтер» мен «үлгілерге» күмән келтіруге болады. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, осы мәселе бойынша ықтимал шешімдер көрсетілді, олардың бірі Қазақстан Республикасында «Тәңір Ел» Республикалық Тәңірлік Діни Бірлестігінің ресми тіркелуіне байланысты Тәңіршілдік өкілдерінің бастамасы болып табылады.

Түйінді сөздер: Тәңірі, Тәңіршілдік, түркі, қағанат, дін, руника.

E.U. Espenbetov¹, G.S. Aliaskarov², A.S. Khabibrakhmanov³, D.A. Burabay⁴¹*Institute of Languages and Culture of the Peoples of the Russian Federation of the Northeastern Federal University named after M.K. Ammosov, Yakutsk, Republic of Sakha-Yakutia, Russian Federation, E-mail: turk_tengri@mail.ru;*² «Turk Tengri» Public Foundation, Almaty, Republic of Kazakhstan;³ «Turk Tengri» Social Fund, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation;⁴Kenzhegali Sagadiev University of International Business (UIB), Almaty, Republic of Kazakhstan.

TENGRIANISM IS THE MONOTHEISTIC RELIGION OF THE PEOPLES OF THE GREAT STEPPE

Abstract. *In recent years, the number of adherents of the Tengrian creed, which was formed and achieved the status of a state religion during the rise of a number of ancient Turkic khaganates and empires in the early Middle Ages, has been increasing everywhere in Kazakhstan. It is assumed that the number of citizens openly identifying themselves as Tengrians will reach more than 1 (one) million people in a few years. This article is devoted to the recognition of Tengrianism (the original worldview and faith of the Turkic-Mongolian peoples) as one of the officially registered religions in the Republic of Kazakhstan, along with Islam, Christianity, Judaism and Buddhism. At first glance, there is a high probability that the concept of assigning legal status to Tengrianism may become an urgent problem due to theoretical concerns about the religious «split» of the country's public as a whole. However, as the years of Independence show, in Kazakhstan, as a secular and democratic state, various confessions and beliefs harmoniously coexist, which once again underlines the country's resolute position in separating the institute of the state from the institute of religion. This article traces the key stages of the role of Tengrianism in the history of Kazakhstan and pays great attention to their modern, adequate interpretation and judgment. As an evidence base, a thorough analysis of transcriptions of texts from the originals of ancient Turkic runic monuments is used, thanks to which some historical «myths» and «patterns» can be questioned. Based on the above, possible solutions to this issue were demonstrated, one of which is the initiative of representatives of Tengrianism regarding the official registration of the Republican Tengri Religious Association «Tengri El» in the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *Tengri, Tengrianism, Turks, khaganate, religion, runic.*

References

1. Adzhi M.E. Evropa. Tyurki. Velikaya Step': AST, Astrel'; - Moskva; 2011. – 411 s.
2. Akishev K.A. Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazahstana (Etyudy issledovaniya). – Almaty: «Hikari», 2013. – 192 s.
3. Akcam T. From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide. London. Zoryan institute, 2004. – 287 s..
4. Alizade A. A. Askhab al'-Kiram // Islamskij enciklopedicheskij slovar'. - M.: Ansar, 2007. – 98 s..
5. Amanzholov A.S. Istoriya i teoriya drevnyuryuskogo pis'ma. – Almaty: «Mektep», 2010. – 367 s.
6. Aristov N. A. Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: ocherki istorii i byta naseleniya zapadnogo Tyan'-SHanya i issledovaniya po ego istoricheskoy geografii. – Bishkek, «Ilim», 2001 s.
7. Ayupov N. G. Tengrianstvo kak otkrytoe mirovozzrenie: Monografiya. - Almaty: KazNPU imeni Abaya; Izd-vo «KIE», 2012. – 256 s.
8. Bartol'd B.B. Ilek-hany. Sochineniya. Raboty po otdel'nym problemam istorii Srednej Azii T. II. CH. 2. - M., 1964. – 519 s.
9. Bezertinov R.N. Drevnyuryuskoe mirovozzrenie «Tengrianstvo». Uchebnoe posobie. 2-e izd. – Kazan': RIC «SHkola», 2017. – 160 s.
10. Bukejhanov A.N. Kirgizy // Kazahi: istoriko-etnograficheskie trudy, - Pavlodar: TOO NPF «EKO», 2006. – 304 s.
11. Valihanov CH.CH. Sobranie sochinenij: V 5-i tomah. Tom 4 / Akademiya nauk Kazahskoj SSR.- Alma-Ata, 1985.- 461 s.
12. Garkavec A.N. Tyurkskaya runicheskaya nadpis' na chashche iz issyyskogo kurgana V-IV vekov do na nashej ery.Na russkom, kazahskom, anglijskom, tureckom yazykah. Prilozhenie: Nadpisi na sosudah iz Nad'-Sent-Miklosa.- Almaty: Baur, 2019. – 56 s.
13. Golden Peter B. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East - Wiesbaden: Harrassowitz, 1992 – 343 s.
14. Gorbunov A.P. Gory Central'noj Azii. Tolkovyj slovar' geograficheskikh nazvanij i terminov. – Almaty. Iskander. 2006. – 132 s.
15. Google Earth. Kara-korum URL: https://earth.google.com/web/search/%d0%ba%d0%b0%d1%80%d0%b0-%d0%ba%d0%be%d1%80%d1%83%d0%bc/@41.394619,72.37119873,1941.29424458a,558057.17852919d,35y,359.9999703h,0t,0r/data=CigIjgokCd_q8irONkdAEUJzEsdwnENAGRG0cR9LeFNATviltTovlBAOgMKATA

16. Dvorkin, A. L. *Sektovedenie. Totalitarnye sekty. Opyt sistematicheskogo issledovaniya*. Izdanie 3-e, pererabotannoe i dopolnennoe. Nizhnij Novgorod: «Hristianskaya biblioteka», 2014. - 816 s.
17. Dosymbaeva A.M. *Drevnetyurkskaya civilizaciya: pamyatniki pis'mennosti. O kazahstanskom ochage tyurkskoj kul'tury*. Almaty, «Gylm», 2001. –S. 496-505.
18. Drevnetyurkskie simvoly v sisteme Unicode. Unicode Consortium. Unicode 13.0 Character Code Charts. Old Turkic (angl.). URL: <https://www.unicode.org/>. Unicode Consortium. — Range: 10C00–10C4F.
19. Ekeev N. V. *Etnokonfessional'naya identichnost' lichnosti (na primere korenного naseleniya Respubliki Altaj) // Burhanizm na Altae: istoriya i sovremennost'.* - Gorno-Altajsk, 2012. - S. 112-120.
20. Eremeev D. E. *Etnogenez turok: (Proiskhozhdenie i osnovnye etapy etn. istorii).* — M.: Nauka, 1971. — 272.
21. Ermakova E. M., Komarovskij G. E., Meshcheryakov A. N. *Sinto – put' yaponskih bogov*. Sankt-Peterburg. Gipperion, 2002. — 704.
22. Zakon Respubliki Kazahstan ot 11 oktyabrya 2011 goda № 483-IV. O religioznoj deyatel'nosti i religioznyh ob»edineniyah URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>
23. Zuev YU.A. *Novye materialy po drevnej i srednevekovoj istorii Kazahstana. Tamgi loshadej iz vassal'nyh knyazhestv*.T. 8. Alma-Ata, Tr. IIAE AN Kaz.SSR. 1960. – 141.
24. Ivanov. L.L. *Livingston Island: Central-Eastern Region. Scale 1:25000 topographic map*. Sofia: Antarctic Place-names Commission of Bulgaria, 1996 URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Central-Eastern-Livingston-Map.png>
25. *Kazahsko-russkij slovar'* <https://www.sozdik.kz/>
26. Kyzlasov I. L. *Tengrianstvo. Televizionnaya bashnya – Ulan-Bator [Elektronnyj resurs]*. –2016. – S. 29. – (Bol'shaya rossijskaya enciklopediya: [v 35 t.] / gl. red. YU. S. Osipov; 2004-2017, t. 32)
27. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej / soch. Alekseya Levshina.* - SPb. : Tip. Karla Krajsya, 1832. – 304.
28. Laruelle Marlène (2007). «Religious revival, nationalism and the 'invention of tradition': political Tengrism in Central Asia and Tatarstan». *Central Asian Survey*. 26 (2): 203—16. doi:10.1080/02634930701517433.
29. Malov S. E., *Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya*, M.; L.: Akademiya Nauk SSSR. 1951. - 114 s.
30. Malov S.E. *Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii.* - Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 1959. – 452 s.
31. Muhambetova A. I. *Tengrianskij kalendar' i vremya v kazahskoj kul'ture: Evraziya.* – 2001. – №2. – S.12–22.
32. Nadelyaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., SHCHerbak A.M. *Drevnetyurkskij slovar'.* Izdatel'stvo Nauka. Leningrad. 1969. – 677
33. Ozhegov S.I. *Slovar' russkogo yazyka*. Moskva. Izd-vo Russkij yazyk.1990. - 921
34. *Onlajn-baza drevnetyurkskih pamyatnikov* URL: <https://bitig.kz/>
35. Roux J.-P. *La religion des Turcs et des Mongols (fr.) / ed.* - Paris: Payot, 1984. – 323 s.
36. *Religioznye ob»edineniya Respubliki Kazahstan na sajte Elektronnoho Pravitel'stva* URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>
37. Sajt NAO «Centr N. Nazarbaeva po razvitiyu mezhhkonfessional'nogo i mezhcivilizacionnogo dialoga». <https://religions-congress.org/ru/page/o-sezde>
38. *Slovar' geograficheskikh nazvanij Kazahstana* URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_001543687
39. Sajt Mezhdunarodnogo fonda issledovaniya Tengri. https://tengrifund.ru/tengrianskaya-religioznaya-organizaciya.html?_utl_t=fb
40. *Slovar' geograficheskikh nazvanij Kitaya: 1: A-S / Sostaviteli: YA. A. Miropol'skij, G. E. Tihonova. Redaktor: K. N. Chernozhukov.* - M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1984. – 339 s.
41. Sulejmenov O. O. *AZ i YA. Kniga blagonamerennogo chitatelya.* - Alma-Ata: ZHazushy, 1975. – 351 s.
42. *Tenger (Pustynya). Kitaj: Obshchegeograficheskaya karta: Masshtab 1:6 000 000 / red. T. P. Filatova.* — Roskartografiya, FGUP «Omskaya kartograficheskaya fabrika», 2008. - (Strany mira «Aziya»).
43. *Tengri. Enciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.* - SPb., 1890 - 1907. – S. 303-304. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A2%D1%8D%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8>
44. Franz v. Schwarz. «Turkestan, Zweig der indogermanischen Volker. Nach funfzehnjahrigem Aufenthalt in Turkestan. Dargestellt von Franz v. Schwarz, vormals Astronom de Taschkenter Observatoriums und Leiter der Turkestanischen Meteorologischen Instituts. - Freiburg: Herdesche Verlagshandlung., 1900. - S. 51-125.
45. *Etimologicheskaya baza Starostina. Data obrashcheniya: 28 oktyabrya 2021.* URL:https://starlingdb.org/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2Fdata%2Falt%2Faltet&text_number=2306&root=config

МРНТИ 03.20.00

Талдыбек Алиевич Нурпеис

к. и. н., доцент кафедры истории Казахстана
КазНУ им. Аль-Фараби,
академик Академии истории и общественных наук,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: taldybek_n@mail.ru

Серик Умутбаевич Баяхметов

доктор философии (PhD),
старший научный сотрудник Службы
научно-исследовательской работы,
«Государственный архив города Астана»
Астана, Казахстан
E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КОЛОНИЗАЦИИ СТЕПНОГО КРАЯ

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению проблем историографии истории колонизации Степного края. Авторами проанализирована история появления казачества, нацеленная на ликвидацию ханской власти с проведением административных реформ в Казахстане.

Отмечена колонизаторская роль казачества как основного проводника имперской политики царизма. Научное изучение проблемы взаимоотношении Казахстана к России почти невозможно без всестороннего исследования процесса колонизации. Постановка проблем и анализ историографии истории колонизации представляет интерес не только для полиэтнических государств, но и с точки зрения международной политики. Исследование выводит на решение ряда проблем, актуальных не только в научном, но и в практическом плане, так как сейчас казахстанско-российские отношения приобрели характер межгосударственных.

Ключевые слова: история, историография и источниковедения истории Казахстана, колонизация степного края, европоцентристская направленность научного исследования, административно-судебные реформы.

Многие вопросы истории Казахстана остаются неизученными, в отдельных аспектах исторического прошлого нет даже их постановки. Слабая разработанность и не изученность объясняются многими причинами. Одной из методологической слабостью исторической науки дореволюционного периода является сильная европоцентристская направленность научных исследований. Долгое время историей и этнографией казахов занимались европейские ученые, которые имели заготовки, созданные на основе изучения стран Запада. Правда, европоцентристская направленность и линейная теория, как теоретический фундамент обществоведческих поисков, не раз подвергались критике. Но, даже критикуя, ученые не смогли полностью освободиться от устоявшихся догм.

Для исследователей истории Казахстана общественные организации и культурные достижения европейцев всегда выступали в качестве классической и универсальной модели развития человечества, поэтому при изучении определенных событий приходилось вставить в эту готовую схему все имеющиеся сведения об изучаемом событии.

Если какие-либо особенности казахского кочевого общества не укладывались в привычные рамки классики, то уже этим определялось отсутствие развитой системы социума и оценивалось как примитивность культуры. Своеобразные формы общественного строя, материальной и духовной культуры, возникшие в особой среде, приспособленные к определенному образу жизни, несмотря на свою многовековую традицию, считались дикими и низшими, не отвечающими понятиям высшей организации и высокой культуры. Вместе с тем в том же XIX веке появляются ученые, оспаривающие европоцентристские взгляды.

Многие историки-ученые утверждают, что европоцентристская теория как метод, абсолютно неприемлема в области изучения истории кочевых этносов. В то же время, отказ от европоцентристского метода изучения истории не всегда означает, что история Казахстана не имеет исторических закономерностей развития человеческого общества.

Противоречивый и тяжелый для казахского народа процесс колонизации Казахстана длился более ста лет. Одним из первых, кто обратил внимание на изучение казахской колонизации, был П.Г. Галузо [1]. Его работа содержит сведения о казахской колонизации этого региона. К кругу вопросов, волновавших автора, относятся следующие: основные этапы формирования и развития семиреченского казачества, развитие казахского землепользования, расслоение казачества по количеству лошадей, по землепользованию и размерам посевных площадей, формы эксплуатации в станицах. Исследование этих проблем основано не только на значительном статистическом и архивном материале, но и на ранее опубликованных работах Н.З. Леденева, М. Хорошхина, Ф.М. Старикова, С.Н. Велецкого, А.А. Кауфмана и др. После П.Г. Галузо, около 35 лет, проблема казачества не вызывала интереса ученых и только в последние годы, в тесной связи с современными демографическими проблемами и оживлением казачества в Казахстане, вопрос вновь приобрел актуальность. Данной проблеме были посвящены труды академика М.К. Козыбаева, Ж.К. Касымбаева, М.Ж. Абдирова, А.С. Елагина, Т.Б. Митропольской и др. [2].

Историография исследуемой проблемы не так уж богата. Россия пыталась основательно выяснить, какое количество кочевого и оседлого населения приобретала она вместе с новыми территориями, каковы база и особенности экономической, политической правовой сторон их жизни и другие вопросы, составляющие основу казахской народности.

Одно из первых учреждений, с четкими задачами выявления потенциальных возможностей районов в экономическом плане, было сформировано в 1734 г. во главе с И.К. Кирилловым. Оно получило название Оренбургской экспедиции. Отчеты участников ее были ценнейшими источниками по истории 18 века.

Первые опубликованные сведения о численности казахского населения на 60-е годы XIX века по трем жузам имеются у А.И. Левшина, который приводит цифру от 2,5 до 3 миллионов [3]. Специально этими вопросами в XIX веке занимались участники статистических комитетов: М. Красовский по Сибирскому ведомству, М. Кузьминский по Среднему Жузу, И. Бларамберг по Букеевской орде и Младшему жузу, Я.Ф. Ханьков по Букеевской орде, Ю.А. Гагемейстер по Сибирскому ведомству Старшему жузу, а также казахам, кочевавшим в Томской и Тобольской губерниях [4].

Интерес к истории и современному состоянию народонаселения вновь приобретенных территорий показывает появление общих работ о казахах. К этому ряду относятся труды С.Б. Броневского, В.В. Вельяминова-Зернова, А.К. Гейнса, И.И. Завалишина, Н.И. Гродекова, П.П. Румянцева и др. [5].

Помимо общих работ, в которых содержатся разносторонние сведения о казахах, начиная с их истории, социальной структуры, быта, духовной жизни, выплаты налогов и обычаев, существует немало трудов, специально и углубленно освещающих отдельные вопросы политической, экономической, правовой сторон казахского общества и различных тем культуры. Часть из них публиковалась в периодической печати, а диапазон изданий говорит об интересах к казахскому народу и желании больше и шире узнать о нем. Еще одной знаменательной особенностью историографии XIX века стало привлечение к изданиям о Казахстане представителей казахской интеллигенции, публиковавшей заслуживающей внимания материал о различных сторонах жизни казахского общества.

Довольно широкий круг книг и статей повествует о занятии казахов кочевым скотоводством – основной хозяйственной деятельностью. Живой интерес вызывает нестандартное описание хозяйства казахов, представленное Мухаммед-Галием Тяукиным [6]. Интересные характеристики быта и нравов казахов, трудностей ведения традиционных методов хозяйства в новых условиях и попытки приспособиться к ним находим у А. Букейханова (Киргизы. Спб., 1910), М.О. Чорманова (О скотоводстве у киргизов Западной Сибири), А.Е. Алекторова (Скотоводство киргизов, 1888), В. Герна (Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство киргизов, 1899). Оригинальный материал о жизни Тургайской области содержат работы А.И. Добросмыслова (Скотоводство в Тургайской области, 1894) и А.А. Диваева (Из области киргизского скотоводческого хозяйства, 1905) и др. [7].

Начиная с последней четверти XVIII века, царское правительство нацелилось на ликвидацию ханской власти и на проведение административной реформы в Казахстане. Особенно активно шел этот процесс в 1822-1824 гг., когда были утверждены «Устав о Сибирских киргизах» и «Устав об Оренбургских киргизах», по которым ликвидировалась ханская власть, Средний Жуз и Старший Жуз были разделены на внешние округа, а в Младшем Жузе введена дистанционная система. По мере превращения территории Казахстана во внутреннюю колонию, Россия унифицировала систему управления и подчинения казахов Временным положениям 1867-1868 гг., (после завоевания юга Казахстана). Наряду с административными переменами произошли существенные изменения в правовой и судебной системе казахов. Резко сократилось сфера действия казахского обычного права. Доминирующее значение приобретало российское право, окончательно, утвердившееся Положениями 1886 и 1891 гг. Весь земельный фонд края из рук господствовавшего ханско-султанского рода чингизидов перешел в собственность Российской империи.

Внимание современников к правовым нормам во все этапы колонизации было стабильным. Обильный документальный материал отличает работы М. Чорманова [7], А. Букейханова [7],

Д.Я. Самоквасова, Г.С. Загряжского, П.Е. Маковецкого, Н. Максимова, А.И. Добросмыслова, А.И. Мякутина, А.А. Кауфмана, Т.И. Седельникова и др. [8].

Значительное количество публикаций отражали быт казахов, социальную структуру общества, торговлю и занятия казахов промыслами, главным образом, на основе животноводческого сырья.

Начиная со второй половины XIX века, процесс переселения крестьянства, сначала стихийный, а затем взятый под контроль властей, нашел отдельное отражение в публикациях начала XX века.

Переселенческая политика, составная часть колонизации края, приобрела в Казахстане широкие масштабы. Более детальное изучение аграрных отношений, развития земледелия и переселенческого дела было начато историками советского периода, главным образом, в 50-х годах. Этими вопросами занимались А.Б. Турсунбаев, П. Верещагин, О. Ваганова, П. Шарова, А. Геллер которые определили районы выхода переселенцев, социально-экономический тип, изучили массовое изъятие земель у коренного населения, выявили последствия переселенчества. Подробно изучена политика Столыпина и выявлено количество изъятых площадей на всей территории Казахстана.

Известный ученый-историк Е.Б. Бекмаханов в своих трудах исследовал историю введения российской административно-политической системы в Казахстане и ее тяжелые последствия для казахского народа. За монографию «Казахстан в 20-40 годы XIX века» он был осужден на 25 лет тюремного заключения. Доминирующая часть этой книги посвящена освободительному движению Кенесары Касымова. Определяются движущие силы восстания, его размах в Среднем Жузе, мероприятия Кенесары по укреплению казахской государственности, борьба с Кокандом, попытки Кенесары привлечь к этой борьбе кыргызов и, наконец, гибель предводителя и его близких от рук кыргызских владетелей. В заключении автор суммировал события 20 – 40-х гг. XIX века в Казахстане, определил их влияние на дальнейшие судьбы казахского народа в Средней Азии в целом. В 1992 г. вышло второе издание книги Е.Б. Бекмаханова под научной редакцией профессора А.С. Такенова. В конце 50 – начале 60-х гг. XX века взгляды на восстание Кенесары Касымова претерпели кардинальные изменения. Движение в целом было признано феодально-монархическим, а автор исследования был обвинен в национализме и, как описано выше, подвергся преследованиям. Научный интерес к восстанию возобновился в 90-е годы. Целенаправленно был проведен 27-28 июля 1990 года Всесоюзный «Круглый стол», организованный институтом истории и этнографии им. Ч. Валиханова и редколлегией журнала «Вопросы истории» (г. Москва) по проблеме «Национальные движения в условиях колониализма (Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ)». Ученые призвали создать многоплановую объективную картину освободительной борьбы народных масс и устранить те догматические стереотипы, которые присутствуют в общественном сознании, а также приступить к поиску новых методологических подходов, как к объекту исследования, так и проблемам его историографии и источниковедения. В рекомендациях предусматривалось «выявить, собрать и издать документы и материалы, всесторонне характеризующие национальные движения в Казахстане, Средней Азии, Северном Кавказе, Поволжье в XVIII – начале XX века с привлечением устных и фольклорных материалов», а также переосмыслить необъективные оценки трудов С.Ж. Асфендиарова, Е.Б. Бекмаханова, переиздав их труды, посвященные национальным движениям в Казахстане.

В литературе, изданной в эти годы, документально прослеживается колониальная политика империи: русификация, христианизация, военная и крестьянская колонизация. Центральной темой целого десятилетия после обретения независимости стали история

национально-освободительной войны с джунгарами и российским колониализмом. После долгого умалчивания в период колониализма и господства идеологии тоталитаризма появилась возможность объективной оценки, переосмысления. Было подтверждено, что 265 лет шла непрерывная народная война за независимость, за восстановление национальной государственности. Тысячи и тысячи героев отдали свои жизни за свободу и независимость Родного Отечества. Советская историография рассматривала каждое национально-освободительное выступление народов окраин в лучшем случае локально, вне зависимости друг от друга, как явление региональное, внутригосударственное. Не составляли исключения освободительные войны против джунгар.

Работая над данной исследуемой проблемой, с целью сбора материалов по фондам различных архивохранилищах бывшего Союза, в частности, в Центральном государственном военно-историческом архиве РФ (г. Москва), Центральном государственном историческом архиве РФ (г. Санкт-Петербург), Омском областном архиве (г. Омск), Оренбургском областном архиве (г. Оренбург), Центральном государственном архиве Республики Казахстан (г. Алматы), и во многих архивах областного значения. Архивные источники, обнаруженные в фондах, в основном до сих пор не вошли в научный оборот. Исторические данные свидетельствуют об актуальности исследуемой нами проблемы исторической науки.

Многие стороны истории Казахстана XIX века до сих пор не исследованы, если даже некоторые вопросы затронуты исследователями, они стороной обходили проблему царской колонизации в Казахстане, большинство историков в своих исследовательских работах не использовали фактические материалы, относящиеся к данному периоду и данной проблеме, которые хранятся в различных архивных учреждениях Российской Федерации. По истории введения российской административно-политической системы в Казахстане в первой половине XIX века к сегодняшнему дню нет ни одного серьезного научного труда. Эту проблему частично затронул исследователь С.М. Машимбаев [9]. Другой исследователь Б.С. Сулейменов первую главу своей монографии посвятил истории проведения административно-судебных реформ царского правительства в 1867-1868 годах [10]. Кроме названных работ по данной проблеме отсутствует специальное научное исследование, именно с позиций нового методологического подхода. Только 2009 году по данной проблеме вышла коллективная монография сотрудников Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова под редакцией В.З. Галиева и С.Ф. Мажитова, авторы которой с новых позиций раскрывает историю российского законодательства в Казахстане первой половины 20-х годов XIX века о включении Казахской степи в состав Российской империи. В книге анализируется расширение землепользования Сибирского, Оренбургского, Уральского казачества за счет земель казахских кочевий. Показано введение российской административной системы по всей территории Казахстана, рост самосознания казахского народа [11].

Следует вообще отметить, что исследователями истории Казахстана не затронуты труды западных и восточных историков (китайских). Ведь в течение XIX века усилиями многочисленных путешественников, дипломатов, купцов и миссионеров был накоплен разнообразный фактологический материал о социально-экономической и политической истории народов центрально-азиатского региона.

Основным источником знаний европейцев в прошлом веке служила нарративная литература, создававшаяся в рамках теоретических схем эволюционистов. Идея об обусловленности истории, обычаев, нравов, материальной и духовной культуры народов с природной средой, в которой они проживают, пронизывает почти все путевые записи, дневники и отчеты. На принципах главенствующей роли географического фактора построены и обобщающие работы по истории

Туркестана и Степного края. Материалы русских ориенталистов и миссионеров говорят нам о том, что основная цель и задача русских в казахской степи – это изучение культуры, быта, этнографии, географии и ведение хозяйства казахов. Однако все это нужно было не только для изучения этого народа, но и для управления и колонизации степного края.

Таким образом, история прошлого казахстанско-российских отношений не должно оказывать отрицательного влияния на современные отношения двух соседних дружественных государств, а наоборот, должно, способствовать формированию положительного образа наших народов. В историческом плане Казахстан следует характеризовать не как «осколок Российской империи», а как соседа, с которым накоплен большой опыт сосуществования на пространстве Большой Евразии.

Список использованной литературы:

1. Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. – Алматы: «Наука», 1965. – 346 с.
2. Козыбаев М.К. История России есть история страны, которая колонизируется. К вопросу вхождения Казахстана в состав России // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Кн. 1. – Алматы, – 2000; Касымбаев Ж.К. Проблемы истории национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII начале XX вв.: теоретико-методологические аспекты // Отан тарихы. –2003. – № 1; Абдиров М.Ж. Военно-казахья колонизация (конец XVI –начало XX вв.): опыт историко-эволюционного анализа: Дис. ... д-ра истор. наук. Алматы, 1998; Елагин А.С. Казачество и казахи войска в Казахстане. Алматы, 1993; Митропольская Т.Б. Из истории Семиреченского казачества. Алматы, 1997.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казахских или киргиз-казацких орд и степей. Спб., 1832. Ч. 3. Новое издание: – Алматы, – 1996. – 401 с.
4. Красовский М. Область Сибирских киргизов, ч. 1-2. Спб., 1868; Кузьминский М. Краткое статистическое обозрение Западной Сибири // Материалы для статистики Российской империи, ч.1. Спб., 1839; Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. Спб., 1848; Ханыков Я. Ф. Географическое обозрение Оренбургской губернии //Материалы для статистики Российской империи, ч.1. Спб., 1839; Гагемейстер Ю.А. Статистическое обозрение Сибири, составленное по высочайшие его Императорские величества повелению, при Сибирском комитете. ч. 1-3. Спб., 1854.
5. Броневский С. Б. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды //Отечественные записки, 1830, Т. 41, 42, 43. Новое издание – Павлодар: ТОО «ЭКО», 205, – 168 с. / библиотека казахской этнографии, Том 5/; Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России и Средней Азии со времени кончины Абулхаирхана (1748-1765 г.) Уфа, 1855; Гейнс А.К. Киргизские очерки //Военный сборник. 1866, № 1, 6, 7; Завалишин И.И. Описание Западной Сибири. Сибирско-киргизская степь Оренбургского ведомства. Оренбург, 1867; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области, т. 1. Ташкент, 1889; Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. Спб., 1910.
6. Тяукин Мухаммед-Галий. О хозяйстве ордынцев, кочующих в Зауральской степи // Экономические записки. – 1861. – № 41.
7. Букейханов А. Киргизы. Формы национального движения в современных государствах. (Под ред. А. И. Костелянского), Спб, 1910; Чорманов М. О скотоводстве у киргизов Западной Сибири // Сельское хозяйство и лесоводство. – С.-Пб., 1883. – №17-19; Алекторов А.Е. Скотоводство киргизов // Оренбургский листок, 1888, №17-19; Герн В. Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство киргизов. // Памятная книга Семипалатинской области. Семипалатинск, 1899; Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области // Сельское хозяйство и лесоводство. Ч. 65, Спб., 1894; Диваев А.А. Из области киргизского скотоводческого хозяйства. Ташкент, 1905.
8. Самоквасов Д.Я. Сборник обычного права сибирских инородцев – Варшава, – 1876; Загряжский Г. С. Юридические обычаи киргизов и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края. Спб., 1876; Маковецкий П.Е. Материалы для юридических обычаев киргизов, вып. 1-2. - Омск, - 1886; Максимов Н. Народный суд у киргизов // Журнал юридического общества – 1897. – Кн. 8. – С. 48-80; Добросмыслов А.И. Суд у киргизов Тургайской области в 18 и 19 веках. – Казань, – 1904; Мякутин А.И. Юридический быт киргизов // Труды Оренбургской ученой Архивной комиссии. – Оренбург, – 1911; Кауфман А.А. Сибирское переселение на исходе 19 века. Спб., 1901; Седельников Т.И. Борьба за землю в киргизской степи: Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства. Спб., 1907.

9. Машимбаев С.М. Колониальная система царской России. Алматы, 1994.
10. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX в. (1867-1907 гг.) - Алматы: Наука, 1963. - 410 с.
11. Галиев В.З., Мажитов С.Ф. История колонизации Казахстана в 20-60-х годах XIX века. - Алматы: «Мектеп», 2009. - 328 с.

Нұрпейіс Талдыбек Өліұлы

т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, Алматы қ, Қазақстан, E-mail: taldybek_n@mail.ru

Баяхметов Серік Үмітбайұлы

философия докторы (PhD), ғылыми-зерттеу жұмысы қызметінің аға ғылыми қызметкері, «Астана қаласының Мемлекеттік архиві», Астана, Қазақстан, E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

ДАЛА ӨЛКЕСІН ОТАРЛАУ ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала Дала өлкесі отарлау тарихының тарихнамасының мәселелерін анықтауға арналған. Авторлар Қазақстанда әкімшілік реформалар жүргізе отырып, хан билігін жоюға бағытталған казактардың пайда болу тарихын талдады. Казактардың патшалық империялық саясатының негізгі жетекшісі ретіндегі отаршылдық рөлі атап өтілді. Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынас мәселесін ғылыми тұрғыдан зерттеу отарлау үдерісін жан-жақты зерттемейінше мүмкін емес. Отарлау тарихының тарихнамасына проблемалар қою және талдау тек көпұлтты мемлекеттер үшін ғана емес, сонымен қатар халықаралық саясат тұрғысынан да қызығушылық тудырады. Зерттеу тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыдан да өзекті бірқатар мәселелерді шешуге бағытталған, өйткені қазір Қазақстан-Ресей қатынастары мемлекетаралық сипатқа ие болды.

Түйін сөздер: тарих, Қазақстан тарихының тарихнамасы және деректану, дала өлкесін отарлау, ғылыми зерттеудің еуроцентристік бағыты, әкімшілік-сот реформалары.

T.A. Nurpeis

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Academician of the Academy of History and Social Sciences, Almaty, Kazakhstan, E-mail: taldybek_n@mail.ru

Bayakhmetov Serik Umutbayevich

Doctor of Philosophy (PhD), Senior Researcher of the Research Work Service, «State Archive of Astana city», Astana, Kazakhstan, E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

**SOME PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY OF THE
HISTORY OF COLONIZATION OF THE STEPPE REGION**

Abstract. This article is devoted to identifying the problems of historiography of the history of colonization of the Steppe region. The authors analyzed the history of the appearance of the Cossacks, aimed at eliminating the khan's power with the implementation of administrative reforms in Kazakhstan. The colonialist role of the Cossacks as the main conductor of the imperial policy of tsarism is noted. Scientific study of the problem of relations between Kazakhstan and Russia is almost impossible without a comprehensive study of the colonization process. The formulation of problems and the analysis of the historiography of the history of colonization is of interest not only for multiethnic states, but also from the point of view of international politics. The research should be aimed at solving a number of problems that are relevant not only scientifically, but also in practical terms, since now Kazakh-Russian relations have acquired the character of interstate relations.

Key words: History, historiography and source studies of the history of Kazakhstan, colonization of the steppe region, Eurocentric orientation of scientific research, administrative and judicial reforms.

References

1. Galuzo P.G. Agrarnye otnosheniya na yuge Kazahstana v 1867-1914 gg. – Almaty: «Nauka», 1965. – 346 s.
2. Kozybaev M.K. Istoriya Rossii est' istoriya strany, kotoraya kolonizuet'sya. K voprosu vhozhdeniya Kazahstana v sostav Rossii // Kazahstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. Kn. 1. – Almaty, – 2000; Kasymbaev ZH.K. Problemy istorii nacional'no-osvoboditel'nykh dvizhenij v Kazahstane v XVIII nachale XX vv.: teoretiko-

metodologicheskie aspekty // Otan tarihy. –2003. – № 1; Abdirov M.ZH. Voenno-kazach'ya kolonizatsiya (konec XVI -nachalo XX vv.): opyt istoriko-evolyucionnogo analiza: Dis. ... d-ra istor. nauk. Almaty, 1998; Elagin A.S. Kazachestvo i kazach'i vojska v Kazahstane. Almaty, 1993; Mitropol'skaya T.B. Iz istorii Semirechenskogo kazachestva. Almaty, 1997.

3. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kazackih ord i stepej. Spb., 1832. CH. 3. Novoe izdanie: – Almaty, – 1996. – 401 s.

4. Krasovskij M. Oblast' Sibirskih kirgizov, ch. 1-2. Spb., 1868; Kuz'minskij M. Kratkoe statisticheskoe obozrenie Zapadnoj Sibiri // Materialy dlya statistiki Rossijskoj imperii, ch.1. Spb., 1839; Blaramberg I.F. Voenno-statisticheskoe obozrenie zemli kirgiz-kajsakov Vnutrennej (Bukeevskoj) i Zaural'skoj (Maloj) ordy Orenburgskogo vedomstva. Spb., 1848; Hanykov YA. F. Geograficheskoe obozrenie Orenburgskoj gubernii //Materialy dlya statistiki Rossijskoj imperii, ch.1. Spb., 1839; Gagamejster YU.A. Statisticheskoe obozrenie Sibiri, sostavlennoe po vysochajshie ego Imperatorskie velichestva povoleniyu, pri Sibirskom komitete. ch. 1-3. Spb., 1854.

5. Bronevskij S. B. Zapiski o kirgiz-kajsakah Srednej Ordyy //Otechestvennye zapiski, 1830, T. 41, 42, 43. Novoe izdanie – Pavlodar: TOO «EKO», 205, – 168 s. / biblioteka kazahskoj etnografii, Tom 5;/ Vel'yaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestiya o kirgiz-kajsakah i snosheniyah Rossii i Srednej Azii so vremeni konchiny Abulhairhana (1748-1765 g.) Ufa, 1855; Gejns A.K. Kirgizskie ocherki //Voennyj sbornik. 1866, № 1, 6, 7; Zavalishin I.I. Opisanie Zapadnoj Sibiri. Sibirsko-kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. Orenburg, 1867; Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti, t. 1. Tashkent, 1889; Rumyancev P.P. Kirgizskij narod v proshlom i nastoyashchem. Spb., 1910.

6. Tyaukin Muhammed-Galij. O hozyajstve ordyncev, kochuyushchih v Zaural'skoj stepi // Ekonomicheskie zapiski. – 1861. – № 41.

7. Bukejhanov A. Kirgizy. Formy nacional'nogo dvizheniya v sovremennyh gosudarstvakh. (Pod red. A. I. Kostelyanskogo), SPb, 1910; CHormanov M. O skotovodstve u kirgizov Zapadnoj Sibiri // Sel'skoe hozyajstvo i lesovodstvo. – S.-Pb., 1883. – №17-19; Alektorov A.E. Skotovodstvo kirgizov // Orenburgskij listok, 1888, №17-19; Gern V. Harakter i nrawy kirgiz-kazahov. Skotovodstvo kirgizov. // Pamyatnaya kniga Semipalatinskoj oblasti. Semipalatinsk, 1899; Dobrosmyslov A.I. Skotovodstvo v Turgajskoj oblasti // Sel'skoe hozyajstvo i lesovodstvo. CH. 65, Spb., 1894; Divaev A.A. Iz oblasti kirgizskogo skotovodcheskogo hozyajstva. Tashkent, 1905.

8. Samokvasov D.YA. Sbornik obychnogo prava sibirskih inorodcev – Varshava, – 1876; Zagryazhskij G. S. YUridicheskie obychai kirgizov i o narodnom sude u kochevogo naseleniya Turkestanskogo kraya. Spb., 1876; Makoveckij P.E. Materialy dlya yuridicheskikh obychaev kirgizov, vyp. 1-2. - Omsk, - 1886; Maksimov N. Narodnyj sud u kirgizov // ZHurnal yuridicheskogo obshchestva – 1897. – Kn. 8. – S. 48-80; Dobrosmyslov A.I. Sud u kirgizov Turgajskoj oblasti v 18 i 19 vekah. – Kazan', – 1904; Myakutin A.I. YUridicheskij byt kirgizov //Trudy Orenburgskoj uchenoj Arhivnoj komissii. – Orenburg, – 1911; Kaufman A.A. Sibirskoe pereselenie na iskhode 19 veka. Spb., 1901; Sedel'nikov T.I. Bor'ba za zemlyu v kirgizskoj stepi: Kirgizskij zemel'nyj vopros i kolonizacionnaya politika pravitel'stva. Spb., 1907.

9. Mashimbaev S.M. Kolonial'naya sistema carskoj Rossii. Almaty, 1994.

10. Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX-nachala XX v. (1867-1907 gg.) - Alma-Ata: Nauka, 1963. - 410 s.

11. Galiev V.Z., Mazhitov S.F. Istoriya kolonizatsii Kazahstana v 20-60-h godah HIH veka. - Almaty: «Mektep», 2009. - 328 s.

Gabdulina Bagysh Akhmetovna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Political Science,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, bagish68@yandex.kz

Sunchaliev Askhat Maratuly

1st year master's student in the specialty «Political Science»
of the Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan, 14aseke53@gmail.com

RELATIONS BETWEEN THE KAZAKH KHANATE AND THE DZUNGAR KHANATE

Abstract. *This article examines the historical relationship between the Kazakh and Dzungarian Khanate during the XVII-XVIII centuries in Central Asia. The interaction between these two entities, characterized by both cooperation and conflict, played a significant role in shaping the political landscape of the region. This study explores the dynamics of diplomatic engagements, military encounters, economic ties, and cultural exchanges between the Kazakh and Dzungar khans, shedding light on their mutual dependencies and rivalries. The proposed article attempts to fill in the existing gap in the study of the period under consideration and the events accompanying it by systematizing documentary material. By analyzing primary sources and existing scholarship, the article offers insights into the complexities of interstate relations in Inner Asia during this pivotal era.*

Keywords: *Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, Central Asia, diplomacy, military history, cultural exchange.*

Any state has objective goals that are dictated by geographical and economic, political and social conditions dictated by them. Exploring the history of the rise and fall of steppe empires from the Huns to the Mongols, Lev Nikolaevich Gumilyov describes the role of landscape in the fate of nomadic peoples and the principles of their coexistence. The relations of steppe communities, although different from sedentary peoples, directly depend on access to the vast grasslands of Eurasia and control of key trade routes along the routes of the Great Silk Road [1].

At the turn of the 15th and 16th centuries, such fundamental changes took place in the vastness of Eurasia as the fall of the Yuan dynasty in China and the studied rollback of nomads back to the steppe, the fall of the Golden Horde and the emergence of independent khanates. Thus, the emergence of independent actors of the Kazakh Khanate and Dzungaria occurred against the background of the strengthening of sedentary empires, such as the Ming dynasty in China and the Russian kingdom, which, after standing on the Ugra River and the final collapse of the Golden Horde, will begin to include the lands and khanates of the once great ulus of Jochi [2]. Thus, the Kazakh Khanate and

Dzungaria, as independent states with their own objective political and economic goals, emerged under conditions of the shrinking steppe zone of Eurasia and the sedentary centers that inevitably became targets of the aforementioned powerful neighbors. This situation led to inevitable conflicts over control of resources and means to achieve their practical objectives. The conflicts between the Oirats and Kazakhs, if not inevitable, were objectively predictable. All this lends a very complex, multifaceted, and ambiguous character to the relationships between the Kazakh Khanate and the Oirats.

Given all the above, it is important to note that key information about the nature of the relations between the two states, as well as critical data, comes primarily from Chinese synchronous sources, and later from Russian sources of the 19th-20th centuries, which began to actively introduce Chinese sources of that era into scientific circulation [3].

While the conditions of the emergence and strengthening of the Kazakh Khanate until the death of Kasym Khan and the subsequent decline due to increasing internal strife are well studied and do not require additional attention within this scope due to their well-known and accessible nature, the history of the Dzungar Khanate and the formation of its expansionist aspirations to the West needs separate coverage. The Oirats' interest in conquering the nomadic lands of the Jochi ulus and the cities of Central Asia emerged as early as the mid-15th century [4]. Moreover, as noted in the chronicles of the Ming dynasty, the Oirats were seen as an adversary who nonetheless managed to strengthen their position in the steppe, as evidenced by the Oirat rulers adopting the title of «Khagan» [5]. This event, according to Chinese sources, is dated to 1453 during the reign of Khan Esen, four years before the Oirats' invasion of the former territories of the White Horde, where the process of Kazakh ethnogenesis was nearing its final stage.

A significant role in the future formation of Kazakh-Oirat relations was played by the Oirats' invasion of the territory of Moghulistan and the Uzbek ulus under the leadership of Uch-Temir Taiji in 1457. As a result of the severe defeat and the loss of significant influence in the steppe by Khan Abulhair, Sultans Kerei and Janibek took advantage of the situation and migrated to Moghulistan, where they formed the core of the future Kazakh Khanate [6]. Understanding the complex subordinate relationships of the first Kazakh khans with Moghulistan and the Shaybanids, as well as the persistent struggle between the khans of Moghulistan and the Oirats for Semirechye and Eastern Turkestan, one can confidently speak of stable diplomatic relations between the Kazakhs and the Oirats. This is due to the presence of both converging and mutually exclusive interests and the necessity of their realization. More detailed insights are provided by Mirza Muhammad Haidar Dughlat, who describes the Oirat invasions into the territories of the khans of Moghulistan [7].

In fact, Chinese synchronous sources note the consolidation of the Oirat tribes and the strengthening of their position in Mongolia and Central Asia in the late 15th to early 16th centuries, against the backdrop of the weakening tribal unions in Eastern Mongolia, and the emergence and strengthening of the Kazakh Khanate [8]. By the beginning of the 16th century, the Oirat pastures were squeezed between the Kazakh Khanate and Eastern Mongolia. The Oirats had to engage in persistent battles with neighbors who sought to expand their pastures at the expense of Oirat lands and displace them from the markets of sedentary countries. Thus, having exhausted the possibilities of advancing eastward, the only path for the Oirats to advance and strengthen remained the lands of Eastern Turkestan, the oases of Turfan, and Central Asia [3, p. 112].

Furthermore, a particularly important fact that added a unique character to the relations between the Kazakh Khanate and the «Dörben-Oirat» was the adoption of the title «Khagan» by the Oirat ruler, an event noted in Chinese sources [6, p. 28]. The fall of the Mongol Yuan dynasty in China may have eliminated the power of the Great Khans in China, but it did not destroy the institution of

Chinggisid Khans in Mongolia itself, forcing the Oirats, who had strengthened in Western Mongolia, to recognize nominal dependence on the Chinggisids [9]. However, as a result of the power struggle between Toqta-Buqa Khan and the ruler (taishi) of the Oirats, Esen, the latter emerged victorious. In 1453, Esen besieged Karakorum, where Toqta-Buqa Khan resided. The majority of Eastern Mongolian tribal leaders switched sides to support Esen, which was reported to the Chinese Emperor by Oirat envoys in the same year [8, p. 96]. However, this situation did not find a positive response among the Kazakh khans and the upper aristocracy integrated into the administrative system. After Esen-taishi's death, the conflict between the Mongols and the Oirats continued and culminated in the establishment of the Dzungar Khanate in 1635.

The history of relations between the Dzungars and the Kazakhs in the 16th century takes on a much more complex nature. Evidence of this complexity can be found in the story of the Kazakh embassy led by Kul Muhammad to the Tsar of All Rus and Grand Prince of Moscow, Fedor Ivanovich. On January 20, 1594, a documented conversation took place between the Kazakh ambassador and Uraz-Muhammad. Of particular interest is the following excerpt: «Now your uncle Tevkkel Tsarevich has taken control over the Kazakh Horde, and his brother Shahmagomety Tsarevich has been placed among the Kalmyks, and they all migrate together in union, and with the Bukharan Tsar now in peace for a time, and with the Nogais and their brothers in peace, and with the children of Tenehmat and Urusov – neither here nor there» [10, p. 6]. The message refers to a tribe or a part of the Oirat tribes that managed to migrate from Western Mongolia in the late 1590s [4, p. 69].

The reasons behind the migration of these Oirat feudal lords from Dzungaria can be attributed to socio-economic conditions and the external political environment of Oirat society at that time. In Soviet-era historiography, it was believed that by this time, Oirat society faced a severe crisis driven by two main factors. Firstly, there was a general shortage of grazing territories due to natural population growth. Secondly, intra-feudal strife among rulers intensified, prompting some Oirats (including Kalmyks, primarily Torghuts, Derbets, Khoshuts, and others) to relocate. These events can be seen as precursors to the later expansion of Dzungaria, when Torghut tribes resettled from the Altai into Russian territories, and Khoshuts migrated from the Altai region to the area around Lake Khukhonor, thereby expanding Oirat influence across extensive regions of Central Asia. This viewpoint is attributed to N. Bichurin [4, p. 59].

Similar issues were experienced by states in Central Asia and Kazakh rulers. Mahmud Choros, a contemporary of the era, described such a problem in the following words: «...the Mongols have increased in number, so has their livestock; now, they feel cramped in the Kashgar mountains...» [11]. It is evident that when avenues to increase their own means of production, i.e., fertile pastures, were exhausted, armed forces were employed as the sole means to project power in politics. Moreover, even during the time of Khan Taukel, in the late 1590s, the Kazakh Khanate attempted to displace the Dzungars from Eastern Semirechye [4, p. 77].

It is noteworthy that the future formation of Kazakh-Dzungar ties is closely linked to the emergence of another «center» of Dzungar political influence – the migration of some Oirat tribes to the Volga and Ural River regions, adopting a new self-designation as «Kalmyks» On August 20, 1609, the Kalmyks officially recognized their vassal dependence on Russia, while maintaining close ties with their main core in Western Mongolia [3, p. 114]. The establishment of their own state entity along the Volga dates back to 1633.

Thus, by the early 17th century, the Kalmyks not only displaced the Nogai factor in the relationship system between the Kazakh Khanate and Russia but also emerged as a key player in regional international politics themselves. Consequently, both the Kazakh Khanate and the Dzungars considered the option of accepting Russian suzerainty to pursue their own interests in the region.

The intensification of relations between the Dzungar Khanate and the Kazakh Khanate occurred in the latter half of the 17th century. A significant difference lies in the fact that before 1635, Kazakhs faced scattered Oirat tribes, whereas after their weakening, they confronted a unified Dzungar state, strengthened further after reforms under Batu Khan Taiji [4, p. 111]. Interestingly, according to reports from Astrakhan voivode I. Repin, the authority and power of Batu Khan Taiji reached such heights that there are documented appeals by him to the Torghts (i.e., Kalmyks) demanding their resettlement back to Dzungaria. Conversely, centrifugal tendencies were observed within the Kazakh Khanate in the early 17th century. During the reign of Esim Khan (1598-1628), Sultan Tursun solidified his position in newly annexed Tashkent with the support of loyal Katagan tribes. Subsequent events indicate the weakening of central authority, with sultans exhibiting independence, sometimes leading to direct acts of disobedience. The destruction of the entire Katagan tribal union during the Turysyn uprising, known in history as the «Katagan massacre», not only undermined the authority of the central government but also depleted part of the military strength of the Kazakh Khanate [12].

In an attempt to counterbalance the growing power of the sultans, Esim Khan introduced a new code of laws, the «Old Path of Khan Esim» aimed at strengthening the judicial apparatus (Kaz. Bi) [13]. Conversely, within Mongolia and under direct pressure from the Dzungar leadership, the majority of the ««Great Code»» laws were created to codify customary law norms in the interests of the feudal elite and to legally consolidate existing feudal socio-economic relations among Mongols and Oirats [13].

The escalation of relations between the Oirats and the Kazakhs is documented in synchronous Russian sources. Several significant and intriguing events describe the complexity of relations not only between Kazakhs and Dzungars but also among many actors in the region in the early 17th century, which are crucial to consider in this context.

The first event recorded in Russian sources involves contacts between a «vassal of the Bukharan Khan» self-proclaimed Khan Tursyn, and the Dzungars: «The envoy of the Bukharan Khan sent to the Kalmyk taishas ambassadors of his for this purpose: the Bukharan Khan's merchants go to Russian cities with goods and your Kalmyk people on the road of Bukharan merchants beat and rob... Otherwise, I will send my warriors to you» [14]. The threat from Khan Tursyn was not executed, and soon he took an adversarial position against the Bukharan Khan, later aligning with Esim Khan against Bukhara.

The second important passage from Russian documents not only points to existing points of conflict between the Oirats and Kazakhs in the steppe, but also therefore, in the early 17th century, the close diplomatic relations of Kazakh rulers can be demonstrated by several documented cases, as described in the works of I.Ya. Zlatkin and V.A. Moiseev. «And Altyn Khan joined forces with the Kazakh land, and the Kazakh people with the Nogais (against the Oirats)... they wait for the Kazakh hordes to soon attack the Oirats from their side» [15]. It can be inferred that the Oirats posed a significant threat to the possessions of both the Nogai and Kazakh aristocracy, as well as to the Eastern Mongol tribes, who, with few exceptions, maintained hereditary power of Chingizid princes, one of whom was Altyn Khan. This situation is confirmed by the words of the Tobolsk merchant Mukhtar Avzheev: «the Moguls settled with the Kazakh horde and the great Kyrgyz» [16]. This letter dates back to 1625. As a result of the formation of an anti-Oirat coalition in the 1620s-1630s, Oirat tribes were increasingly forced to move within the boundaries of the Russian state, as actively reported in official Russian correspondence. However, this situation sharply changed due to the intra-Dzungar conflicts that, however, ended with the coming to power of Batu Khuntaiji and the exacerbation of the struggle between Esim Khan and Sultan Tursyn.

During the reign of Batu Khuntaiji, a series of military conflicts and major battles occurred, including the legendary Battle of Orbulaq in 1643, also described in Russian sources by Ambassador G. Ilyin: «And Yangir went to meet the taishi with an army, and the army was with Yangir 600 people» [4, p. 129]. However, besides the well-known history of Zhanguir Khan's victory, this excerpt is interesting for another reason – it contains the intentions of the Oirats to continue their campaigns further: «... and now in the spring the taishi wants to go to war against them, Yangir and Yalantush» [14, p. 139]. Only the death of Batu Khuntaiji, followed by dynastic struggles among his 11 successors for the throne, gave the Kazakh Khanate a temporary respite. Additionally, defeat in the war of the eastern Mongolian focus of Altyn Khan and the further consolidation of tribes around the Oirat union and the descendants of Batu Khuntaiji, who took the title of the Fifth Dalai Lama, also marked the beginning of the future catastrophe in Dzungaria by another nomadic people – the Manchus, who founded their own dynasty in China in 1644 [4, p. 155]. Moreover, the situation escalated further with the inclusion of some Halh Mongol tribes and the Halhi region itself into the Qing Empire. The looming threat from the Qing Empire required actions, and in 1688, the first series of military actions between the Dzungar Khanate and the Qing Empire began. It is worth noting that due to the growing Chinese threat to the Dzungar state and the focus of political attention by Kazakh khans on the Shibaniids in connection with the intensified struggle for Syr Darya cities, this led to a temporary easing of conflict but not to peace. Presumably, already in the early years of Khan Tauke's reign, the eastern theater was viewed as secondary, and diplomatic efforts were focused on finding allies precisely in the southern, Bukharan direction.

Existing sources report on the activation of embassies in Moscow and attempts to establish diplomatic relations with Safavid Iran and the Mughal Empire in India [17]. The primary goal of Tauke Khan's diplomacy was to seek allies against the Shibaniids and Bukharans, but not against the Oirats until the mid-18th century. The situation became exacerbated in direct correlation with events in East Turkestan and Mongolia. The development of such diplomacy can be discussed by analyzing Russian diplomatic sources. Former Russian envoys in Turkestan recorded the intriguing words of Khan «Tauke»: «Is the Turkic sultan or Kizilbash Shah greater than him, Tauke Khan»? The court of Tauke Khan was well informed about key affairs in the Safavid and Indian states only with regular correspondence and exchange of embassies. Overall, positioning oneself as an equal ruler with the strongest actors in the Eurasian space could indicate the presence of strength and ways to project power in the region.

However, it is necessary to return to Oirat affairs before further considering the relations between the Kazakhs and Oirats in the early 18th century. The defeat and death of Galdan Boshoktu Khan in 1697 marked the end of the Oirats' armed struggle for the Khalkha region, which fell under the control of the Qing Dynasty of China. However, to the credit of the deceased, Chinese sources directly indicate the victories of the third Khanate. Yuan Ye personally reflects on the defeated enemy, listing among the conquered and defeated lands and cities «Turpan, Sayram, Hasak, Bukhara, and Samarkan» [4, p. 208]. The Oirats managed to release the forces occupied by the war and direct them to solving problems on the Kazakh direction even with Zevan-Rabdan, the nephew of the deceased Galdan Boshoktu [2, p. 105].

Of course, conflicts between the Kazakhs and Oirats at the end of the 17th century did not end, although despite the secondary nature for the Oirats, they were successful. In addition, relations with the Oirats became even more complicated due to the active strengthening of the western center of Oirat influence, namely the strengthening of the Kalmyk ruler Ayuka, who took the title «Khan» in 1690. It is interesting that this title was accepted from the Dalai Lama and clearly agreed with the «greater Oirats» in the east [12, p. 104].

However, attention should be paid to another important change in the policy of the Jungar Khanate after the death of Galdan Boshoktu. In his work, I. Ya. Zlatkin gives the following interpretation of events: Galdan Boshoktu was the uncle of Zevan-Rabdan. During the first war with the Manchus, Galdan Boshoktu lost power due to the uprising and loss of operational rear and sources of replenishment, which passed under the control of Zevan-Rabdan. The latter, coming to power, concluded peace with the Qing Dynasty and, in fact, accepted the loss of the Khalkha region, but focused his attention on the west and Tibet. The latter was conquered in September 1717 [4, p. 225]. However, this event could not go unnoticed by China, which could not allow the control of the most important ideological center of Lamaism by the Jungars and began new military actions in 1719-1720. Is it worth mentioning that the Kazakh feudal lords tried to take advantage of such a turn of events and regain the regions of Semirechye and Eastern Kazakhstan in 1719 [12, p. 105]. The future catastrophe in the history of the Kazakh people will occur during the war between China and the Jungar Khanate. In 1722/23, military actions in Tibet ended with the death of the Qing Emperor Kansi.

Understanding the full danger posed by the Jungar Khanate in the early 18th century, the Kazakhs sought an alliance with Russia to combat the Oirats. The Oirats themselves provided a convenient pretext for such negotiations: Russia found the very possibility of a «Turkic-Mongolian» actor emerging on its southern borders unacceptable. The strengthening of either the Kazakhs or the Jungars was deemed unacceptable [14, p. 41]. Moreover, during Buhholz's expedition into Southern Siberia and the Irtysh, fierce resistance was encountered from Oirat detachments. Additionally, territorial disputes and issues regarding the taxation of various tribes led to a long chain of diplomatic relations between Zevan-Rabdan and the Siberian governor, Prince Gagarin. Seeing an opportunity to capitalize on strained relations between the Oirats and the Russians, Kazakh feudal lords attempted to form an alliance with Russia. Russian sources document the arrival of Kazakh envoys to Prince Gagarin, who expressed the following: «If the Khan and all the Kazakh horde wish to be at peace with his Majesty's people, or to fight only with the Kalmyk ruler, the Kontoi ... then the Khan and all the Kazakh horde numbering twenty or thirty thousand will always be ready» [4, p. 226]. However, Russia did not agree to conclude such agreements, demonstrating its attempt to maintain a neutral position, cleverly playing on the interests of both sides. Furthermore, after 1723, Kalmyk Khan Ayuka, desiring to participate in the Jungar's new expansion and secure himself from retaliatory actions by Kazakh and Karakalpak troops under the leadership of Khan Abulkhair, actively sought assistance from Russia. This fact is recorded in an official letter dated December 12, 1723 [12, p. 107].

Thus, it can be concluded that Kazakh-Jungar relations cannot be considered apart from the political and economic factors in Central Asia. The struggle between the two states spanned a long historical period, with an active phase in the early 16th century and continuing until the end of Galdan Tseren's rule. Relations between the Kazakhs and Oirats developed unevenly, passing through periods of both strengthening and weakening of the two states throughout the 16th-17th centuries.

These relations were complex and varied, encompassing open military conflicts, diplomatic maneuvers, alliances, and trade agreements. Both sides sought to preserve and strengthen their influence in the region, influencing their domestic policies and economic development. Mutual raids, military campaigns, and political intrigues were integral parts of their interactions, significantly impacting the lives of the peoples inhabiting Central Asia.

The political ambitions and economic interests of the Kazakhs and Jungars often clashed, leading to periodic escalations and lulls in their relations. These relations were also influenced by external factors, such as the influence of neighboring states and empires that sought to exploit the conflict for their own interests. Thus, Kazakh-Jungar relations represent a complex and multi-layered process reflecting the dynamics of political and economic changes in Central Asia during this historical period.

Bibliography:

1. Gumilev, L. N. Drevnyaya Rus' i Velikaya Step' [Ancient Rus' and the Great Steppe]. Moscow: Mysl, 1992. - 544 p.
2. Gumilev, L. N. Ot Rusi k Rossii [From Rus' to Russia]. Moscow: Ekslibris-Press, 1992. - 512 p.
3. Boldyreva, O. N. O probleme vzaimootnosheniy Dzhungarskogo i Kazakhskogo khanstv i ob ikh poddanstve russkomu gosudarstvu. Tomsk, Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014, No. 379, pp. 112-114.
4. Zlatkin, I. Ya. Istoriya Dzhungarskogo khanstva (1635-1758) [History of the Dzungar Khanate (1635-1758)]. Moscow: Nauka, 1964.
5. Feoktistov, A. L. Russkie, kazakhi i Altai [Russians, Kazakhs, and Altai]. Moscow: Alfa i Omega, 1992.
6. Kukeev, D. G. Kommentirovannyi perevod 328 tsuanov «Min shi. Oyraty» [Annotated Translation of 328 Quatrains «Min shi. Oirats»]. Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN, 2008, No. 2, pp. 24-31.
7. Mirza Muhammad Khaidar Dulati. Tarikh-i Rashidi. Vostochnaya literatura. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tarich_Rashidi_II/frames.htm (accessed: June 23, 2024).
8. Pokotilov, D. Istoriya vostochnykh mongolov v period dinastii Min [History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty]. St. Petersburg: Tipografiya imperatorskoi akademii nauk, 1893. - 242 p.
9. Mote, F. W. The Rise of the Ming Dynasty, 1330-1367. Harvard Journal of Asiatic Studies, 1961, Vol. 20, No. 1/2, pp. 232-288. URL: https://www.jstor.org/stable/603353?read-now=1&seq=2#page_scan_tab_contents (accessed: June 23, 2024).
10. RGADA. f.122. Op.1. d.2.
11. Shah-Mahmud Churas. Khronika [Chronicle]. Critical text, translation, comments, research, and indexes by O. F. Akimushkin. 2nd ed. St. Petersburg: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo, 2010. - 496 p.
12. Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dney. T. 3. Almaty: Institut etnografii im. Ch.Ch. Valikhanova, 2024. - 768 p.
13. Sanchirov, V. P. Istoricheskoe znachenie Dzhungarskogo s'ezda mongolskikh i oyratskikh knyazei 1640 g. Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN, 2008, No. 2, pp. 15-21.
14. Moiseev V.A. Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII-XVIII centuries). Alma-Ata, 1991, 238 pp.
15. TsGADA, f. Zyungarskie dela, op.113, 1620 g., d.1, l.10.
16. TsGADA, f. Sibirskii prikaz, d.6, l.94-95 ob.
17. Atygaev, N. A. Kazakhskoe khanstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii Evrazii. Mir bol'shogo Altaya, 2015, No. 1(3), pp. 201-212.

Ғабдулина Бағыш Ахметқызы

*т. г. к., профессор, А. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Саясаттану» кафедрасының меңгерушісі,
Астана, Қазақстан, bagish68@yandex.kz*

Сунчалиев Асхат Маратулы

*А. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Саясаттану» мамандығы бойынша 1 курс магистранты,
Астана, Қазақстан, 14aseke53@gmail.com*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа. Бұл мақалада Орталық Азиядағы XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы тарихи қатынастар қарастырылады. Ынтымақтастықпен де, қақтығыспен де сипатталатын осы екі субъектінің өзара әрекеті аймақтың саяси ландшафтын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Бұл зерттеу қазақ және жоңғар хандары арасындағы дипломатиялық қатынастардың, әскери қақтығыстардың, экономикалық байланыстар мен мәдени алмасулардың динамикасын зерттеп, олардың өзара тәуелділігі мен бәсекелестігіне жарық түсіреді. Ұсынылған мақалада құжаттық материалды жүйелеу арқылы қарастырылып отырған кезеңді және онымен бірге жүретін оқиғаларды зерттеудегі бар олқылықтың орнын толтыруға тырысады. Бастапқы дереккөздер мен қолданыстағы ғылыми зерттеулерді талдай отырып, мақала осы тарихи дәуірдегі Орта Азиядағы мемлекетаралық қатынастардың күрделілігі туралы түсінік береді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, Орта Азия, дипломатия, әскери тарих, мәдени алмасу.

Габдулина Бағыш Ахметовна

к. и. н., профессор, заведующая кафедрой политологии ЕНУ им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан, bagish68@yandex.kz

Сунчалиев Асхат Маратулы

магистрант 1 курса по специальности «Политология» ЕНУ им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан, 14aseke53@gmail.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются исторические взаимоотношения между Казахским и Джунгарским ханством в период XVII-XVIII вв. в Центральной Азии. Взаимодействие между этими двумя субъектами, характеризующееся как сотрудничеством, так и конфликтом, сыграло значительную роль в формировании политического ландшафта региона. Данное исследование исследует динамику дипломатических отношений, военных столкновений, экономических связей и культурных обменов между казахскими и джунгарскими ханами, проливая свет на их взаимную зависимость и соперничество. В предлагаемой статье предпринята попытка восполнить посредством систематизации документального материала существующий пробел в исследовании рассматриваемого периода и сопровождавших его событий. Анализируя первоисточники и существующие научные исследования, статья предлагает понимание сложностей межгосударственных отношений в Средней Азии в эту историческую эпоху.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарское ханство, Средняя Азия, дипломатия, военная история, культурный обмен.

Нәсіреддин Назаров

саяси ғылымдар докторы,
Ташкенттегі Камалиддин Бехзад атындағы
сурет және дизайн институтының профессоры

ЛАҚАЙЛАР

Бұл ұлыс – түркінің қазаққа өте жақын бір бұтағы

Түркі халықтары әлем өркениетінің дамуына үлкен үлес қосып, жалпыадамилық даму, мәдени және рухани факторлардың дамуын да қамтамасыз етіп келгені тарихтан жақсы белгілі. Түркілер шын мәнінде өз дара тұлғаларын мақтан етіп, олардың аттарын тарихи идеологияда сақтап келумен бірге, олардың қызметін паш ету сезіміне бөленгені де қуанарлық жайт.

Лақайлар өзбек ұлты құрамындағы түркі ұлысы. Олар негізінен қазіргі Тәжікстан Республикасының орталығы мен оңтүстік бөлігінде, яғни Саманиян (бұрынғы Ленин), Кофарнихон (бұрынғы Орджоникидзеабад), Хиссар аудандарында, Хатлон облысындағы Қорғантөбе және Колап аймақтарында қоныстанған. Бұл ұлысқа жататын адамдардың саны Тәжікстанда 500 мыңнан астам, ал шет елдерде 500 мыңға жуық, яғни жалпылай саны бір миллионға таяды. Лақайлардың бірнеше тобы Тәжікстанмен көрші Ауғанстандағы Бағлан, Құндыз, Тахор провинцияларында, Пәкістандағы Карачи қаласында және оның төңірегінде, Сауд Арабиясындағы Мекке, Мәдине мен Жидда қалаларында, Түркиядағы Жайланпанар, Антакия, Ыстанбұл, Шонли Урфа және Зәйтүн Мұрны аймақтарында, Ирандағы Тегеран қаласы мен елдің Шираз, Захидон, Керманшах, Ғазвин, Хурмузхон провинцияларында тұрғылықты өмір сүреді.

Лақайлар түркі ұлыстарының қалыптасуында маңызды рөл атқарған сақтар, одан соң арғындар мен қыпшақтардың ұрпағы болып табылады. Жұртқа белгілі, X-XV ғасырларда бұл үш ру ірі этностық топ болып, түркі халықтарының этногенезінде ерекше рөл атқарған. Олар этноәлеуметтік және тарихи даму барысында лақайлар ретінде ерекшелігін сақтап келді.

Лақай ұлысының қалыптасу жолы да басқа түркі тілдес ұлыстардың қалыптасу үдерістеріне өте ұқсас. Ғылыми әдебиетте олардың тарихы туралы бірнеше пікірлер айтылған. Бұлар: 1. жоғарыда келтірілген аймақтарда қалыптасып дамыған тұрақты этностық топ; 2. лақайлар – бұрынғы Түркі қағанатындағы (VI ғасыр) түркілердің ұрпағы; 3. олар бұл аймақтарға қарлұқтармен (VIII ғасыр) және моңғолдармен (XIII ғасыр) бірге ауып келгендер; 4. лақайлар – Мауароуннаһрға Шайбани хан әскерлерімен бірге келген Дешті қыпшақ өзбектері (XV-XVI ғасырлар).

Осынау үдерістің нәтижесінде XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басында Дешті қыпшақ елі, ал жаңа тарихтың соңғы кезеңдерінде басқа түркі халықтарының кейбір топтары да Орталық Азияға ауып келіп, байырғы этнос құрамына табиғи жолмен сіңісіп кеткен. Бұл жағдай XVII-XVIII ғасырларға тән екендігін қазіргі күннің тарихи фактілері де сипаттап тұр.

Бүгінгі күнге дейін лақай этнонимінің шығу тегі мен оның мағынасы туралы анық пікірлер жоқ еді. Өзімнің көп жылдық ізденістерімнің нәтижесі болған және лақайлар шежіресінде кездесетін қазақ ұлтына ұқсас этнонимдер тарихымыздың, сонымен қатар этностық қалыптасуымыздың жалпылығын білдіретін факторлар жаңа болжамдар айтуға негіз болды. Мен қазақтарда «Алақай батыр» дастанының бар екенін естіп, оны іздей бастадым. Бұл тақырыпты жырлаған жыраулар өмірден өткен болса да, оның ізбасарлары ел ішінде әлі де болса бар екенінен үміттеніп, бірнеше рет Шымкент, Сайрам, Түркістан қалаларына барып, Өмірзақ Көлбайұлының осы дастанды жырлағанын, дүниеден өткенін, бұл шығарманы жыраудан ғалым, профессор Қыдырәлі Саттаров жазып алғанын естідім. Нәтижесінде, профессор Сайдәлі Оразалиевтің көмегімен Қ. Саттаровтың 2006 жылы Алматыда жарық көрген «Қазақтың ерлік эпостары» шығармасын тауып, «Алақай батыр» дастанымен таныстым. Сөйтіп, бұл ұлыстың қалыптасуы және оның этимологиясына қатысты құнды мәліметтердің барлығына көз жеткіздім. Эпос былай басталады:

«Қыпшақ елінен Алаңқай батыр шыққан екен, бірақ ол ерте өмірден озады. Одан Алақай батыр деген ұл қалады. Бұл кезеңде, яғни XIV-XVI ғасырларда қыпшақтарға қызылбастардың шабуылы мен басқыншылығы күшейген уақыт еді. Қызылбастардың ханы Пазылшахтың адамдары Алақай батырдың әкесінен қалған жылқы үйірін айдап әкетеді. Бұны естіген он екі жасар жеткіншек жалғыз өзі жылқыларды қайтарып алу үшін жолға шығады. Қызылбастар Алақайды ұстап алып, Пазылшахтың алдына апарады. Ханның жарлығы бойынша, оның аяғына кісен салып, қызылбастардың малдарын суару үшін құдықтың басына байлап қояды. Жас жігіт күндіз-түні су тартып, әбден сілесі құриды. Әр күні қызылбастардың балалары келіп, оған тас лақтырып, келемеждеп күліп жүреді.

Пазылшах 12-13 жыл бұрын қыпшақтардан Қырмызы деген қызды ұрлап әкелген екен, оны тоқал етіп алып, одан 11-12 жасар Шәмсіңұр деген қыз туады. Ол да бір күні қызылбас балалармен келіп, тұтқынды, яғни Алақай батырды тамашалап, болған оқиғаны анасына айтады. Ал тұтқынның реңі сізге ұқсайды дейді. Анасы бұл қыпшақ, менің әулетімнен болар-ау деп ойлап, жасырынып, құдықтың басына келеді. Сөйтеді де Алақай батырмен сөйлесіп, тек тамақ қана жіберіп тұра аламын, басқа көмек қолымнан келмейді, өзім де қызылбастардың бақылауындамын дейді. Осылайша қызы Шәмсіңұрдан лажды барынша тамақ жіберіп отырады. Біраз уақыт өтеді. Өстіп жүріп, Алақай батыр мен Шәмсіңұр бір-біріне ғашық боп қалады. Бұл кезде Пазылшахтың Гузал деген жас тоқалы өз күйеуін онша жақтырмай жүретін еді. Ол да сымбатты Алақай батырды жақсы көріп қалады. Пазылшах Қырымға соғысқа кеткен кезде Гузал осы сәтті пайдаланып, патшаның қорасындағы аттарға қарайды деген сылтаумен Алақай батырды өз ауласына ауыстырып, ойын айтады. Алақай батыр да тұтқындықтан құтылуды ойлап, оның шарттарына разы екенін, тек бірнеше күн өзіне келу үшін мүмкіндік беруді сұрайды. Патшаның аттарына қарап, бір ұшқыр тұлпарға көз салып қояды. Патшаның қыпшақ тоқал әйелі Қырмызының отауы да жақын маңда болғандықтан, Алақай батыр олармен жиі-жиі кездесіп, сөйлесіп отырады. Шәмсіңұрды алып қашу үшін оның анасынан ақ бата алады.

Бір күні Гузал оған қосылудың кезі келгенін айтады. Ал Алақай батыр ол үшін аяғындағы кісенді шешуді және айналадағы барлық сақшыларды алысырақ жөнелту керек екенін, егер олар көріп қалса, екеуінің де басы кететінін айтады. Сонда таң азда Гузалдың үйіне ке-

летінін айтады. Кісен шешіліп, қарауылдар айдалған соң, Алақай батыр қараңғы түскенін күтеді де күзет бөлмесіндегі қарумен құралданып, Шәмсінұрды патшаның жүйрік атына мінізіп алып қашады. Гузал таң атқанша Алақай батырды күтіп, шыдамы таусылған соң, оның жата-тын жеріне келіп, Алақай батырды таба алмайды. Жүгіріп қораға барса жүйрік аты да, арнайы бөлмедегі қарулар да жоқ. Сонда ғана өзінің алданғанына, батырдың қашып кеткеніне көз жеткізеді де пашын жұлып шыңғырады. Қарауылдар жүгіріп келгенде, түнде қыпшақтар шабуыл жасап, Алақай батырды да, қаружарақты да, жүйрік атты да алып кетті деп ақтала бастайды.

Қызылбастың әскерлері жиналып, қыпшақтардың артынан қуады. Бірнеше сағаттан кейін жаудың қарасы көрінген соң Алақай батыр Шәмсінұрды аттан түсіріп, өзі олжа етіп алған қылыш және найзалармен қызылбастарға қарсы шауып, бірнеше сағаттық шайқаста жараланса да жеңіп шығып, Шәмсінұрды үйіне әкеледі (мүмкін, қазақтардағы қыз алып қашу дәстүрі лақайлардың атасы – Алақай батырдан басталатын шығар – авт.).

Пазылшах Қырым соғысынан жеңіліп, басы иіліп, еліне қайтып келсе, қыпшақ тұтқынның өз қызын, жүйрік атын және қос қаруын алып қашқанын естиді. Мұндай масқаралыққа шыдай алмай, әскер жинап, тағы да жорыққа аттанады. Бұл хабар қыпшақ еліне жетеді. Алақай батыр қыпшақтардың ханымен кездесіп, бұл соғыстың себебі өзі екенін, сондықтан қанды шайқасқа алдымен өзі шығатынын айтады. Пазылшах бірнеше күн жүріп жетеді. Бұл кезде қыпшақтың сарбаздары мен батырлары да жиналып, дайын тұрады. Алақай батыр майданға шығып, Пазылшахқа енді өзінің қайынатасы екенін, қызы оның қолында отырғанын, туысқандық байланыс орнату керектігін айтып, жаудың бүкіл әскерін үйіне қонаққа шақырады. Пазылшах бұл ұсынысты қабылдамайды. Соғысатынын айтып, ортаға өз батырын шақырады. Қыпшақтардан Алақай ортаға шығып, жаудың батырын жеңеді. Нәтижеде екі арада қантөгіс шайқас басталады да, қызылбастар қыпшақтардан жеңіле бастайды. Қыпшақтар соғысты тоқтатып, тағы да туысқан болғандарын ескертіп қонаққа шақырады. Жеңілген Пазылшах ұсынысты қабылдаудан басқа шарасы қалмайды. Алақайдың үйіне келіп қызымен көріседі. Бірнеше күндік сый-сияпаттан кейін Алақайдың басшылығында қыпшақ батырлары да Пазылшахты қорғап, қызылбастардың еліне барады. Ол жерде де үлкен дастарқан жайылып, сияпат болып, екі ел тыныштықта өмір сүруге кіріседі.

XVII-XVIII ғасырлардан бастап лақайлар Жиделі Байсын, яғни Оңтүстік Бұхара маңын мекендеді. Қазақ елінде бұл кезеңде жоңғарлар мен қалмақтардың басқыншылығына қарсы елді біріктірген Қараменде би деген әулие болған. Қазіргі Тәжікстанның астанасы Душанбе қаласынан 20 шақырым жерде лақайлар тұратын үлкен Қараменде, Алматы ауылдарының екі жарым ғасырдан бері бар екені лақайлардың қазақтармен этногенетикалық жақындығын айқындай түседі.

1920 жылдың қыркүйегінде Бұхара әмірлігі құлатылды. Енді қазіргі Тәжікстан аумағының бір бөлігі шығыс Бұхара округі деп аталып, оның құрамында Душанбе, Қорғантөбе, Кулаб және Ғарм облыстары құрылды. Сонымен қатар, Душанбе облысының құрамындағы ауылдар Лақай, Жаңабазар, Ғазымәлік, Ябан, Хисар және Файызабат аудандары құрамына біріктірілді. 1924 жылы Кеңес өкіметінің әкімшілік-аумақтық шекаралау саясаты нәтижесінде Өзбекстанның құрамында Тәжікстан автономиялы республикасы құрылған соң, 1927 жылы бұрын өмірге келген аудандар одан сайын кеңейтіліп, қазіргі Рудаки, Ябан, Қорасан, Варзоб аудандарын біріктіретін лақай-тәжік ауданы құрылған болатын. Сол ауданда Қараменде ауылдық кеңесі белгіленеді де, ол құрамына Кавки, Жермешіт, Қызылқыстақ, Қорқұдық, Пахрабат, Борбұлақ, Хораз, Қышылы, Күрдексай, Мырзағұлабат, Түйешіабат, Ешме, Шар-шар, Тасбұлақ, Кішімерген, Оразбай, Ақбас, Күнтуабат, Өзденабат, Ақсарыабат, Қараменде және Алматы сынды он-

даған ауылдарды қамтыды. 1959 жылы орталықтандыру оңтүстік Тәжікстан, яғни Вахш аңғарына көшірілді. Қараменде ауылдық кеңесінің тұрғындары азайған соң, оны басқа ауылдармен қосып, Даханакиік ауылдық кеңесі деп атай бастады», делінген 2007 жылы Душанбеде жарық көрген Қ.Ахмедовтің еңбегінде. Сөйтіп, Қараменде деген ат ресми шеңберлерде өшіріліп, тек халықтың тарихи жадында ғана қалды. Қараменде бидің қабірі Қазақстанның Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында 1992 жылы қайта қалпына келтіріліп, 2012 жылдың қыркүйегінде Балқаш қаласында үлкен ескерткіштің орнатылғаны осы тарихи тұлғаның халқымыздың этноәлеуметтік және мәдени дамуындағы орнын көрсетеді. Қазіргі Тәжікстанда жасайтын лақай елінің мақсаты – Қараменде ауылында Ақтоғайдағы атамyzдың қабірінен топырақ ала барып, әулиенің қасиетті қабірін тіктеп, оған ескерткіш орнату. Бұл ондағы елдің рухани кемелденуінде өте маңызды болып тұр.

Сонымен, лақайлардың қазақтармен туыстық, тарихи байланыстарын дәлелдей түсетін жағдай осы Қараменде би. Қараменде деген ауыл қазір Фахрабад деп өзгергенімен, лақайларда бүгінге дейін бар. Демек, бұл ауыл тұрғындары Қараменде бидің ұрпақтары болып, өз аталарының құрметі үшін жерді сол кісінің атымен атаған.

Екі халықты жақындата түсетін тағы бір жағдай: лақайдың үлкен руы Есенқожа деп аталады. Шымкент маңындағы Сайрамда Есенқожа, яғни Қазы Байзабидің кесенесі бар. Оның төменгі бөлігінде Көктас деген ауыл жатыр. Лақайлардың Есенқожа руы орналасқан Душанбе қаласынан 10 шақырым қашықтықта Көктас ауылы болған. Қазір Саманиян деп аталады. Бұдан тыс Сайрамдағы Көктастан 20 шақырым қашықтықта Сұлтанрабат ауылы бар екен. Душанбедегі Көктастан да дәл осындай қашықтықта Сұлтанабад ауылы қоныс тепкен. Біздіңше, бұлар кездейсоқ жағдай емес. Ол бір кездердегі осы халықтарға қатысты өткен тарихи оқиғалардың дәлелі болуы мүмкін.

XVIII-XIX ғасырларда аймақтағы лақайлардың абырой-беделі артып, ірі жайлаулар соларға қарасты болады. Олардың асыл тұқымды жылқылары мен ғиссарлық қойлары тарихи даму барысында Мауароуннаһр өңірінің мал шаруашылығында жетекші орынға шыққан.

Бүгінгі күндері таулы ауылдарда әйелдер еркектермен қатар атқа мінеді. Бұл құбылыс, әрине, лақайлардың Қамбар ата тұлғасына деген қызығушылығын байқатады. Лақайларда жылқы шаруашылығы дамыған. Жетпісінші жылдарға дейін қымыз өндірісі болды. Екі халық бір-бірімен қыз алысып, қыз берісіп, мың жылдық құдандалы сыйластықта өмір сүрді.

Төңкеріске дейін лақайлар түркі құрамдас бөліктерінің бірі ретінде Бұхара әмірлігінің өмірінде белгілі бір орын алып, өзіндік мәртебеге жеткен. Олар негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Көкпар тартуда даңқы шығып, лақай деп аталатын асыл тұқымды жылқыларды өсіріп, тәуелсіз де еркін өмір сүрген.

XX ғасырдың 20-30-жылдарында лақайлар да ұлт-азаттық қозғалысқа ел қорғанышы ретінде қатынасқан. Сондықтан да бұрынғы кеңес заманында, басқа этностық топтар сияқты, лақайлар да қуғын-сүргін саясатының басты нысанына айналған.

Лақайлардың 1921-1931 жылдардағы большевиктерге қарсы көтерілісіне басшылық жасаған – Мұхаммед Ыбырайымбек. «Ол алғашқыда өз айналасына төрт мыңға жуық адам жинаған болса, 1921 жылғы желтоқсан айына таман оған бағынышты әскерлердің саны он мыңға жетті». «Ыбырайымбек қысқа уақытта 10 000-нан астам әскер жинап, Колап, Балжуан, Қаратегін, Дарбаз, Хиссар облыстарын қызыл әскерлерден босатты» деген деректер бар. 1984 жылы Ташкентте жарық көрген «Басмачество: социально-политическая сущность» деген кітапта.

Жалпы алғанда, 1926 жылдың жазғы шағына дейін Ыбырайымбек Байсын, Денау, Хиссар, Қорғантөбе, Даңғара, Қызылмазар, Жарыпкөл, Колап, Балжуан аймақтарында соғыстар жүр-

гізіп, ірі жеңістерге қол жеткізеді. Бірақ большевиктердің сан жағынан да, соғыс техникасы жағынан да басым болғандығынан 1926 жылы жазда Ауғанстанға ауып кетеді. 1929 жылдың көктемінде билік басына Омонулланың орнына Бачаи Сақо келген соң, Ыбырайымбек Ауғанстанның солтүстік бөлігіне көшіп, әуелі Бачаи Сақоның билігін нығайту үшін күреске кіріседі. Ал кейінірек солтүстіктегі түрікмендердің пірі – ишан Халифамен бірлесіп, түркілердің өкімет билігін орнатуға атсалысады. Осы уақытқа таман ауғандар билігі Нәдір шахтың қолына өткен еді. Нәдір шах Ұлыбританиядан жәрдем алғанда, Ыбырайымбектің әскерлері Әмударияның Тәжікстанмен шектес тұсына шегіне бастайды. Нәтижесінде, 1931 жылдың көктемінде ол кеңес жерлеріне өтіп, большевиктерге тұтқынға беріледі. Соңыра оны Душанбеден Ташкентке алып келіп, бір жыл бойы тергеуге салған соң, 1932 жылғы тамыз айында Өзбекстан астанасында атып өлтіреді.

Лақайлардың өзгеше бір әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері бар. Олардың қыздарының қолынан шыққан тігін мақрамесі, жүк шарығыш, айна-қалталар және соларға ұқсас басқа да ұлттық мәдениет үлгілері тек қана Орталық Азия, ТМД елдерінде ғана емес, тіпті Батыс Еуропадағы этнографиялық мұражайлардың көркіне көрік қосып отыр. Әсіресе, лақайлардың тігін жапқыштары мен кестелі тақиялары ұлттық мәдениеттің өзгеше бір үлгілері болып көзге түседі. Лақайлардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, бұл халықтың қайталанбас ауыз әдебиеті мен диалектісі тұрақты ғылыми зерттеуді керек етеді.

Ғазиза Тұрмағанбетқызы Исахан

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру
жұмысы қызметінің басшысы
isakhanG@bk.ru

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ КӨПЕС ҚОСШЫҒҰЛОВТАР ТАҒДЫРЫ
(АСТАНА Қ. МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНІҢ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғ. соңында XX ғ. басында Ақмола қаласында кәсіпкерліктің дамуына елеулі үлес қосқан Қосшығұловтар әулетінің өмір тарихы, қоғамдық қызметі және кеңестік жаңғыру кезеңіндегі тағдыры архив деректері негізінде баяндалады.

Түйін сөздер: көпестер, кәсіпкерлік және сауда ісі, Қосшығұловтар әулеті, Ақмола, мемлекет меншігіне алу.

XIX ғасырда қазақ даласындағы сауда-экономикалық байланыстардың дамуы қазақ қоғамының саяси-экономикалық қатынастарымен қатар әлеуметтік құрылымына да ықпалын тигізді, сауданың, кәсіпкерліктің, қалалардың өсуі нәтижесінде кәсіпкерліктің барлық түрін қамтитын саудагер көпестер сословиесі қалыптасты.

Көпестер қатарына кіру (ақсүйек, хан тұқымынан айырмашылығы) мұрагерлік арқылы келмейтін, XIX ғ. екінші жартысынан бастап кәсіпкер өзі гильдия куәлігін алуға, көпестер қатарына қосылуға тырысатын, себебі, бірінші гильдиялық көпестер шетелдермен ірі мөлшерде көтерме сауда жүргізуге, кәсіпкерлік қарым-қатынас жасауға мүмкіндіктер алған. Сол ғасырдың 90-шы жылдарының соңында сауда-өндірістік салық реформаларына байланысты кәсіпкерлер сауда-саттықпен айналысу үшін гильдиялық куәлікті сатып алу міндеттелді. Куәлік Ресейдің өнеркәсіп және сауда министрлігі тарапынан көпестің сауда-өнеркәсіп саласының ақша айналымына қосқан жарнасына қарай берілетін.

1897 жылғы Ресей империясының 1-ші жалпыхалықтық санағы бойынша Ақмола қаласында 85 адам отбасы мүшелерін қоса есептегенде (30 ер адам, 55 әйел адам), Ақмола облысы бойынша 1107 адам (515 ер, 592 әйел адам) көпестер сословиесінде болған. [1]

Ақмоладағы көпестердің бірі Баймұхамбет* негізін қалаған Қосшығұловтар әулеті, олардың XX ғасырдың басында қаланың орталығында болған кәмпит-тоқаш фабрикасы, үш дүкені, Керуен сарайдағы (Гостинный двор) бірнеше сауда орындары, мұсылмандар мектебі туралы өлкетанушылар мен тарихшылар біршама жазды.

Баймұхамбет Қосшығұловтың 1901 жылдан көпес атанғанын, алғашында №2-гильдия көпесі, 1911 жылдан №1 гильдия көпесі болғанын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар дәлелдейді. [2]

Бұл құжаттарда 1910 жылғы дерек бойынша Баймұхамбет Қосшығұлов – 60 жаста, Әйелі Мадина – 49 жаста, Балалары: Құрманғали** – 32 жаста, әйелі Агла, 30 жаста, ұлы Хасан 12 жаста, қызы Мариям 4 жаста; Мұхамед Ғали 30 жаста, әйелі Шарафат 25 жаста, Ұлы Галымжан 5 жаста, Мұхамед Уали 27 жаста, әйелі Ханифа 23 жаста, қызы Мағинұр 3 жаста, ұлы Ғани 1 жаста; Нұрмұхамед 24 жаста, Мұхамед Қадыр 16 жаста, Бекмұхамед 13 жаста, қызы Райхан 18 жаста.

Ақмола қаласының тарихи-өлкетану музейі 1970-1990 жылдары ұрпақтарынан, көз көргендерден Ақмоланың революцияға дейінгі тарихы, осы өлкені көркейткен көпестер туралы біршама естеліктер, фотолар жинақтағаны белгілі. Бұл жинақ материалдар қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында мемлекеттік сақтауда.

Соның бірінде Ақмола қаласының қарт тұрғыны Николай Иванович Второв (1909 жылы туған) 1976 жылы: «Құрманғали Баймұхамбетұлы Қосшығұлов ірі кәсіпкер, Керуенсарайда дүкені, кәмпит фабрикасы болған, 1976 жылдың маусым айына дейін облыстық сот орналасқан ғимаратта тұрған. Жергілікті қазақтардың айтуынша пивзавод болған жердегі мешітті (Бұл жердегі мешіт – Ақмоладағы алғашқы Қоңырқұлжа Құдаймендин салдырған мешіт жөнінде, 1920 жылы ағаш мешіт өртеніп орнына тас мешіт орнатылған еді. Авт.) өз қаржысына тұрғызған. Оның кіші інісі Нұркей кәмпит фабрикасында тұрды.

* Архив құжаттарында Баймұхаммет

** Архив құжаттарында кейде Курбанғали, кейде Курманғали деп екі түрлі нұсқада жазылған.

Қалалық кеңестің Ленин (қазіргі Абай) және Пушкин көшелерінің қиылысында бұрынғы ғимаратында Уәли Қосшығұлов тұрды, ал насос зауытының аумағында, үлкен ағаш үйде Мұқан Қосшығұлов тұрды. Олардың бәрі де саудамен айналысты, Нұркей көңіл көтергенді жақсы көретін, сондықтан ағалары оны бақылауда ұстады – деп еске алады. [3]

Өлкетанушы Ерлан Күзекбай Баймұхамбеттің қаланың ірі байлары қатарында ірі көлемдегі сауда ісімен қатар өндіріс орындарын да ашқанын жазып, айтып жүр. «...кондитер фабрикасы, тері-терсек зауыты, сабын зауыты, кірпіш зауыты, шаруашылық құрал-жабдықтар шығаратын зауыт сияқты бірнеше кәсіпорны болған. Ол XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында-ақ кәсіпкерлік және сауда ісімен Ресей, Батыс Еуропа, Орта Азия елдерімен тығыз байланыс жасаған, – деп жазады. [4]

Санкт-Петербургтан 1913 шыққан «Сибирский торгово-промышленный ежегодник» басылымында Б. Қосшығұловтың бакалея тауарлары, керосин және мұнай, ыдыс-аяқ және шаруашылық заттары, шәй мен қант, бояғыш тауарлары бойынша сауда-өнеркәсіп орындары бар екені айтылады. [5, 500-501 бб.]

1920-1930-шы жылдары кеңселерде қағаз, қалам тапшылығына байланысты империялық кезеңдегі кеңсе іс қағаздарының қайырма беті іс жүргізуде пайдаланылған, құжаттардың кейбірі қолға түскен қалам, қарындашпен жазылған. Сондай қағаздың бірінде 1911 жылы 16 қыркүйекте Пожевск зауыттарының иесі, кәсіпкер князь Сергей Евгеньевич Львовтың Б. Қосшығұловқа жіберілген тауардың жөнелтпе қағазының бір бөлігі сақталып қалыпты. [6, 217 қ.б.]. Тасымалдаушы «ГЕРГАРДЪ ЖЭНЕ ГЕЙ» акционерлік қоғамы ***.

Қосшығұловтар әулетінің тек сауда ғана емес, қаланың мәдени өмірінде де үлесі бар. Қазақ және татар жастарының білім алуы үшін училище типіндегі мұсылман мектебі 1907 жылы көпес Баймұхамбет Қосшығұловтың қаражатына тастан тұрғызылды. Бұл ғимарат әлі күнге Абай даңғылы мен Мәмбетов көшесінің қиылысында тұр, бірақ 1997-1998 жылдардағы жөндеу кезінде бет-келбеті қатты өзгерген.

1910 жылы Церковная және Училищная (қазіргі Абай даңғылы мен Отырар көшесі) көшелерінің арасынан Құсайын Бегішев, Нұрмұхамет Забиров және Қосшығұловтардың қаражатына екі училище салынды.

1914 жылғы 19 ақпандағы Ақмола қалалық думасының кезекті отырысында дума мүшелері жабық түрде көпшілік дауыспен Құрманғали Баймұхамбетұлы Қосшығұловты Ақмола қалалық 3-ші ерлер училищесінің Құрметті қамқоршысы атағына сайлап, Ақмола және Семей облыстары Халық училищелерінің директорына бекітуге ұсынады. [7, 86 б.].

Училищенің Құрметті қамқоршысы көпестерден таңдалған, олар училищенің материалдық жағынан қамқорлық көрсете отырып, оқу-тәрбие ісін бақылап отырған.

Ақмола қалалық думаға төрт жылдық мерзімге 1915-1919 жылдары сайланған мүшелерінің арасында көпес Құрманғали Баймұхамбетұлы Қосшығұлов та бар. [8, 41 б.] Қалалық Думаға сайлауға қойылатын талаптар өте жоғары болғандықтан, Дума мүшелері қаланың ең бай, ауқатты адамдары болды.

*** Ақпарат ретінде. Аталмыш қоғам 1901 жылы 24 қарашадан жұмыс жасай бастаған. Ресейге және шетелге су, темір жол, автомобиль және кара жер арқылы жүктер тасымалдаған; жер-жерде тауарларды қабылдауға, сақтауға арналған қоймалары болған; сондай-ақ тауарларды сатып алу/сату бойынша комиссиялық тапсырмалар және кедендік міндеттемелерді орындаған. Басқарма Санкт-Петербургте орналасқан. Мәскеу, Рига, Одесса, Қазан, Омбы, Орынбор, Түмен, т.б. қалалармен қатар, Ақмола, Атбасарда да кеңселері мен агенттіктері болды. Шетелдегі негізгі өкілдіктері Лейпциг, Берлин, Гамбург, Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт-на-Майне сияқты т.б. ірі қалаларда орналасқан. Ақмоламен сауданың негізгі нүктелері – Омбы, Петропавловск, Ақмола болды. Омбы мен Петропавловск арқылы темір жолмен байланыс орнатылды, ірі қойма орындары болды.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін Ақмола уездік жұмысшы, солдаттар мен мұсылмандардың депутаттар кеңесі құрылады, Дума басқармасы таратылады. Азамат соғысы басталып, қаланы контрреволюционерлер басып алуына байланысты қалалық Дума басқармасы қайта қалпына келтіріледі. Сөйтіп Ақмолада Думаға соңғы сайлау 1919 жылы 24 сәуірде өткізіледі. Думаның 11 шақырылымына 1923 жылға дейін төрт жылдық мерзімге сайланған құрамында белгілі көпестер С.А. Кубрин, А. М. Никитин, С.М. Козулин, С.В. Халфиндермен бірге Қ.Б. Қосшығұлов та болды. [9, 109 б.]

Қосшығұловтар әулеті 1912 жылдан Ақмола қаласында құрылған татар театрына қаржылай қолдау көрсетіп отырған, 1916 жылғы Ақмола халық театрының топтық фотосуретінде Театр қолдаушысы Қосшығұлов Құрманғали мен балалары Хасан мен Салимнің бейнесі сақталған [10].

Ақмола халық театры.

Жоғары қатарда: 1. Гизатуллин Хафиз, 2. Аубакиров Ғалым, 3. Белг., 4. Аубакиров Карим, 5. Бегишев Апат, 6. Абубакиров Хабибулла, 7. Бахтиюзин Қасым.

Ортаңғы қатарда солдан оңға қарай: 1. Абубакирова Менсұлу, 2. Бахтиюзина Марукай, 3. Қосшығұлов Құрманғали (театр қолдаушысы), 4. Ялымова Бадукей, 5. Ялымов Шарип, 6. Бахтиюзина Ғайша, 7. Абубакирова Бибигайша.

Төменгі қатарда солдан оңға қарай: Қосшығұлов Хасан мен Салим. Ақмолинск, 1916 ж.

Фотосуретті түсірген К.П. Шахов

Қосшығұловтар жоспарындағы автомашина жасау заводын салу, теміржол құрылысын дамыту ойлары іске аспай қалды.

XX ғасыр басындағы қоғамдық-саяси ахуал, дәстүрлі шаруашылықтың түбегейлі өзгеруі, Қосшығұловтар әулетіне де теріс әсерін тигізді.

Болшевиктердің билікке келуімен бай, көпестердің мүлкін мемлекет меншігіне айналдыру, кәсіпорындарын тәркілеу, егістік, мал жайылымдарын алу 1918-1920 жылдардан-ақ басталған. Ақмола қаласының белгілі бай-көпестері Қ. Қосшығұлов, Халфиндер, Кубриндер, Казанцев, Моисеев, Силин т.б. үй-жайлары совет мекемелеріне берілді. Сөйтіп, олардың мүлкі ашық түрде талан-таражға салынды. Бірсыпыра көпестер мен байлар қудаланып, түрлі саяси шауқандар нәтижесінде РСФСР Қылмыстық кодексі бойынша абақтыға жабылды.

С. Сейфуллин 1926 жылы «Тар жол, тайғақ кешу» романында: «... Ақмола қаласының үркердей байларына көбіне көп, азына аздап, үш миллион сом контрибуция (салық) салдық. Ол кезде үш миллион сом көп ақша. Байлар ақшаны бұйрық бойынша тез әкеліп, Совдептің ақша бөліміне тапсырды. Және байлардың тәуір үйлерін керекті мекемелерге алдық. Банктер, машина, бу диірмендер алдымен алынған.

Байларға контрибуцияны қаланың кішкенеелігіне қарағанда Ақмола Совдепі көп салды. Біз ә дегенде бір миллион мөлшерлі байлығы бар кісінің байлығының қақ жартысын Совдепке алдық», – деп жазады. [11, 165 б.]

Қосшығұловтардың да кәсіпорны, сауда орындары мен ғимараттары, ақша қаржылары мен банк акциялары кеңес мемлекетінің қолына өтеді.

Мысалы, 1920 жылы кеңестік мекемелердің орналасқан орны Қосшығұловтардың Новая №27 мекенжайы бойынша үйі Әскери комиссариатқа, ал, Церковная №37 үйі пима басатын зауытқа берілген. [12, 16 б.]

1920 жылы 2 маусымда контрреволюция мен іріткіге қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссиясы №105 Қосшығұлов Нұркейдің ісін қарады, совет өкіметін құлатуға қатысқаны және түрлі сипаттағы заттарды жасырғаны үшін жауапқа тартылады. Сотқа дейін алдын алу шарасы бойынша түрмеге отырғызуға қаулы қабылданды. Қосшығұлов Нұркейдің ісі Омбыға жіберіледі. [13, 1-4 бб.]

Ақмола уездік атқару комитеті Президиумының 1921 жылғы 25 қаңтардағы отырысында қаралған мәселелердің бірі 9-рота бөлімшесінің бастығы Ақмола коммуналдық бөліміне «Қосшығұлов Уалидің үйінде 2 трюмоның біреуін және сағатты рота бөлімінің басқармасына пайдалануға беруді» сұраған өтініші қаралып, Қосшығұловтар үйінен 1 трюмо мен сағат алынады. [14, 84 б.]

Мал табындарын жаю әдістерін әзірлеу жөніндегі Ақмола қалалық комиссияның 1921 жылғы 25 сәуірдегі отырысында қала тұрғындарының малын бағуға қазақ тұрғындарды тарту, мал жоғалғанда кепілгерлікке ауқатты адамдарды тарту мәселелері қаралады.

Уездік еңбек комитеті арқылы қала тұрғындары қалалық мал табындарын жаюға жұмылдырылады, қалалық табындарға кепілгер ретінде Мұхамедғали Қосшығұловты да енгізеді. [15]

Ақмола округтік финанс бөлімі қаланың сауда және кәсіпорындарын тексеру кезінде Қосшығұлов Құрманғалидың кәмпит өндірісі 1927-1928 жылдары қолмен жасайтын майда жұмыс ретінде тіркеліп, тек патент алымын ғана төлеп тұрғанын анықтап, 1928 жылы қыркүйек айында қайта тексеру жүргізеді. Кәмпит өндірісінде жалдамалы 7 жұмысшы еңбек еткен кәсіпорынға тиісті салық салынады. Сөйтіп, 1929 жылы қомақты салық төлеп, қуғындалған Құрманғали Ақмоладан жылыстап отбасымен Жаңарқаға әкесінің туған жеріне оралады, одан 1940 жылдары Қарағанды, одан Жамбыл, Шымкент, Қырғызстанға өтеді. 1954 жылы Қырғызстанның қазіргі Джалалабад облысы Алай ауданында дүниеден өтеді.

1930 жылы 23 желтоқсанда «Новая степь» газетінде Ақмола қаласы бойынша қалалық сайлау комиссиясының қаулысымен дауыс беру құқығынан айырылғандардың тізімі жарияланған: Қосшығұлов Құрманғали, саудагер, Огла, Хасан, Мағира, Ярмухаммед отбасы мүше-

лері, Қосшығұлова Аглия жалшы ұстайды, Хасен, Мағира отбасы мүшелері, Мұхан саудагер, Сара, Камиджан, Рауза семья мүшелері деп көрсетілген. Газетте адамдардың аты-жөнінде кеткен қателер болса тиісті арызды Ақмола қалалық кеңесіне жазу қажеттігін ескертеді. [16]

Енді бір құжат 1934 жылы 17 ақпанда Ақмола аудандық атқару комитеті Президиумының отырысында азамат Г. Қосшығұловтың дауыс беру құқығын қайтару жөніндегі өтінішін қарап, сайлау құқығынан айырылған бұрынғы саудагердің баласы ретінде өтінішін кері қайтарады. [17, 9 б.]

Тағы бір архив құжаты – 1937 жылғы 2 шілдеде Қосшығұлов Қадыр Уалиұлын Омбы теміржолының Ақмола бөлімшесіне жұмысқа қабылдау үшін Ақмола қалалық кеңесіне жазған сұрау хаты. Бұл хатқа берілген жауапта Қадыр Уалиұлы 1913 жылдан бері Ақмола қаласында тұратыны көрсетілген. «Оның әкесі Уәли 1922 жылы қайтыс болды, Оған тиесілі Пушкин көшесі, 60 мекенжайдағы екі қабатты кірпіш үй 71086 сом тұрады, 1922 жылы тартып алынған, 1925 жылы 11 мамырда мемлекет меншігіне қайтарымсыз берілгені туралы құжат бекітілді»-деп жазылған. [18, 7 б.]

Нұрмұхамбет, Бекмұхамбет және Құрманғалидың ұлы Хасен қамауға алынып, ұзақ мерзімге сотталған. Қосшығұловтардың шөбересі Людмила Ганиқызы Сурхай-Қосшығұлованың айтуынша Мұхамед Ғали Шымкент жақта, Мұхамед Уали 1922 жылы, Нұрмұхамбет 1932 жылы аштықта, Мұхамед Қадыр 1920 жылы, Бекмұхамбет 1928-1946 жылдары Колыма лагерінде отырып келген, 1981 жылы, қызы Райхан Шымкентте 1970 жылы қайтыс болған.

Ақмола қаласының сәулеттік келбетін, қоғамдық, мәдени өмірін өзгертуге, білім деңгейін арттыруға үлес қосқан ірі көпестердің бірі Баймұхамет Қосшығұлов және балаларының қысқаша тағдыры осындай.

Пайдаланылған деректер

1. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, под редакцией И.А. Тройницкого. LXXXI. Акмолинская область. СПб, 1904.
2. ҚР ОМА. 369-қор. 1-тізімдеме.
3. ҚР ҰМ, құжаттық материалдар архиві қорынан.
4. Е. Күзекбай. Қазақ капиталисі. «Егемен Қазақстан», 26 сәуір 2024 ж.
5. «Сибирский торгово-промышленный ежегодник». СПб, 1913. Отд. IV.
6. Астана қ. МА. 244-қор. 1-тізімдеме. 4-іс.
7. ҚР ОМА. 369-қор. 1-тізімдеме. Іс 4774.
8. ҚР ОМА. 369-қор. 1-тізімдеме. Іс 4828.
9. Г. Алпыспаева. Астана в новое и новейшее время. Астана, 2008.
10. ҚР ҰМ, құжаттық материалдар архиві қорынан.
11. С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. Алматы, 1960
12. Астана қ. МА. 250-қор. 1-тізімдеме. 2-іс.
13. Астана қ. МА. 65-қор. 1-тізімдеме. 1684-іс.
14. Астана қ. МА. 244-қор. 1-тізімдеме. 3-іс.
15. Астана қ. МА. 32-қор. 2-тізімдеме. 116-іс.
16. «Новая степь» – №117. – 23 декабря 1930 г.
17. Астана қ. МА. 32-қор. 2-тізімдеме. 117-іс.
18. Астана қ. МА. 32 қор, 2 тізімдеме, 117 іс.

Исахан Газиза Турмаганбеткызы
Государственный архив г. Астана, Казахстан
E-mail: isakhang@bk.ru

СУДЬБА КУПЕЧЕСКОЙ ДИНАСТИИ КОСШЫГУЛОВЫХ 1920-1930 ГОДЫ
(по материалам Государственного архива г. Астана)

Аннотация. В статье рассказывается об истории жизни, общественной деятельности и судьбе династии Косшыгуловых, которые внесли значительный вклад в развитие предпринимательства в конце XIX-начале XX вв. в г. Акмоле и период советских преобразований на основе архивных данных.

Ключевые слова: купцы, предпринимательское и торговое дело, Династия Косшыгуловых, Акмола, национализация.

Issakhan Gaziza
State Archives of Astana, Kazakhstan
E-mail: isakhang@bk.ru

THE FATE OF THE KOSHYGULOV MERCHANTS 1920-1930
(based on materials from the State Archives of Astana)

Annotation. The article describes the history of life, social activities and the fate of the Kosshygulov dynasty, which made a significant contribution to the development of entrepreneurship in Akmola at the end of the XIX-beginning of the XX centuries and the period of Soviet transformations based on archival data.

Keywords: merchants, business and trade, Kosshygulov dynasty, Akmola, nationalization.

REFERENCES:

1. Pervaia Vseobshchaia perepis naselenia Rosiskoi imperii, 1897 g. Izdanie Sentrālnoġo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del, pod redaktsiei Ī.A. Troinskogo. LXXXI. Akmolinskaia oblāst. SPb, 1904.
2. QR OMA.
3. QR ŪM, qūjattyq materialdar arhivı qorynan
4. E. Küzekbai. Qazaq kapitalısı. «Egemen Qazaqstan», 26 säuir 2024 j.
5. «Sibirski torgovo-promyšlennıi ejegodnik». SPb, 1913. Otd. IV.
6. Astana q. MA. 244-qor. 1-tızımdeme. 4-ıs.
7. QR OMA. 369-qor. 1-tızımdeme. Is 4774.
8. QR OMA. 369-qor. 1-tızımdeme. Is 4828.
9. G. Alpyspaeva. Astana v novoe i noveıšee vremä. Astana, 2008.
10. QR ŪM, qūjattyq materialdar arhivı qorynan
11. S. Seifullin. Tar jol, taiġaq keşu. Almaty, 1960
12. Astana q. MA. 250-qor. 1-tızımdeme. 2-ıs.
13. Astana q. MA. 65-qor. 1-tızımdeme. 1684-ıs.
14. Astana q. MA. 244-qor. 1-tızımdeme. 3-ıs.84 b.
15. Astana q. MA. 32-qor. 1-tızımdeme. 116-ıs.
16. «Novaia step» – №117. – 23 dekabrä 1930 g.
17. Astana q. MA. 32-qor. 2-tızımdeme. 117-ıs.
18. Astana q. MA. 32 qor, 2 tızımdeme, 117 ıs.

Мақала MAQSUT NARIKBAEV UNIVERSITY (MNU) ұйымдастырған «Қазақстандағы көпестік және кәсіпкерлік дәстүрлер» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына әзірленген. (20 мамыр 2024 жыл)

АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ

FTAMP 03.20

Сайлаубек Балжан

Астана Халықаралық Университетінің
ғылыми тарих мамандығының 2 курс студенті
Balzhan.saylaubek@bk.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ КОДЫ

Кіріспе

Тәуелсіздік – еліміздің баға жетпес байлығы. «Тәуелсіз» – әлемдегі ең құдіретті сөз. Ел еркіндігі. Қазақстанның тәуелсіз елдер қатарына енгеніне 33 жыл. Осы уақыт аралығында Қазақстан әлемде жеке дара дербес ел екенін дәлелдей білді. Өзінің белгіленген шекарасы, діні мен тілі, мемлекеттік рәміздері мен ұлттық құндылықтары, мәдениеті мен салт-дәстүрі бар зайырлы елге айналды. Бұл атадан келе жатқан ұлы жеңістің жемісі. 1991 жылы 16 желтоқсанда егемендігін алған еліміздің өз Президенті, салты мен дәстүрі, мәдениеті мен экономикасы болды. Желтоқсанның желі мен ызғарына қарсы тұрған жастардың жалынды рухы мен ерліктерінің арқасында шаңырағы биік, керегесі кең мемлекет болып қалыптастық.

Негізгі бөлім

Тәуелсіздікке қол жеткізген уақыттан бастап көптеген мемлекеттер еліміздің дербестігін мойындап, қолдау көрсетті. Осы жылдар арасында еліміз түрлі жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтар болсақ, 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялап, шекарасын белгілеп, мемлекеттік рәміздерін бекітті. Осы жылы Семей ядролық полигоны жабылып, 1992 жылы еліміз БҰҰ-ға мүше болды. Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға аяқ басты. 1995 жылы Ата заңымыз қабылданып, мемлекетімізде басты құндылық азаматтардың құқығы мен бостандығы болып табылатындығын айқындап көрсетті. 1997 жылы еліміздің астанасы Алматы қаласынан Ақмола қаласына ауыстырылып, Сарыарқаның кең жайылған төсінде әсем де сәулетті қалалардың бірі пайда болды. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі уақыт

ішінде жеткен табыстарымыз әлемге аян. Кешегі Мәскеудің билігі жүріп тұрса, бұлардың оннан бірі ақиқатқа айналмас еді. Ал солардың бастау-бұлағын, тобықтай түйінін айтар болсақ, біріншіден, отарлық және тоталитарлық дәуірден қордаланып қалған қарыз бен парыздың қайтарылуы, екіншіден, азаттықтың арқасында туған баға жетпес мүмкіндікті нақты нәтижеге айналдыра алғанымыз. Оған айғақ Елорданың Алматыдан Астанаға көшуі, ядролық қарудан ерікті түрде бас тартуымыз, Азиялық кеңестің дүниеге келуі, қандастарымыздың тарихи – Отанына оралуы, президенттік билік институты мен парламентаризмнің қалыптасуы, мемлекеттік шекарамыздың халықаралық талаптар деңгейінде бекемделуі. Бұлар Қазақстан жолы мен жаңашыл жасампаздықтың басы ғана. Алда асқаралы міндеттер тұр.

Иә, «қарыз бен парызды қайтару» сөз тіркесін бекер қолданып отырған жоқпыз. Тәуелсіздік өткен күндерді, уақытты қайтара алмайды. Бірақ солардың ақиқатына жетуге, жақсы мен жаманды айыруға жол ашатыны сөзсіз. Бейнелеп айтар болсақ, қазақ тарихында бүркемеленіп қалған ақтаңдақтар саны бір тоғыз десек, үйірімен үш тоғызы кеңестік тоталитаризм еншісінде. Ұлы даладағы ашаршылықтар, қуғын-сүргін, соғыс шығындары, демографиялық, экологиялық апаттар, ұлттық-тілдік драмалар, әйгілі тұлғаларымыздың қасіретті тағдыры әзірше әділ бағасын алып болған жоқ. Зорлық-зомбылыққа біздің халық жер бетінен жоғалып кетпеуі үшін қарсылықпен, ұрпағының болашағы үшін жасампаздықпен жауап берді. Олай болса, тәуелсіздікпен қилы-қилы байланыста өрілген, беймәлім қырлары әлі толық ашылып үлгермеген сарқылмас қазынамыз – ұлттық тарихымыз. Бұлар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды деген сөз емес. Мемлекетіміз немесе тәуелсіздігіміз болмаған ғасырларда да тарих дөңгелегі айнала берді, тарих қозғалысы тоқтаған жоқ. Отандық тарих ғылымы өткеннің баянын сақтауда талай қиыншылықтарды жеңе отырып, азды-көпті табыстарға жетіп жатты. Ресей бодандығында болған XVIII ғасырдағы қазақтың ауызша тарихы толықты. Ағартушылыққа аяқ басқан Еуропада тарих ғылымы қоғамдық еңбек бөлінісінің беделді саласына айналды. XIX ғасырда Шоқан, Абай, Ыбырайдың тарихи шығармалары жазылды. XX ғасырда ұлттық тарих ғылымы кеңестік нұсқада қалыптасты. Тәуелсіздікке дейін жазылған монографияларда, энциклопедияларда, тіптен оқулықтарда төл тарихымыз төрт аяғынан тең тұрды дей алмаймыз. Әсірелеу де, адасу да, бұрмалау да бар. Ең ауыры «Қазақстан тарихы» атауымен топтастырылған сол интеллектуалды әлем ұлттық тарихты түзуші қазақ халқымен, бірен-саран шығармалары болмаса, қауыша бермеді. Себеп біреу: революцияға дейінгі кезеңде ұлт пен ұлттық тарихты тұтастықта және бірлікте жазуға бағышталған мемлекеттік саясат та, практика да болған емес, кеңестік дәуірде тарихқа материалистік көзқарас ұлықталып, қазақ қазақтың жартылай өтірік, жартылай шын тарихын оқуға, зерттеуге, насихаттауға мәжбүрленді. Халық төл тарихын бірде таныса, бірде танымаған ортада ұлттық код жойылмағанмен, әлсірейді екен. Ал ұлттық тарихтың коды мүлде күн тәртібіне қойылмайтынының тірі куәсіміз [1].

Демек, тәуелсіздігі жоқ елде тарих әділ, кемел, дұрыс жазылмайтыны, тәуелсіздік барда ғана тарихи ақиқат салтанат құратыны дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Біздіңше, мәселенің мәнісі мынада: бірі – тарих дегеніміз аса күрделі нысан (объект) екені, екіншісі – оқиғаларға, өзгерістерге толы сол нысанды тануға, кәдеге жаратуға, зерттеуге, сөйтіп, интеллектуалды әлеуетті тасушылар (субъект) әлем екені. Екі өлшеммен жүйелегенде де тарихтың өзін, тарихты түзушінің коды барын мойындауымыз керек. Әрбір халықтың өмір салтында, тілінде, әлеуметтік қатынастарында, саяси қатысуында өзгелерден ерекшелеп тұратын мәнді белгісі – коды болатыны айдан-анық. Ендеше, ұлттың тарихында да бірлік пен бірегейлігін паш етуші коды бар. Біз бұл жерде «код» терминін тарихтың объектісі мен субъектісін жазбай тануға шылбыр ұстататын ақпараттарды және нышандарды топтастыру ниетімен қолданып отырмыз. Мәселен, қазақ тілі, домбыра, Елім-ай, Сарыарқа, қошақан, Жеті жарғы, жеті қазына, нағашы-жиен,

немере-шөбере, бойжеткен, қалыңмал деген сөздер құлағымызға жеткеннен қазақ ортасына енгенімізді бірден ұғамыз. Кейбір ұғым-түсініктер жекелеген өңірлерге тән. Оларды қалың қауым білмесе де, мамандар бірден байқайды [2].

Сонымен, айтайын дегенім, Қазақстан тарихының қай дәуіріне болмасын мазмұнын, ерекшелігін ашатын, тірек болатын, код функциясын атқаратын ұғым-түсініктер жүйесін қалыптастыруымыз қажет. Кешегі коммунистік билік бұл міндетті мүлтіксіз атқарды. Феодализм, капитализм, қанаушы, тап күресі, революция, жаңа экономикалық саясат, социалистік құрылыс, ұжымдастыру, тың игеру, коммунизм, КОКП деген тірек сөздер естілген сәтте қандай ғасырлар, оқиғалар, тұлғалар, тапқанымыз бен жоғалтқанымыз ауызға алынатынын білеміз. Бұған мектеп оқулығы ғана емес, кеңестік БАҚ, ономастика, әдебиет пен өнер – бәрі жұмылдырылды.

Қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, өмір-салтын айқындайтын белгілерді айтамыз. «Білім туралы» заңда «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық қазыналар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасалуы қажет», – деп көрсетілген [3]. Сондықтан ата дәстүр нәрінен алшақтамай сусындап өскен жастарға тарихи өмірдің берер қуаты – ата-баба рухын ұрпақ бойына дарытып отыруында. Қазіргі кезде «ұлттық код» деп айдар тағып жүрген ұғым осы текке тікелей байланысты. Себебі тегі асылдың – ұрпағы кемел. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, тектілік дегеніміз қазақ ұғымында тұлғалық санының деңгейіндегі ерекше қасиет үлгісі. Қазақ рухы оның дәстүр тәжірибесінің күшінде. Жеті аталық дәстүр қазақ болмысының қалыптасуындағы оның интеллектуалдық өрісін кеңейтіп, көрсетіп отыратын ата-бабаларымыздың елдік түсінігінің қасиетін бейнелейді, ұлттық болмыстың өзегін сақтайды [1].

Еліміздің тәуелсіздігін жариялап, өз тағдырын өз қолына алуы, бір жағынан зор мақтаныш, қуаныш болса, екінші жағынан, үлкен тарихи жауапкершілік. Отыз жыл ішінде Қазақ елі осы бір маңызды жауапкершілікті сезіне отырып, болашаққа нық сеніммен қарады, өзінің ұлттық әлеуетіне толық сенді. Артта қалған үш онжылдық кезеңге бүгінгі биігінен қарайтын болсақ, еліміз үшін өте сындарлы және айтулы кезеңдер екені анық. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары әртүрлі шетелдік басылымдарда еліміздің болашағына күмән келтіріп, ертеңіне сенімсіздікпен қарайтын мақалалар шыққаны белгілі. Оларда қазақ халқының мемлекеттік дәстүрі болмаған деген ойлардың айтылғанын бәріміз білеміз. Отызжылдық тарихымыз ондай теріс пікірлердің бәрін жоққа шығарып, өзінің мемлекетшіл ұлт екендігін, мемлекеттілік тарихының кем дегенде үш мыңжылдық шежіресі бар екендігін қазіргі күнде дәлелдеп отыр.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев ел Тәуелсіздігінің отызжылдық мерекесіне байланысты 2021 жылдың қаңтар айында «Egemen Qazaqstan» газетінде жариялаған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекетінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес», деп тебірене жазған еді. Мемлекет басшысының «Қайта жаңғырған қазақ мемлекеті» деп отырғаны қазақ халқының ежелгі және орта ғасырларда өз мемлекеті болып, тарихтың бір кезеңінде оны жоғалтып алғанын, ал осыдан отыз жыл бұрын оны қайта құрып, жаңғыртқанын меңзейді. Сондай-ақ ата-бабаларымыз аңсаған азаттық дегені тәуелсіздік үшін күрестердің ел аумағында бір ғасырдай уақыт бойы толастамағанын білдіреді. Одан әрі Мемлекет басшысы отызжылдық тәуелсіздік дәуірін шартты түрде үш онжылдық кезеңге бөліп, әр онжылдыққа қысқаша тоқталып, сипаттамалар береді. Алғашқы онжылдыққа «Қазақстанның іргетасын қалау кезеңі», екінші онжылдыққа «Қазақ елінің керегесін кеңейту», ал үшінші онжылдыққа «шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналған кезең», деп сипаттамалар береді [4].

Отыз үш жыл ішіндегі Қазақ елінің қай салада болмасын жеткен жетістіктері орасан зор. Социалистік қатынастарға негізделген жоспарлы экономикадан нарықтық қатынастарға негізделген экономикаға көшу дегеніміз дүниежүзілік тарихта бір формациядан екінші бір формацияға көшуді білдіреді. Оның қаншама уақытқа созылатыны тарихтан белгілі және оны біз жақсы білеміз. Ал біздің бұл белесті аз ғана уақытта еңсерді. Қазір ел санасында нарықтық сана орнығып та болды. Экономикамен қатар қоғамдық өмірдің барлық саласы да азғантай уақыт ішінде нарықтық қатынастарға бейімделді деуге болады. Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымы да қоғам алдындағы өз міндетін атқарып келеді. Біз төменде отандық тарих ғылымының тәуелсіздік жылдарындағы дамуы мен проблемалары жөнінде сөз айтып, ойларымызды ортаға салмақшымыз [4].

«Тарихты халық жасайды, ғалым жазады», «Тарихты жасаудан оны жазу қиын» деген қағидалардың растығына отандық тарихтың өзекті бір мәселелерін қолға алғанда бірден көз жеткізуге болады. Кеңестік кезеңде отан тарихының мәселелері зерттеліп, том-том академиялық басылымдардың, жеке арнайы зерттеулердің жарыққа шыққаны белгілі. Олардың бәрі белгілі бір теориялық-методология тұрғысынан жазылды. Ол – маркстік-лениндік методология. Жетпіс жылдай осы методологияға сүйенген қоғамтанушы мамандар үшін тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары одан бірден арыла қою қандай қиындықтар туғызса, ескінің орнына келген жаңа өркениеттік ұстанымды қабылдай қою да сондай қиындықтар туғызғанын бәріміз білеміз. Соған қарамастан, жаңа ұстанымның тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары толық жеңіске жетуі отандық тарих ғылымындағы ең үлкен жетістік деуге болады. Екі ұстаным арасында қандай басты айырмашылық бар десеңіз, ол мынада. Бұрынғы методология таптық принципке негізделіп, халықтың бір бөлігінің тарихы қарастырылды. Соның салдарынан қазақ халқының небір асылдары – хандар мен сұлтандарға, билер мен батырларға, ақындар мен шайырларға, дін қайраткерлеріне, XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлеріне отандық тарихтан орын берілмеді. Олардың тарихи рөлдерін көрсетпек түгілі, есімдерін атауға тыйым салынды. Ал есімдері аталған күнде олардың тарихи рөлі таптық көзқарастар тұрғысынан бағаланып, халыққа жат тұлға деп түсіндірілді. Соның салдарынан, кеңестік кезеңде өсіп-өнген бірнеше буын өкілі қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын тарихи тұлғаларымыздың есімдерін білмей, шығармаларымен сусындамай өсіп, қалыптасты. Осындайда, «Өз тарихыңды білмесең, өзгенің тарихына қызығасың» деген қағида еске түседі [5].

Тәуелсіздіктің бірден келмейтіні секілді, қоғамтанушы ғалымдар да бірден үстем идеологиядан арыла қойған жоқ. Кеңестік биліктің соңғы жылдары Кеңес Одағында қоғамтанушы ғалымдар арасында да тарих мәселесіне байланысты айтыс-тартыстар жүрді. Мұндай тартыстар елімізде де жүріп, өткен ғасырдың 80-жылдардың соңында бес арыс атанған Алаш қайраткерлерінің ақталып, өз халқымен қайта қауышуы үстем идеологияның ірі жеңілісі болып саналды. Үстем идеологияның орнына жаңаша немесе таптық емес көзқарастар келе бастады. 1991 жылы Кеңес Одағының тарих көшінде қалып, оның орнында Қазақстан Республикасы секілді тәуелсіз елдердің құрылуы маркстік-лениндік методологияны да құрдымға жіберді.

Сөйтіп тәуелсіздіктің келуімен қоғамтанушы ғалымдар жаңа методология негіздерін іздестіріп, оны қолдана бастады. Ол – өркениеттік ұстанымдар болатын. Өркениет ұғымы философияға, мәдениеттанушыларға жақын болып көрінгенімен оның түбірінде адам, азамат деген ұғымдар тұрды. Ал ол ұғым халық, ұлт ұғымдарымен байланысты тұрғандықтан, өркениеттік ұстаным, көзқарас дегеніміз таптық ұстанымға қарсы халықтық, ұлттық ұстаным, көзқарас дегенді білдіреді. Екі көзқарас ара-сындағы айырмашылықты мынадай мақалмен салыстырып түсіндіруге болады. «Құдық түбіндегі бақаға аспан табақтай болып көрінеді» дегендей, таптық көзқарас халықтың, ұлттың тарихын толық қамтып қарастыруға мүмкіндік бермейді.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары қоғамтану саласындағы негізгі теориялық-методологиялық мәселе осылайша оң шешілгендіктен, тарихшыларымыз да жаңа ұстаным мен көзқарастарға сүйеніп, тарихымызды жаңаша зерттеуге белсене кірісті. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың жазғанындай, тәуелсіздігіміздің алғашқы он жылдығы еліміздің іргетасын қалау кезеңі болса, ұлт тарихын зерттеуде бұл онжылдықты шартты түрде ең алдымен, қоғамтану ғылымдарында ескі методологияның жойылып, жаңа, өркениеттік методологияның толық орнығуымен, жеңіске жетуімен ерекшеленеді [5].

Тәуелсіздігіміздің алғашқы онжылдығында жаңа методологияны ту етіп ұстаған тарихшылар Отан тарихының ең өзекті мәселелерін зерттеуді қолға алып, бірнеше жүз ғылыми мақала жазды, диссертациялар қорғады, монографиялар жариялады. Осы жылдары ең көп қарастырылған мәселелерге – XX ғасыр басындағы еліміздегі қоғамдық-саяси қозғалыстар мен 1920-1930 жылдардағы Қазақстан тарихының саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселелері жатады. Сондай-ақ, 1937-1939 жылдары жаппай саяси репрессия мен оның құрбандары, 30-жылдардың басындағы елдегі аштық пен өлім, ұжымдастыруға қарсы көтерілістер мен бас көтерулер, Голо-щекиннің «кіші Октябрь» саясаты, Алаш қозғалысы, Алаш автономиясы, Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметтеріне және тағы басқа осы кезеңнің мәселелеріне арналған тақырыптар қамтылды. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі отандық зерттеушілердің Отан тарихының өзекті мәселелеріне қатысты зерттеулері барысында алынған ғылыми нәтижелері мен олардың ұлттық сананы нығайтуға, байытуға тигізген әсерлері мен ықпалдарын теңеу түрінде айтсақ, жылдар бойы шөліркеген шөл далаға нөсер жаңбырдың айлап жаууымен бірдей болды.

Ал енді тәуелсіздігіміздің үшінші онжылдығы – «шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналған» кезең болса, Ұлттық тарих ғылымы да осы кезеңде еліміздегі қоғамдық ой-сана мен пікірді анықтайтын қуатты ұлы күшке айналды. «Халық – тарих толқынында», «Мәңгілік Ел» идеясы, «Рухани жаңғыру» атты мемлекеттік бағдарламалар біріншіден, тарихшыларымызды мемлекеттік идеология мен рухани бағыттағы саясатты жүзеге асыруға жұмылдырып, олардың ғылыми ізденістеріне тың серпін берсе, екінші жағынан тарихшыларымыздың ұлт тарихын зерттеудегі ғылыми жұмыстарына қолдау көрсетуге бағытталды. Осы ара-лықтағы «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласы отандық тарихтың ежелгі және орта ғасырлардағы мәселелері бойынша тарихшыларымызға қандай бағыттарда зерттеулер жүргізу және қандай мәселелерге ерекше назар аудару қажеттігін көрсетіп берді [5].

Бұл еңбекте Ұлы даладағы руханият бастаулары мен халқымыздың этногенезінің, жеріміздегі мемлекеттілік тарихының қазіргі жыл санаудан бірнеше мың жыл бұрын басталғандығы айтылып, бүгінге дейінгі тарихымыздың мәселелері жалпы философиялық тұрғыда қарастырылады. Бұл еңбектегі сегіз тараудың әрқайсысындағы айтылған ойлар мен жасалған тұжырымдар тарихшыларымыздың болашақ ізденістері үшін методологиялық негіз бола алады.

«Шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналған» үшінші онжылдықта мемлекеттіміздің ұлт тарихына ерекше назар аударғаны сондай, тарихымыздағы көп мәселенің бірі – Қазақ хандығының құрылған датасын, яғни 550 жылдығын атап өтуге ерекше көңіл аударды. Арнайы Үкімет қаулысы шығып, комиссия құрылды, жасалған жұмыс жоспарына сай елімізде 2015 жылы мемлекеттілік мереке болды. Осы мерекенің ғылыми жағын атап өтуде тарихшыларымыздың сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Біз де осы мерекені атап өтуге белсене атсалысқанымызды қуанышпен еске аламыз [6].

Қазақ хандығының тарихына арналған он шақты еңбек жарық көрді. Еліміздің бас және ірі қалаларында, барлық облыс орталығында осы мерекеге арналған ғылыми шаралардың бәрінде

баяндамалар жасалды. Жалпы алғанда, елімізде 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу ұлттық сананың нығайып, ұлт бірлігінің өсе түскендігін көрсетті [6].

Бәріміздің есімізде, өткен 2020 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жарлығымен Қазақстанда «Әлемнің екінші ұстазы» атанған Әл-Фарабидің 1150 жылдығы, Алтын Орданың – 750 жылдығы және Абайдың 175 жылдығы кең көлемде атап өтілді. Тарихшылар, оның ішінде тарихшы мамандар Алтын Орданың 750 жылдығын атап өтуге құлшына кірісті. Әлемде қалыптасқан қиын жағдайлар, яғни пандемия тарихшыларымыздың ізденістеріне тежеу қоя алмады. Елімізде қаншама мақала газет-журнал беттерінде жарияланды, онлайн форматта ғылыми жиындар өткізілді, теле-радиохабарлар түсірілді. Ұлттық сананың нығаюы мен тарихымызға деген ұлттық мақтаныштың өте жоғары деңгейде болғандығын Алтын Орданың 750 жылдығын атап өту барысында көзімізді толық жеткіздік.

Кезінде бір ғұламаның «Ұлттық сананы оятып, дамытуда тарихтың атқарар ролін ешбір қоғамдық ғылым атқара алмайды» деген сөзінің растығына тарихшыларымыздың ел Тәуелсіздігінің 33 жылында атқарған істеріне қарап көз жеткізгендей боласыз. Болашақта да тарихшыларымыз өз ізденістерін жалғастыра береді. Алдымызда Ақ Орда хандығының, Жошы Ұлысының, Түрк қағанатының тарихи даталары тұр. Оларды да атап өту үшін алдымен үлкен ғылыми-зерттеулер қажет.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда айтылған ойларымды түйіндей келе, төмендегідей тұжырымдар жасадым.

Біріншіден, тоталитарлық жүйенің соңғы жылдарында қоғамдағы үстем идеологияның тоқырауға ұшырап, құлдырай бастауы тәуелсіздікке жақындатса, гуманитарлық ғылымдар үшін жаңа методологияларды іздеуге мәжбүр етті. Кеңес Одағының күйреуі Тәуелсіз Қазақстан Республикасын дүниеге келтірді, сондай-ақ маркстік-лениндік методологияның шынайы түрде тарихи зерттеулерге жарамсыз болуы қалыптасқан жаңа жағдайларға сай, оның сұраныстары мен талаптарына жауап бере алатын жаңа методологияны – өркениеттік методологияны қолданысқа енгізді.

Екіншіден, Тәуелсіздігіміздің 33 жылдық тарихы мен ұлттық тарихымыздың осы тәуелсіздік жылдарындағы дамуы өзара байланыста қатар жүрді деуге болады. Биліктің қайнар көзі халық болса, халық санасының өсуі, нығаюы тарихпен, ұлт тарихымен байланысты. Тәуелсіздігіміздің әр он жылдығында мемлекетіміздің іргесі қаланып, керегесі кеңейіп, шаңырағы биіктеп жатса, осының бәріне ұлт тарихының қосқан үлесі өлшеусіз дер едім.

Үшіншіден, Мемлекет пен тарихты бір-біріне өте қажетті ұғымдар дей келе, біріншісінің қалыптасуы, нығаюы үшін екіншісі аса қажет. Ал екінші ұғымның дамуы біріншінің тікелей қолдауынсыз жүзеге аспайтынына көзіміз жетіп отыр. Тек өзара үйлесімділік қана барлық жеңістің кілті болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адырбек К. Тәуелсіздікке талпыныс: Публицистикалық мақалалар / К. Адырбек; Ред.: Ә. Оспан. – Алматы: Айғаным, 2016. - 379 б.
2. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні URL: <http://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Әбжанов Х. Тәуелсіздік және ұлттық тарих коды URL <https://anatili.kazgazeta.kz/news/59801>
4. Қойшыбаев Б. Ұлттық код рухани болмыс кілті URL <https://egemen.kz/amp/article/153991-ulttyq-kod---rukhani-bolmys-kilti>
5. Кәрібаев Б. Тәуелсіздік және ұлттық тарих. «Egemen Qazaqstan» газеті. 2 маусым 2021 жыл.
6. Тәуелсіздік-елімің ерлік жолы URL: <http://196.alschool.kz/main/424-tuelszdk-elmn-erlk-zholy.html>

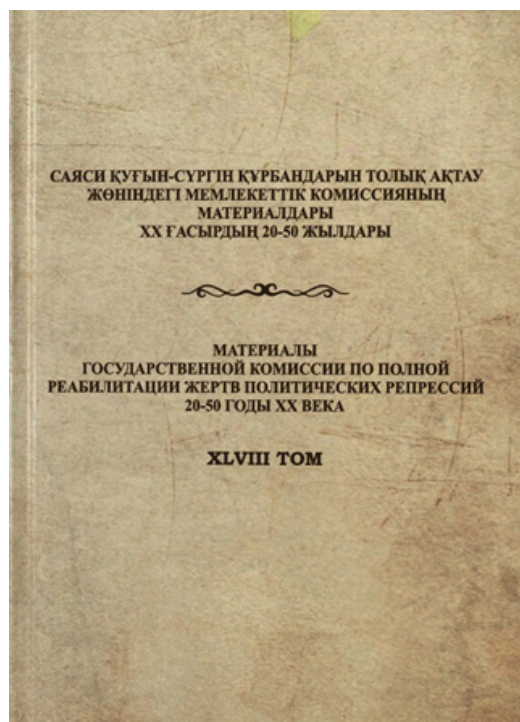
FTAMP 03.20

Даркенов Құрманағали Ғазезұлы

Т.Ғ.К., доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар
факультетінің аймақтану кафедрасының профессоры,
жұмыс тобының жетекшісі

АҚМОЛА Өңірі тарихының «Ақтаңдақ беттері»

Ақмола өңірінің саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты ұзақ жылдар бойы шаң басып жатқан архив құжаттарын ашу, ғылыми айналымға қосу ғана емес, қоғамның әлеуметтік сұранысын қанағаттандыру күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі. Осы тұрғыда Астана қалалық мемлекеттік архиві 65 қорының, бірнеше тізбесіндегі істерді зерттеу, сараптау жұмысына Астана қаласындағы жоғары оқу орындарының бірнеше ғалымдары тартылды. Бірнеше

жылдардағы тынымсыз ізденіс пен еңбектің жемісіндей «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 48: Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргіннің құрбандары. Құжаттар мен материалдар жинағы» әзірленіп, жарық көрді.

Жоғарда аталып өткендей құжаттар мен материалдар жинағына Астана қалалық мемлекеттік архиві 65 қорының, құжаттары кірді. Әрбір қаралған істің сипатына назар аударсақ, ол әртүрлі баппен сотталған адамдардың тағдарымен тікелей байланысты. Жалпы жұмыс тобының мүшелері алты мыңға жуық істерді қарады. Оның шамамен бес мыңдайы біз қарастырған хронологиялық кезеңге 20-шы жылдардың екінші жартысы мен 30-шы жылдарға сәйкес келеді. Кітапқа енген 1589 адамның ісі төмендегі тараулар бойынша бөлінді.

1. Астық дайындау науқаны бойынша қуғын-сүргінге ұшырағандар – 309 адам;
2. Социалистік меншікті қорғау және ет дайындау шарасының құрбандары – 476;
3. Бай, кулак ретінде жазаланғандар – 130;
4. Кеңестік билікке қарсылық білдіргендер мен үгіт насихат жүргізді деп айыпталғандар – 222;
5. Әр сала бойынша қуғын-сүргінге түскендер – 452.

Құжаттар мен материалдар жинағына енген деректер бірнеше рет тексерілді. Архив құжаттарымен салыстырылды. Негізі құжаттардан ауытқымау, деректердің мәнінің сақталуы, өзгерілмеуді қадағаланды.

Аталған жұмыстың ерекшелігі бұл, Ақмола өңірінен қуғын-сүргінге ұшырағандарға қатысты құнды материалдарды жинақтау, іріктеу негізінде жарық көрген бағалы еңбек. Кім не үшін айыпталды. Қандай баптар бойынша. Жазасын қалай және қайда өтеді деген сұрақтардың жауабын алады.

Кесте 1.

**РФ 1926 жылғы Қылмыстық істер Кодексі бойынша қылмысты іске тартылғандарға талдау (бір, екі, үш және одан да көп баптар бойынша)
Астана мемлекеттік архивінің 65-қор материалдары негізінде**

№	Қылмысты істер бойынша жауапқа тартылғандар	саны	процент
1	Бір баппен тартылғандар саны	60	17,2
2	Екі баппен іске тартылғандар саны	102	29,1
3	Үш одан да көп баптармен тартылғандар	159	45,4
4	Мерзімінен бұрын босатылғандар немесе іс тоқтатылғандар	21	6,0
5	Түрмеде қайтыс болғандар	8	2,3
Барлығы		350	100%

Сонымен қатар, қылмыстық немесе әкімшілік жазаға тартылған айыпталушыға қатысты жеке мәліметтері: туған жылы, шығу тегі, білімі, кәсібі, тұрғылықты мекен жайы, сайлау ққынан айрылуы, бойы, салмағы, оның ерекше белгілері және т.б. қатысты мәліметтер тіркелген.

Тағы да бір атап өтетін жай, көптеген қуғын-сүргінге ұшырағандар бірнеше баптармен айыпталып, іске тартылған. Бастапқыда 350 адамға қатысты құжаттарға талдау жасағанда мынадай дерек тіркелді.

Бастапқы кезде қаралған құжаттарға талдау жасалғанда қылмыстық істер бойынша жауапқа тартылғандардың басым көпшілігі үш немесе одан да көп баптармен сотталды. Отбасы мүшелері тегіс қуғын-сүргінге түскендер де көп кездесті. Қорғалжын аудандық соты шешімімен ағайынды Рахымжановтар Темірбай, Әжібай, Айтбек істері де осы архив қорында тұр. Ағайындылардың бірі Рахымжанов Әжібайға Қорғалжын аудандық соты 1931 жылы 8 маусымда 61 баптың III тармағы және 79 бап бойынша іс қозғап, екі күннен соң 8 маусымда 2 жылға бас бостандығынан айырып, оның сыртында 5 жылға жер аударды **(65-қор, 1-тізбе. 667-іс. 3 парақ)**.

Оған қатысты бірқатар мәліметтерге тоқталсақ, Рахымжанов Әжібай Қорғалжын ауданының №2 ауылында туған. Жасы 21 де. Бай, кулак деп айыпталды. Партия қатарында жоқ, сауатты. Бас бостандығынан айрылғанға дейін Қорғалжында Живсоюзде жауапты хатшы қызметін атқарды. Кінәсі: ауқатты, әрі мал сою қарқыны осылай болса, елде мал қалмайды деген **(65-қор, 1-тізбе. 667-іс. 4 парақ)**.

Аталған қорда осы сипаттағы істер өте көп. Жазықсыз қуғын-сүргінге түскендерді ақтау және Кеңестік жүйенің күштеу, жазалау шараларына шынайы, объективті баға беру уақыт талабы болса, сонымен қатар, кінәсіз жандарды әділетсіз айыптаулардан арылту өзгеру, трансформациялану жағдайындағы қоғамның азаматтық парызы.

Айыпталып жазасын өтегендердің басым көпшілігі 61-баптың 3-тармағы, 79-баппен және 58-баптың 10 тармағымен сотты болған. Аталған баптарға талдау жасасақ, 61-баптың 3-тармағы «мал және астық салығын төлемегені, тапсырманы орындамағаны үшін», 79-бап «малды сойып алу немесе қасақана жару» болса, 58-баптың 10 тармағы «Кеңес үкіметіне қарсы оған нұқсан келтіру, оны құлату мақсатында үгіт-насихат жүргізді» деп айыпталған.

1930-1933 жылдардағы ашаршылықта мәжбүрліктен өз малын сойып алғандар ғана емес, өлімтік малдың етін пайдаланғандарға да қасақана сойып алды деген айып тағылып, қылмыстық жазаға тартылған. Бұлардың барлығы ашаршылық қақпанына түскен шарасыз жандарды бірнеше баптар бойынша түрмеге тоғытумен, қылмысты істермен айыптаумен жалғасып отырған.

Ұсынылып отырған құжаттар жинағы Ақмола өңіріне қатысты айналымдағы барлық құжаттарды толығымен қамти алмаса да, сол уақыттың тынысын сезуге мүмкіндік береді. Әрі қуғын-сүргіннің бүгінгі күнге дейін белгісіз парақтарын ашты. Осы құжаттар негізінде кеңестік, большевиктік жүйенің адам құқығын таптап, айыптағанына көз жеткіземіз.

Жинақты әзірлеуге Қ. Даркенов, Қ. Өскембаев, С. Есқалиев, Ж. Қалиев, Н. Мұхаметжанова, Т. Каленова, Ғ. Исахан, Қ. Саманбеков, Б. Ақтайлақ қатысты.

Құжаттар жинағы тарихшыларға, әлеуметтанушыларға, саясаттанушыларға, ғылым жолына қадам жасаған мамандарға, сонымен қатар ел тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

Бисенова Гүлсім Алдабергенқызы

Т.ғ.к., доцент,
«Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы» РММ
Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру
бөлімінің жетекші сарапшысы, E-mail: bisenova.1966@inbox.ru

ҚОЛЖАЗБАЛАР – ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ

Қазіргі кезеңде ұлтымыздың төл тарихына деген ынтасының өсуі заңды құбылыс. Отандық тарих ғылымы еліміздің тәуелсіздігімен бірге келген терең түбегейлі өзгерістер мен жаңаруларды басынан өткеруде. Бүгінгі таңда қазақ тарихы Түркі өркениетінің ажырамас бөлігі ретінде зерттеліп, дала тарихындағы көшпелілердің орны айқындала түсуде. Тарихсыз қоғам, халық, мемлекет болмайтыны белгілі. Осы орайда, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің сайлауалды бағдарламасында «Біздің ұлы тарихи жолымыз бар. Біз қуатты, егемен елде өмір сүріп жатырмыз. Сақтап қаларлық дүниеміз бар. Бізді қасиетті жеріміздегі ортақ

құндылықтар біріктіреді. Сондықтан біз алға, болашаққа нық сеніммен қараймыз!» – деп атап өткен болатын.

Елімізде «ұлттық тарих» мәселелері бойынша, ең алдымен, деректерді жинау міндеті алға қойылды. Нақтыласақ, Қазақ халқының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын зерттеу нысаналы түрде қолға алынған болатын. Осы орайда, «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық.

«Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтері мен кітапханаларынан төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік. 2019 жылғы 20 желтоқсанда Үкіметтің қаулысымен Ұлттық архив қорларын отандық және шетелдік архивтерде, музейлерде, кітапханаларда және ғылыми орталықтарда сақталатын Қазақстан тарихына қатысты құжаттармен толылықтыруға арналған «Архив-2025» бағдарламасының жобасы қабылданған болатын.

Аталмыш жоба аясында Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы жанынан құрылған ғылыми экспедиция тобы Ресей Федерациясының Мәскеу, Санкт-Петербург қалалары, Татарстан және Башқұртстан Республикалары, Түркия, Венгрия, Үндістан, Иран Ислам Республикасы, Мысыр және Катар мемлекеттерінде іссапарда болып қайтты. Нәтижелі жүргізілген ғылыми ізденіс жұмыстарының арқасында Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық қоры араб, парсы, тәжік, шағатай, татар тілдеріндегі еліміздің тарихына қатысты құнды деректерге бай қолжазбалармен, сирек кітаптармен толықтырылды.

Мәскеу қаласының Ресей мемлекеттік кітапханасының қолжазбалар бөлімінде (Қ.179) Араб тіліндегі қолжазбалар жинағы, (Қ.185) Парсы және Тәжік тілдеріндегі қолжазбалар жинағы, (Қ.789) Шетелдерде сақталған қолжазбалар жинағы, (Қ.180) СССР халықтары тілдеріндегі қолжазбалар жинағы бойынша ізденіс жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, Ибн Умар ат Тафтазани, Хамдаллах Мустауфи Казвини, Искандербек Муншидің, атап айтар болсақ, Қазақ хандығының тарихына қатысты құнды деректері бар, XVII ғасырға жататын Шах Махмуд Чуростың тарихи қолжазбасының көшірмесі алынды. Сонымен қатар, аталмыш ғылыми мекеменің Шығыс әдебиеті орталығынан Орынбор, Ташкент, Қазан, Уфа баспаларынан шыққан тіл, тарих, әдебиетке қатысты сирек кітаптардың көшірмелері алынды.

Парсы тіліндегі қолжазбалар тарихы өте бай, олай болатын себебі орта ғасырлардан бастап парсы тілінде тарих жазу дәстүрі қалыптасқан. Әдебиет пен ғылымның тілі болып табылатын парсы тілі тарихи еңбектерді жазуға әбден бейімделіп бір қалыпқа түсетін кезі де осы ортағасыр. Сондықтан болса керек моңғолдар, түріктер, араб халифаты мен жалпы тарихқа қатысты мәліметтер парсы тілінде толық әрі көп жазылған және бүгінгі күнге дейін жеткен. Қазақстан тарихына қатысты құнды парсы дереккөздері құндылығы мен қолжазбаның жазылған тақырыбына қарай, бүгінгі таңда әлемнің ең танымал кітапханаларында сақталған.

Иранда ғылымның әр саласына байланысты әрбір құнды дүниені қолжазба етіп жазып қалдыру және болашақ ұрпаққа жеткізу ісі маңызды болып табылады. «Архив-2025» жобасы аясында Ұлттық орталық жанынан құрылған экспедиция тобы Иран Ислам Республикасының Мешхед қаласында орналасқан Астан Қудс Резави кітапханасында ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, мемлекеттілік мәселесін зерттеуде маңызды роль атқаратын, қазақ хандығының негізі болып табылатын – Жошы Ұлысы мен Ақ Ордаға қатысты құнды деректер беретін, «Мунтахаб ат Тауарих» Муин ад Дин Натанзи және «Тарих Джахон Ара» Кази Ахмад Гаффари еңбектері анықталды.

Иран Ислам Республикасының қолжазба қорлары туралы әңгіме қозғағанда бірінші кезекте, осы елде сақталған барлық қолжазбалар бүкіл мұсылман әлеміне ортақ қолжазбалар

болып саналатындығын айта кеткен жөн. Тегеран қаласындағы Мәлік кітапханасынан Ислам Пайғамбарының немересі Имам Хасанның қолымен жазылған VII ғасырдағы қолжазба Құран, XVI ғасырға жататын Қазақ хандарының шежірелерінен құнды деректер беретін Хасанбек Румлудың «Ахсан ат Тауарих», Искандербек Муншидің «Алам Арай Аббаси» атты қолжазбаларының көшірмелері алынды.

Аталмыш жоба аясында, Түркия Республикасының Сүлеймания кітапханасынан қазақ даласынан шыққан ортағасырлық авторлардың, атап айтар болсақ, Хусамеддин Сығнаки, Али ибн Мухаммад Исфиджаби, Әл-Фараби, Ибн Араби, Наджмуддин Насафидің теология, шариғат мәселелерін қамтыған қолжазбаларының көшірмелері алынды. Сонымен қатар, Түркиядағы қазақтар арасында аты белгілі ақын, жазушы Зейнел Сүрмелінің ұлы Махмуд Сүрмелі Ұлттық орталық қорына әкесінің түпнұсқа құжаттарын тапсырды. Зейнел Сүрмелі өлеңдерінде елге сағыныш, Монғолиядағы, Қытайдағы ұлт азаттық қозғалысы, Оспан батырға арналған өлеңі, 46 беттен тұратын әртүрлі тақырыптағы қолжазба өлеңдері және хаттары, құран сүрелері мен тұрмыстық жазбалары бар.

Доха қаласындағы Катар Ұлттық кітапханасынан астрономия, философия, медицина, әдебиет салалары бойынша X-XIX ғғ. қамтитын араб-парсы тілдеріндегі Ибн-Сина, Абу Магшар Балхи, Ибн Лабан және т.б ортағасырлық ғұламалардың еңбектерінің көшірмелері әкелінді. Каир (Мысыр) қаласындағы Әл-Азхар Шариф кітапханасынан ханафи мәзһабына негізделген шариғат мәселелерін қамтитын XIII-XIX ғғ. Фахр ад Дин Узджанди (Узганди), Тафтазани Саид ад Дин, Мансур ибн Ахмад Муид аль Хорезми, Шамс ад Дин Махмуд аль Исбахани және т.б авторлардың қолжазбаларының көшірмелері алынды. Қорыта келгенде, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы жанынан құрылған экспедиция тобының ғылыми ізденістері нәтижесінде Қазақстанның тарихы мен руханиятына, мәдениетіне қатысты құнды қолжазбалар көшірмелері елге жеткізілді.

Назарларыңызға ұсынылып отырған «Шетелдік қорлардағы құнды мұралар» атты каталог - альбом «Архив-2025» мемлекеттік жобасы аясындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы жанынан ұйымдастырылған ғылыми экспедициялардың нәтижесі болып табылады. Аталмыш каталог – альбомда алыс-жақын шет мемлекеттердің қолжазба қорларынан көшірмелері елге жеткен қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты араб, парсы, шағатай тілінде жазылған құнды қолжазбаларға сипаттама берілген.

Каталогқа хронологиялық шеңбері VII-XX ғасырларлар аралығын қамтитын 65 қолжазбаның сипаттамалары енген. Сипаттамада, аталмыш каталог – альбомға енген әрбір қолжазбаның авторы, тілі, атауы, хронологиясы, қандай кітапхана қорларында сақталғаны, жазылу нұсқасы, мазмұны, құндылығы жөнінде толық мәліметтер берілген.

Қосымшада альбом – каталогта қолжазбаларға сипаттама беру барысында кездесетін терминдерге түсініктеме берілген. Сонымен қатар, соңғы бөлімде библиографиялық тізім көрсетілген.

«Шетелдік қорлардағы құнды мұралар» альбом – каталогы – тарихшы қауымға, шығыстанушыларға, тіл мамандарына және тарихқа қызығушылық білдіретін оқырман қауымға арналған.

ABOUT INTERNATIONAL ARCHIVES WEEK

Celebrating Archives!

Did you know that 9 June is International Archives Day? All around the world, archival community professionals join together to explain to the world at large why supporting archives and the profession is so important.

Background

ICA is firmly convinced of the need to promote the value of archives and archivists at international level. Archives and archivists play an important role in accountability, transparency, democracy, heritage, memory and society.

At the 2004 International Congress in Vienna, the 2,000 participants in attendance adopted a resolution requesting that the United Nations (UN) designate a specific day to mark the importance and value of archives.

In 2005, the United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) declared 27 October to be the World Day for Audiovisual Heritage (WDAH) during the 33rd session of its General Conference held in Paris, France. WDAH offers an opportunity to spread awareness of the need to take urgent measures and acknowledge the importance of audiovisual documents as part of our shared heritage and memory. However, audiovisual documents are only a relatively small part of our documentary heritage that deserves international attention.

It was decided at the 2007 ICA Annual General Meeting that 9 June would be celebrated as International Archives Day (IAD). This date was selected to commemorate the day in 1948 on which ICA was created under the auspices of UNESCO.

International Archives Week

One year later, the first International Archives Day celebrations were staged to coincide with the 60th Anniversary of ICA. However, it was not until 2019 that the ICA expanded the event to extend over an entire week. During International Archives Week (IAW), organisations worldwide share their events and participate alongside ICA in promoting the value and importance of archives and archivists.

Objectives

- To increase public awareness of the importance of records and archives;
- To raise awareness among leading decision-makers of the benefits of records management for good governance and development;
- To make the general public, private and public sectors fully conscious of the need for long-term archival preservation and access;
- To showcase the unique, extraordinary and rare documents preserved in archival institutions;
- To enhance the image of records and archives and raise their profile across the globe.

International Archives Days/Weeks around the world

If you do not feel inspired to celebrate the day or to create Archives Week events, or if you are simply curious about IAD/IAW is celebrated in other cultures, why not check out some examples of the activities organised in the last three years:

<https://www.ica.org/international-archives-week/iaw-2023/>

<https://www.ica.org/international-archives-week/iaw-2022/>

<https://www.ica.org/international-archives-week/iaw-2021/>

From Monday 3 to Sunday 9 June 2024, we will celebrate the sixth International Archives Week (#IAW2024). This year's theme is #CyberArchives.

Selected by over 400 ICA members and professionals from the sector at the end of 2023, this theme invites archival and records management professionals, organizations, and connected sectors to join us in a virtual conversation about how technological advances are impacting our field. By harnessing the power of data and embracing emerging technologies, archives empower societies to make informed decisions, foster transparency, and preserve cultural heritage.

In today's rapidly evolving digital landscape, archives play a multifaceted role in securing a future that promotes democracy, protects citizens' rights, and enhances the quality of life.

The archival sector is not only adapting to digitization but also addressing the challenges and opportunities brought about by AI, machine learning, blockchain, and other advanced technologies. This topic requires an interdisciplinary approach, and we hope that professionals and organizations from various fields will join this virtual conversation.

During #IAW2024, this virtual conversation will be complemented by a full program of webinars and a global agenda showcasing how we celebrate this week and the activities we offer to our communities to highlight the importance of archives. Have you included the events you have planned to celebrate #IAW2024 in our public calendar? Are you interested in attending the webinars prepared by our ICA members?

Be part of #IAW2024 and let's start thinking about how we can shape our future as #CyberArchives! Become an Ambassador for International Archives Week!

The International Archives Week comes alive through the activities organized and shared by our members and the extended community within their own contexts. We invite you to become an ambassador for #IAW2024. As an ambassador, you play a crucial role in spreading the word, engaging your network, and showcasing the importance of archives in our digital age. Here is how you can contribute:

By becoming an ambassador, you will help amplify the impact of International Archives Week and contribute to a global understanding of the vital role of archives in our societies.

Join us for an exciting week of learning, sharing, and celebrating the vital role of archives in our digital age!

<https://www.ica.org/international-archives-week/international-archives-week-iaw2024/>

ABOUT CONGRESSES AND CONFERENCES

ICA Events: Addressing the Issues

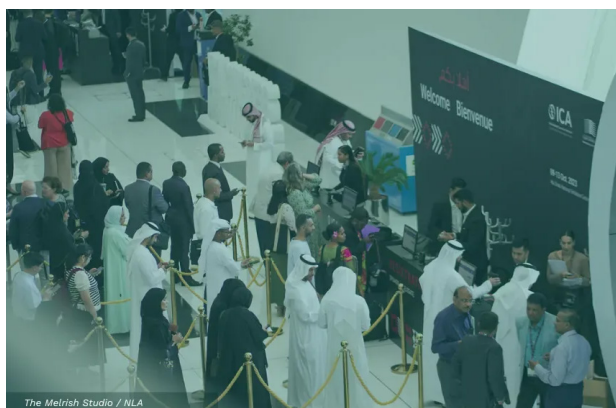
Events represent one of the main methods deployed by ICA to coordinate activities for and engage with its community.

Every year, at least one major governance and professional programme event is organised. In practice, however, the year is also filled with a rich variety of meetings and events involving all sections of the archival community.

At ICA, governance takes place via General Assemblies, Executive Board and Programme Commission meetings, in addition to the Steering Committee meetings organised and held by the ICA Branches and Sections throughout any given year. Bringing ICA members together for decision-making purposes is critical to maintaining the association's democratic character, as well as to ensuring that our strategies are regularly adapted to the needs of our community.

Every fourth year, an International Council on Archives Congress is organised.

Congresses are crucial events for ICA. Each has a densely packed professional programme typically offering several days of workshops, parallel sessions, meeting, and keynote addresses. Congresses also provide an excellent opportunity for members of our community to meet in a social context, with networking possibilities to facilitate discussions and a chance to rekindle bonds for colleagues rarely able to meet in person.

Every second year (excluding Congress years), there is also a Biennial Conference, with a programme of lectures, panel sessions, workshops and discussions organised around current professional challenges and issues. Similar to Congresses but on a smaller scale, Conferences offer members the same opportunities to participate in a broad programme of talks and events and to meet like-minded professionals from across the globe.

ICA Branches and Sections also hold their own events, mostly conferences, which are often financially supported by the Programme Commission (PCOM) Details of these may be found here.

ICA sometimes works with partners in organising events, or in offering them support in one form or another, for example by providing experts to make presentations or deliver workshops. Working with partners in the international environment is a key aspect of ICA's mission, so these opportunities are a highly valued component of our work.

<https://www.ica.org/congresses-conferences/about-congresses-and-conferences/>

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРХИВТЕРІНІҢ КҮНДЕРІ – ҚАЗАҚСТАНДА

Шымкентте ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ұйымдастыруымен Өзбекстан Республикасы архивтерінің күндері өтуде, деп хабарлайды Мәдениет порталы ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің баспасөз қызметі.

Іс-шара аясында «Қазақстан мен Өзбекстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

Жиынға ҚР МАМ Архив, құжаттама және кітап ісі комитеті және «Узархив» агенттігінің, Шымкент қаласы әкімдігінің, Қазақстан және Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивтерінің өкілдері, сондай-ақ тарихшылар мен өлкетанушылар, мәдениет саласының қызметкерлері қатысты.

Конференцияда ҚР МАМ Архив, құжаттама және кітап ісі комитеті төрағасының орынбасары Роллан Құспан министр Аида Балаеваның құттықтау хатын оқыды.

Өз кезегінде Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі жанындағы «Узархив» агенттігі төрағасының орынбасары Шерзод Садықов екі ел арасындағы архивтік қарым-қатынасты нығайтып, жан-жақты дамытуға ведомство тарапынан барынша қолдау көрсетілетінін жеткізді.

Конференцияда тарихты зерттеудегі архив құжаттарының орны мен рөлі, архив саласының жағдайы және даму перспективалары, архивтік құжаттардың сақталуын қамтамасыз етудің заманауи технологиялары туралы жан-жақты талқыланды.

Сонымен қатар, екі мемлекеттің қор жинағынан «Қазақстан архивтеріндегі Өзбекстан мемлекетінің тарихы» және Өзбекстан Республикасы Узархив агенттігінің «Өзбекстан архивтеріндегі Қазақстан мемлекетінің тарихы» көрмесі қойылды. Конференция модераторы ретінде Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінің директоры Нұрланова Сағила Есімсейітқызы қатысты.

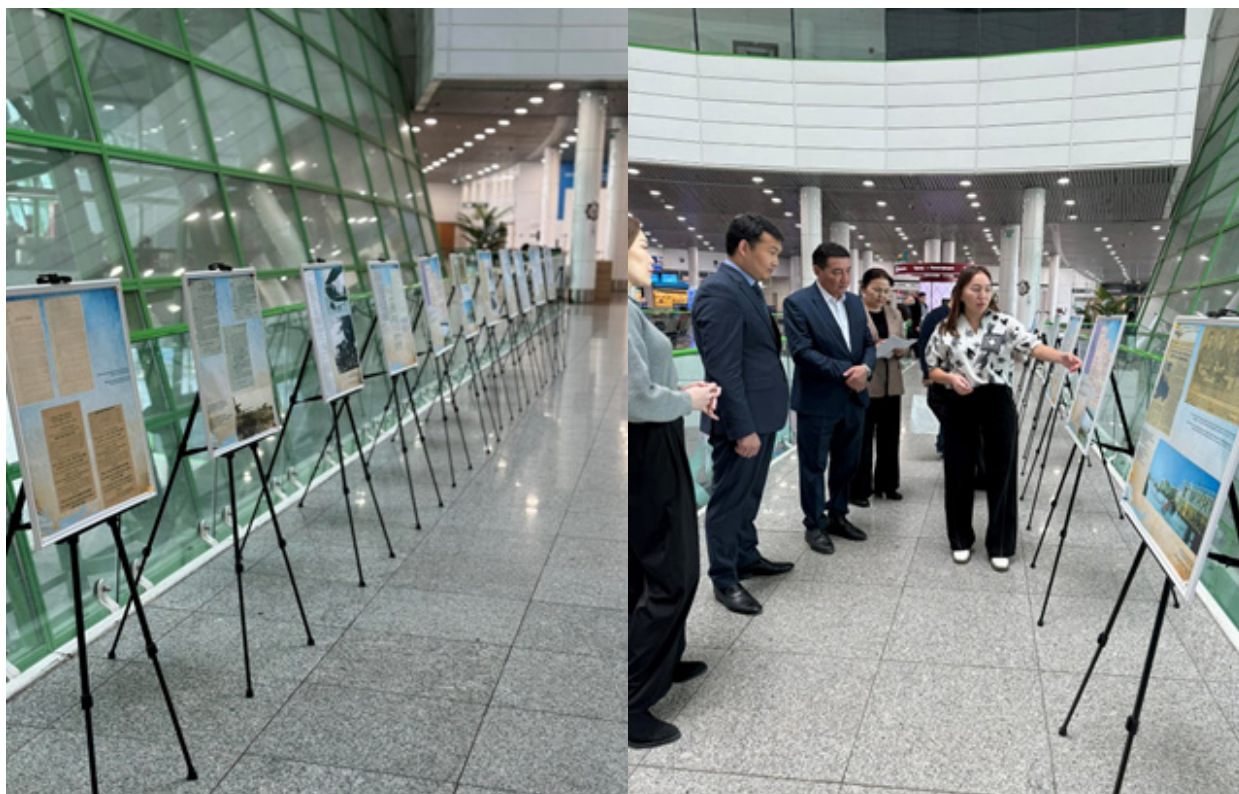
Негізгі мақсат қазақ-өзбек қарым-қатынастарының архив қорлары бойынша тарихын жариялау, архив құжаттары мен цифрландыру рөлін, заманауи технологиямен сақталуын және даму перспективаларымен таныстыру.

Конференцияда Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінің «Тәуелсіздік – ел тұғыры» атты құжаттық көрмесі таныстырылып, Ұлттық архиві директорының орынбасары Құсайынова Тұрсын-гүл Жағыпарқызы «Ұлт руханиятын түлеткен тұлға – Әлкей Марғұлан» атты баяндама жасады.

<https://madeniportal.kz/article/9805>

ЕЛОРДА ӘУЕЖАЙЫНЫҢ ТАРИХЫ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ КӨРМЕСІНДЕ

2024 жылдың 10 сәуірінде Нұрсұлтан Назарбаев Халықаралық әуежайында «Аспан мен жердің үндестігі» атты Елорда әуежайының тарихына қатысты архив құжаттар көрмесінің ашылу салтанаты өтті.

Көрмеге Астана қаласының мемлекеттік архивінің 1923 жылдан бастау алатын ұшақтарға қызмет көрсету үшін ашылғаны туралы, Еңбекшілер депутаттары Целиноград қалалық Кеңесі атқару комитетінің әуежайға қатысты хаттамалары, Ұлы Отан соғысының ардагері, Аэрофлот үздігі Самусенко Алексей Васильевичтің жеке қоры, 1960 жылдардағы әуежай ғимаратының фотосуреттері, 1997 жылы Ақмола қаласының әуежайына жүргізілген реконструкциялық, әуе желісін тарту туралы, әуежайға қатысты шешімдер, газет беттерінде жарияланған мақалалар және басқада тарихи құжаттары ұсынылды.

Қазіргі таңда Халықаралық әуежай 90 жылдан аса тарихымен Еуразия құрлығындағы заманауи әуежайлардың біріне айналып, әуе кемелердің барлық түрлерін шектеусіз қабылдай алады.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02VKtCBRu3AzsrbtrGKyvoKDhstAm6vcvVmfZYbUDtGdzzjqVmvPUoVueU7H7QgGU7l&id=100013403896163&locale=ru_RU

«ҚҰЖАТТАУ, ҚҰЖАТТАМАНЫ БАСҚАРУ ТӘРТІБІ» ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ СЕМИНАР

2024 жылдың 29-30 сәуірі күндеріне жоспарланған Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы мен «Астана қаласының мемлекеттік архиві» ММ-нің Ведомстволық жинақтау қызметі Астана қаласы бойынша Денсаулық сақтау саласындағы ведомстволық архивті жинақтау мен потенциалды көздеріне арналған «Құжаттау, құжаттаманы басқару тәртібі» тақырыбындағы семинары басталды.

Астана қаласы бойынша Денсаулық сақтау саласынан 30-дан аса мекемелерден жиналған семинарға қатысушыларға «Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы» ММ Архив ісін ұйымдастыру бөлімінің бас маманы Н.Түсіпова «Құжаттау, құжаттарды ресімдеуге қойылатын талаптар мен істер номенклатурасын ресімдеу» тәртібінің маңыздылығын түсіндіріп, сәттілік тіледі.

Оқытудың мақсаты ұйымдарда істерді тиімді қалыптастыру және ресімдеу арқылы құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету (реставрациялау), құжат айналымы мен құжаттардың құндылығына сараптама жүргізуді оқыту, архивтік сұраныстардың орындалуын түсіндіру.

Семинар барысында Ведомстволық архивтерді жинақтау қызметінің басшысы Д.Успанованың басшылығымен, қызмет басшысының орынбасары А.Махметова, бас сарапшылар: Н.Иманбаева, Г.Кулмухамбетова, Г.Тулегенова, С.Туралина, Г.Абаева, К.Конарова құжаттардың құндылығын сараптау, істерді қалыптастыру және тіркеу тақырыбына практикалық және шеберлік сабақтар көрсетті.

Сонымен қатар мемлекеттік қызмет көрсету қызметінің басшысы М. Сугралина архивтік сұраныстарды орындаудың қыр-сырын түсіндірсе, құжаттарды қалпына келтіру қызметінің басшысы А.Бағдәулетова соңғы технологиялармен қағаз құжаттарын қалпына келтіру бойынша шеберлік (мастер класс) әдістер көрсетіп бөлісті.

Оқыту соңында Архив басшысы Ж. Бимолдин семинар қатысушыларына сертификат табыстады.

Семинарға қатысушылар оқытудан алған қызықты және тартымды әсерлерімен бөлісіп, алғыстарын білдіріп, архив мамандарымен тығыз қатынаста жұмыс жасайтындықтарын айтты.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02NmwXy7Y1XyRbzc3k7e7s16Nr6CKUmLXGzLmwjBb6hRv1G4wXaeFUz5MZuKV2zMl&id=100013403896163&locale=ru_RU

«БІРЛІГІ ЖАРАСҚАН – ҚАЗАҚСТАН» ФОТОҚҰЖАТТЫҚ КӨРМЕСІ

2024 жылдың 30 сәуір күні «Астана қаласының мемлекеттік архиві» ММ М. Өтемісов атындағы Оқушылар сарайында халықтар бірлігі күніне арналған «Бірлігі жарасқан – Қазақстан» фотоқұжаттық көрмесінің ресми ашылуын өткізді.

Аталған іс-шараға қоғам қайраткерлері, ғалымдар, түрлі этно-мәдени бірлестіктердің өкілдері қатысты. Астана қаласы мемлекеттік архивінің директо-

ры Жангелді Бержанұлы Бимолдин құттықтау сөз сөйлеп, барлық қатысушыларды халықтар бірлігі күнімен құттықтады.

Т. ғ. д., профессор, ҚР Өнер академиясының академигі, С. Сейфуллин мұражайының директоры Әбсеметов Марат Оралбайұлы Қазақстан Республикасында тұратын халықтардың көпшілігі екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жер аударылғанын атап өтіп, құттықтау сөз сөйледі.

Астана қаласындағы «Таң» татар-башқұрт этномәдени бірлестігінің өкілі Земфира Махмедовна Даутова барлық қатысушыларды келе жатқан мерекемен құттықтап, «Таң» татар-башқұрт этномәдени бірлестігінің құрылуының қысқаша тарихын айтып берді. Шақырылған қонақ – «Вайнах» шешен – ингуш ансамблінің жетекшісі Мадиева Ханифа Мұратовна Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстан аумағына жер аударылған шешен-ингуштардың

тікелей ұрпағы екенін айтып, сол күрделі жылдар туралы естеліктермен бөлісті. «Вайнах» шешен-ингуш ансамблі көрермендер мен қонақтардың назарына «Лезгинка» биін ұсынды.

Аталған іс-шараға Көлік және коммуникация жоғары колледжінің 1 курс студенттері, БАҚ өкілдері, көрнекті қоғам қайраткерлері, ғалымдар қатысты. Соңында көрме Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұранымен аяқталды. Қазақстанның барлық халықтары біртұтас достықта, келісім мен ынтымақтастықта өмір сүруде.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02miZG4RE4nhcbT3F2VoPV84jgMCVESxMh
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02miZG4RE4nhcbT3F2VoPV84jgMCVESxMS68RkdoSo5pXMdmBduVcb6J79ucqU41edl&id=100013403896163&locale=ru_RU

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСЫНЫҢ ДАҢҚТЫ БАТЫРЛАРЫ
С. НҰРМАҒАМБЕТОВ, Р. ҚОШҚАРБАЕВ, Ә. СЕМБИНОВТЫҢ
100 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ

2024 жылдың 4 мамырында Астана қаласының мемлекеттік архивінің ұйымдастыруымен ҚР ҚК Мемлекеттік Әскери-тарихи музейінде «Ерлікке тағзым» Екінші дүниежүзілік соғысының даңқты батырлары С. Нұрмағамбетов, Р. Қошқарбаев, Ә. Сембиновтың 100 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік дөңгелек үстел болып өтті. Шараға Халық қаһарманы, генерал-лейтенант Бақытжан Ертайұлы Ертаев, Қазақстан Республикасының қоғам қайраткері, генерал-лейтенант Абай Бөлекбайұлы Тасболатов, қоғам мемлекет қайраткерлері Әлихан Мұхамедияұлы Бәйменов, Дархан Қамзабекұлы Мыңбай, Астана қаласы Қалалық ардагерлер кеңесінің төрағасы Сансызбай Сейтжанұлы Есілов, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры Гүлнұр Төлеуғазықызы Мусабалина және ұлт батыры Рақымжан Қошқарбаевтың немере қарындасы Нұрмағамбетова Маржан Ахметқызы қатысты. Сонымен бірге Мемлекет тарихы институты, өзге де ғылыми институттар мен университеттерден ғалымдар, жас буын өкілдері белсенді қатысты.

Іс-шара аясында «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандықтардың ерлігі – архив құжаттарында» жинағының тұсаукесер рәсімі өтті. Кітаптың лентасын Халық қаһар-

маны, генерал-лейтенант Ертаев Бақытжан Ертайұлы, Қазақстан Республикасының қоғам қайраткері, генерал-лейтенант Тасболатов Абай Бөлекбайұлы, Астана қаласы Қалалық ардагерлер кеңесінің төрағасы Есілов Сансызбай Сейтжанұлы, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің құрметті азаматы, генерал-майор Койбаков Сейтжан Мельдебекович, Астана Мемлекеттік Қызмет Хабы басқарушы комитет төрағасы Байменов Алихан Мухамедіұлы, мемлекет және қоғам қайраткері Дархан Мыңбай, ҚР Ұлттық архивінің директоры Нұрланова Сағила Есімсейітқызы, «Білім саласының үздігі», ардагер, Сағадат Нұрмағамбетовтың жерлесі, батырдың өмірбаянын зерттеуші Дәуешов Еркін Дәуешұлы, п.ғ.д, профессор, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, «Астана қаласының мемлекеттік архиві» директорының орынбасары Қышқашбаев Тлеуғали Әшпірбекұлы қиды.

Шара аясында көрме ұйымдастырылды. Даңқты батырлар С. Нұрмағамбетов, Р. Қошқарбаев, Ә. Сембиновтың 100 жылдығына арналған батырлардың өмірі мен қызметіне қатысты архив құжаттары мен қолжазбалары қойылды. Архив қорының коллекциясын құрайтын Екінші дүниежүзілік соғыс ардагерлерінің өмірбаян деректерінің түпнұсқалық құжаттары, ордендері, медальдары, Ақмолада жасақталған 4 дивизияның тарихы туралы, Ресейдің архивінен алынған құжаттар ұсынылды.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid034vdPWbkPAC6SSNhbQhExEbgtbqoxL9NQ69ZnDaB2DSELgf86dw53ivuG4aAMLW9l&id=100013403896163&locale=ru_RU

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫН ЕСКЕ АЛУ КҮНІНЕ АРНАЛҒАН ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ

2024 жылдың 24-ші мамыр күні Астана қаласының мемлекеттік архивінің ұйымдастыруымен «Зұлмат жылдар ұмытылмайды» саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған дөңгелек үстел мен архив құжаттарының көрмесі өтті.

Іс-шараның мақсаты – Азаттық жолында және ашаршылық қасіретінен, құрбан болған бабаларымызды еске алу, рухына тағзым ете отырып өскелең ұрпақтың санасына отансүйгіштік, ұлтжандылық қасиеттерді сіңіру. Ел мұраты жолында жазықсыз құрбан болғандардың есімдерін ұмытпау, мәңгі есте сақтау арқылы ұлттық рухты жаңғырту болды.

Шараға 2021-2023 жылдардағы Астана қаласы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссия мүшелері, Астана Халықаралық университеттің тарих факультетінің студенттері, архив қызметкерлері қатысты.

Іс-шара аясында астаналық архив деректері бойынша әзірленген «48 том: Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргіннің құрбандары» құжаттар жинағының тұсаукесері өткізіледі.

Халқымыз үшін қасіретті сол заманның құрбандарын еске алу баршамыздың, келер ұрпақтың борышы.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid036P3gz2X4x5sbdgsWMW7cqawNWuMtoLjZfUk95XcsitSwrjmrN3ktTUREqPevZy1Jl&id=100013403896163&locale=ru_RU

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ

БОЛАТ ТӘЖІБАЙҰЛЫ ЖАНАЕВ – 60 ЖАСТА!

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде 35 жыл еңбек еткен аға ғылыми қызметкер Жанаев Болат Тәжібайұлы мерейлі 60 жасқа толып отыр.

Жанаев Болат Тәжібайұлы 1964 жылы 21 қаңтарда Алматы қаласында дүниеге келіп, №68 мектепті тәмәмдады. 1989 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетін бітірген. Көп жылдар бойы архив саласында қызмет атқарған білікті маман.

1989 жылдың қараша айынан бері Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде қызмет атқарып келеді. Осы жылдан бері «Ғылыми-ақпараттық жұмыс және ғылыми-анықтамалық аппарат» бөлімінде екінші дәрежелі архивист, 1990 жылдың 19 наурыз айынан бастап «Құжаттарды ғылыми жариялау және пайдалану» бөлімінде архивист қызметтерін атқарды. Сол жылдың 5 қарашасынан бастап Революцияға дейінгі қор құжаттары бөлімінің басшысы болып тағайындалды. 1995 жылдың маусымынан Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві директорының орынбасары қызметіне тағайындалды.

2006 жылдың тамыз айында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры лауазымына тағайындалды. 2018 жылдың ақпан айынан бастап «Архив құжаттарын ғылыми жариялау және пайдалану» бөлімінің басшысы болды.

Ол жетекшілік еткен жылдары архивтік қорларды, істер мен құжаттарды есепке алуды жетілдіру, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы архив құжаттарын жариялау бойынша шаралар іске асырылды, кеңестік кезеңге дейінгі құжаттардың сақтандыру көшірмелерін құру қайта қолға алынды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында Қа-

зақстан тарихы үшін ғылыми және мәдени құндылықтарға ие шетел архивтерінде сақтаулы құжаттарды іздестіру, айқындау және көшірмесін алу бойынша жұмыстар атқарылды, Архивтік құжаттарды жаңғырту Орталығы құрылды.

Қазіргі уақытта Әлеуетті зерттеулер орталығының аға ғылыми қызметкері қызметін атқарып келеді.

Болат Тәжібайұлы өзінің ізденімпаздығымен, іскерлігімен және ұйымдастыру қабілетінің жоғарылығымен ерекшеленеді.

Қазіргі таңда кеңес үкіметіне дейінгі кезеңнің Қазақстанның деректану және археография саласындағы білікті маман. Қазақстан тарихы бойынша 35 кітаптың, оның ішінде 21 құжаттар мен материалдар жинағының авторы, құрастырушысы және редакторы. Атап айтатын болсақ: Народно-освободительное движение казахского народа в 1836–1838 гг. Сборник документов. Алматы, 1992 ж.; История Букеевского ханства. 1801–1852 гг. Сборник документов и материалов. Алматы, Дайк-Пресс, 2002 г.; Исатай – Махамбет. 1801–1848. Документы. Алматы: Арыс, 2003 г.; О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 8. Ч. 1, 2 Алматы: Дайк-Пресс, 2006 г.; Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 5. Алматы: Дайк-Пресс, 2007 г.; Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века / История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 6. Алматы: Дайк-Пресс, 2007 г.; Академик К. И. Сатпаев: Сборник документов и материалов. Астана: ІС-Сервис, 2009 г.; Путевые дневники и записки российских чиновников и исследователей о Казахской степи XVIII – середины XIX века: Сборник документов и материалов. Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012г.; История Казахстана в документах и материалах: Альманах, выпуск 1. Алматы: «Издательство LEM», 2011 г.; История Казахстана в документах и материалах: Альманах, выпуск 2. Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012 г.; Казахские депутации к российскому императорскому двору. 1801–1873 гг. Сборник документов. Алматы: Қазақ университеті, 2020 г.

Бүгінгі күнде «Письма казахских ханов и султанов. 1797-1879 гг.» атты 2 томдық құжаттар жинағын дайындау жұмыстарымен айналысуда.

Әр жылдары «Казахстанская правда», «Вечерний Алматы», «Аргументы и факты» газеттерінде, сонымен қатар «Қазақстан мұрағаттары» және «Құжат айналымы мәселелері» журналдарының беттерінде мақалалары үнемі жарияланып тұрады.

Ұлттық архив қорын Қазақ халқының тарихына қатысты құжаттармен толықтыру және көбейту мақсатында шетелдік архивтерде іссапарда болып, айқындалған құжаттардың көшірмелерін алу жұмыстарына зор үлесін қосқан тәжірибелі маман.

Жанаев Болат Тәжібайұлының архив саласындағы ұзақ жылғы қажырлы еңбегі жоғары бағаланып, 2001 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Алғыс хатымен және 2014 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік күніне орай «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне – 25 жыл» мерекелік медалімен және Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Архив саласының үздігі», «Мәдениет саласының үздігі» төсбелгілерімен марапатталды.

Болат Тәжібайұлының өмір жолындағы еңбексүйгіштігі, қоғамдық белсенділігі, нағыз азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде қоғамның игілігіне бөленіп, қызметтің ең қызықты да қиын салаларын атқарып отырған абырой-беделін атап өтпей кетуге болмайды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив ұжымы Болат Тәжібайұлын 60 жасымен құттықтай отырып, зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, еңбекте тың табыстар мен асқақ абырой тілейді!

Сатаева Сәуле Амантайқызы 1964 жылы 10 маусымда (Целиноград қ.) дүниеге келді. Алматы технологиялық институтын тәмамдаған. Архив саласындағы жалпы жұмыс өтілі 21 жыл.

1999-2007 жж. ОМ КФҚДЖ архивінің Құжаттарды толықтыру және ведомстволық архивтер бөлімінде жоғарғы санатты архивист ретінде қызмет атқарды.

2007–2010 жж. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ізденушілер құрамында болды. 2010 ж. қазан айында «Орталық Мемлекеттік кино-фото құжаттар және дыбыс жазбалары архивінің құжаттары — Қазақстан тарихының негізгі зерттеу көзі» атты тақырыпта диссертация қорғап, тарих ғылымдарының кандидаты атағын алды. Кандидаттық диссертация қорғағаннан кейін 2010 ж. қазан айында архивке толықтыру және ведомстволық архивтер бөліміне жоғарғы деңгейдегі маман-архивист ретінде жұмысқа қабылданды.

2011 ж. архив директорының орынбасары қызметіне тағайындалды. 2012 ж. сенатор Fulbright (АҚШ) әлем елдері ғалымдарына арналған бағдарламасының стипендиаты болды. Ғылыми жобаның тақырыбы: «1880-1930 жж. америкалық саяхатшылардың Қазақстандағы кинофото құжаттары». 2012 ж. маусым айынан 2013 ж. маусымына дейін George Washington University оқу орнында кәсіби тәжірибеден өтті. Сол аралықта Висконсин, Гарвард, Колумбия, Мериленд, Техас, Индиана университеттерінде, АҚШ Конгресс кітапханасында, АҚШ ұлттық архивінде,

Смитсон, Кенанн институттарында және т.б. белді оқу орындарында дәріс оқыды. Америка жерінде қазақ халқының ұлттық тарихын дәріптеу мақсатында АҚШ-тағы Қазақстан Республикасының елшілігімен тығыз байланыста болды. С.А. Сатаева кәсіби тәжірибе нәтижесінде Қазақстанның тарихына қатысты бірнеше құнды құжаттар алып келді. АҚШ Конгресі кітапханасынан, Гарвард университетінің кітапханасынан, National Geographic музейінен алынған 1885-1936 жж. аралығындағы 30 сақтау бірлігін құрайтын фотоқұжаттардың және Нью-Йорк қаласының Табиғи тарих музейінен, Паккард Кампус аудиовизуалды институтынан 1927-1936 жж. 2 сақтау бірлігін құрайтын киноқұжаттар алынды.

С.А. Сатаева архивтің аудиовизуалды құжаттарын толықтыру, сақтау және ғылыми негізде пайдалану ісіне басшылық жасайды. «Қазақстан Мұрағаттары», «Вестник Архива» және тағы басқа кәсіби журналдарда С.А.Сатаева қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, аудиовизуалды құжаттардың маңыздылығы туралы көптеген ғылыми мақалалардың авторы. Еліміздің архивтерінде архив құжаттарын жинақтау және пайдалану, аудиовизуалды деректану саласындағы архив жұмысы туралы баяндамалар жасады және конференция материалдарының жинақтарында жарияланды, сондай-ақ, 2012 ж. АҚШ-тың Ұлттық архивінде (NARA), CINESOV Францияның зерттеу бағдарламасы бойынша, 2014 ж. Мәскеу қаласындағы Алманияның Тарихи институтында, Екінші дүниежүзілік соғыс және оның салдары тарих және социология халықаралық орталығында, 2014 ж. ҚРҒА Шығыстану институтында, 2016 ж. Ресей Мемлекеттік гуманитарлық университетінде, Мәскеудегі француз-ресейлік деректі фильмдерді зерттеу халықаралық орталығында, 2022-2023 жж. Ресей мемлекеттік фильм қоры және Мәскеудегі ғылыми кинофестивалінде, 2024 ж. Арменияның Ұлттық архивінде және т.б. халықаралық конференцияларда ұйымдастырушылардың шақыртуымен кинотану және архив ісі бойынша баяндамалар оқыды.

С.А. Сатаева архивтің жөнсілтері және каталогтарын әзірлеуге белсенді қатысады. 2023 ж. ОМ КФҚДЖ архивінің 80-жылдық мерей тойына арналған «Ұлттық архив қорының аудиовизуалды құжаттарына қолжетімділікті қамтамасыз етудің және сақтаудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша жарияланымдар жинағының жауапты құрастырушысы, 1925-1994 жж. «Қазақфильм» к/с деректі фильмдеріне жөнсілтер құрастырушысы болды. Қазіргі уақытта С.А. Сатаева «XX ғасырдағы Қазақстанның мемлекеттік және саяси қайраткерлері» киноқұжаттарына жөнсілтер дайындауда.

«Архив-2025» мемлекеттік бағдарламасы бойынша С.А. Сатаева архив саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарға толықтырулар әзірлеуге белсенді түрде қатысты; Дуалды оқыту туралы келісім шартқа сәйкес, 2021-2022 жылдары ОМ КФҚДЖ архивінің базасында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ студенттеріне, болашақ архившілер мен тарихшыларға арналған архивтік және аудиовизуалды курстардан сабақ берді; халықаралық қарым-қатынастар және ағылшын тілін білуі нәтижесінде шетелдік қорлардан аудиовизуалды құжаттардың көшірмелерін анықтауға және алып келуге қатысты. Атап айтқанда С.А. Сатаева 1931-1933 жж. Ұлы ашаршылық жылдарында Қазақстанға келген швейцариялық саяхатшы және фотограф Элла Майарт қорынан фотоқұжаттардың көшірмелерін, жер аударылған поляк революционерлерінің, ғалым және суретші Бронислав Залесский, Александр Орловскийдің аквафорттар және суреттерін әкелді. Олардың жұмыстары орыс дереккөздерін жоққа шығарады, Ресей отарлау саясатына қарсы қазақ халқының әскери күресін көрсетеді. Хронологиялық шеңбері 1810-1891 жж. (фотосурет шыққанға дейін), тағы басқа бірегей фотоқұжаттар 177 сақтау бірлігі және киноқұжаттар 6 сақтау бірлігін құрайды. Қазақстандық архивтермен және ұйымдармен, ЖОО-лармен, сондай-ақ жақын және алыс шетелдердің бейінді аудиовизуалды архивтерімен ынтымақтастық туралы шарттарды әзірлейді.

С.А. Сатаева отбасында үш қыз тәрбиелеп, білім берді. 2000 ж. өткен Soros Foundation Kazakhstan «Қазақстан әдебиеті» байқауында «Мұхтар Әуезов. Бір архивтік фотоқұжаттың тарихы» тарихи эссе бойынша жеңімпаз атанды. Сәуле Амантайқызы ОМ КФҚДЖ архивіндегі жұмысын өмірлік ісі ретінде таңдады, ол үшін архив бүтін бір әулеттен келе жатқан кәсіпке айналды. Жұмысынан бос уақытында қазақтың тұңғыш кәсіби архивариусы, жазушы, драматург, қазақ халқының тарихы бойынша 20 деректі фильмнің сценарий авторы Амантай Сатаевтың (1933-2003) 8 кітабын басып шығаруға үлесін қосты. Жазушы А.Сатаевтың тарихи шығармалары кеңестік қалыпқа сай келмегендіктен көзі тірісінде жарияланбады.

Сәуле Амантайқызы архивте қызмет атқарған кезінде өзін белсенді, білімді, шығармашылық жігері мықты маман ретінде көрсете білді. Ұйымдастырушылық қабілеті мол, әріптестерімен жақсы қарым-қатынаста, мейірімді, талапшыл, жауапты маман. 2020 жылы 9 ай көлемінде, 2022 жылы 3 ай архив директорының Міндетін атқарушы қызметін адал атқарды. 2023 жылдың наурыз айында ҚР МСМ басшыларды аттестациялаудан сәтті өтті. Өзіндік кәсіби білікті маман әрі тарихшы және еліміздің азаматы Сәуле Амантайқызы жоғарғы деңгейдегі патриот, қазақ халқының бай тарихына деген өзінің асқан сүйіспеншілігін көрсетеді.

Құрметті, **Сәуле Амантайқызы**, Астана қаласының мемлекеттік архиві және «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық-әдістемелік журналының редакциясы еліміздің архившілері атынан Сізді 60 жас мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды!

Халқымыздың болашағы үшін жасап жүрген еңбегіңіздің жемісін көріңіз, әрқашан абыройыңыз жоғары, мәртебеңіз биік болсын.

Арқаның даласындай кең пейілді,
Көреміз жүзіңізден мейірімді.
Еңбегіңіз жетелесін шың басына,
Абырой беріп қатар жүрген құрдасына.

Ізгіліктің нұрын шашып маңайға,
Сіз үлгісіз көпшілікке, талайға.
Қызмет пен жанұяны арқалап,
Қатар алып жүру, шіркін, оңай ма?!

Құтты болсын 60 жас келіп жеткен,
Алпыс қыс, алпыс күз бен алпыс көктем.
Алпысыншы жазыңыз өзіңізге
Қуанышын сыйласын құдіреттің!

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив habarşysy» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні ГТАХР-нан басталуы керек (Ғылыми-техникалық ақпараттық халықаралық рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды
- алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);
- әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін

есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз.

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық пошталары), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ұ қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., М.Әуезов көш., 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz немесе s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

---

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно-методический журнал «Arhiv habarşysy».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). Текст аннотации не должен быть абзацев, цитирование, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое изложение статьи, отражая ее особенности и сохранения структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т. д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из фраз, не более 12 слов. Их нельзя писать курсивом или жирным шрифтом.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результат (основная часть статьи)
- Заключение
- благодарность (если работа подготовлена по гранту или по данной статье труда коллег, которые внесли свой вклад в создание, но не являются его авторами можно добавить, если нужно показать);
- литература – референс. **Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.**

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т. д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта - 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, отступ абзаца-1 см, стандартный объем текстов статей и архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (14-16 страниц без учета метаданных и списка литературы), информационные материалы, в том числе обзоры и критические комментарии-1000-3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т. д.

Требования к таблицам и графической информации

Если к научной статье прилагаются таблицы и графическая информация (чертежи, рисунки, фотографии), то они должны быть оформлены в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнить с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должно содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т.д.

После списка литературы необходимо указать библиографические сведения (наименование статьи, Ф. И. О. автора (авторов), полное наименование организации, город, страну, адрес электронной почты автора(ов)), а также аннотацию и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), казахском и английском языках (если статья написана на казахском языке если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем преоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і

a g n o y U k i

Если источник имеет официальный перевод и опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz или s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

---

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Bulletin of the Archive. Astana».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (*each time on a new line*):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words.

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ұ Ү ҕ і
а з н о ы Ү к я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: *State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, st. Auezova, 3, Phone: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz or s.bayakhmetov@gosarhiv.kz*

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН

**Сәулетшілер Полянский А.Т., Миронов К.В., инженер Нахутина Ц.М.
Целиноград қ. 1974 ж.**

Целиноградтағы көз тартар ғимараттардың бірі және бірегейі Жастар сарайы. Бұл мәдени орын 1972 жылы бой көтерді.

Ондағы аудитория бір жарым мың орынға есептелген, оған қоса спорт аренасында тағы 900 орын бар. Зал мен арена жылжымалы пердемен бөлінген. Яғни, бұл алаңның көп функциялы болғаны сонша, онда кез келген іс-шараны өткізуге болады, тіпті, қарапайым концерттен опера спектакліне дейін тамашалай аласыз.

Сарайда орналасқан сегіз бағана құдды ғимаратты көтеріп тұрғандай. Десе де, мұндай бірегей технология қаладағы геологиялық кедергілерді есепке алып ойластырылған. Бұл жоба КСРО Мемлекеттік сыйлығына ие болған.

Елордадағы Жастар сарайы Республика даңғылы мен Сәкен Сейфуллин көшесінің қиылысында орналасқан.

